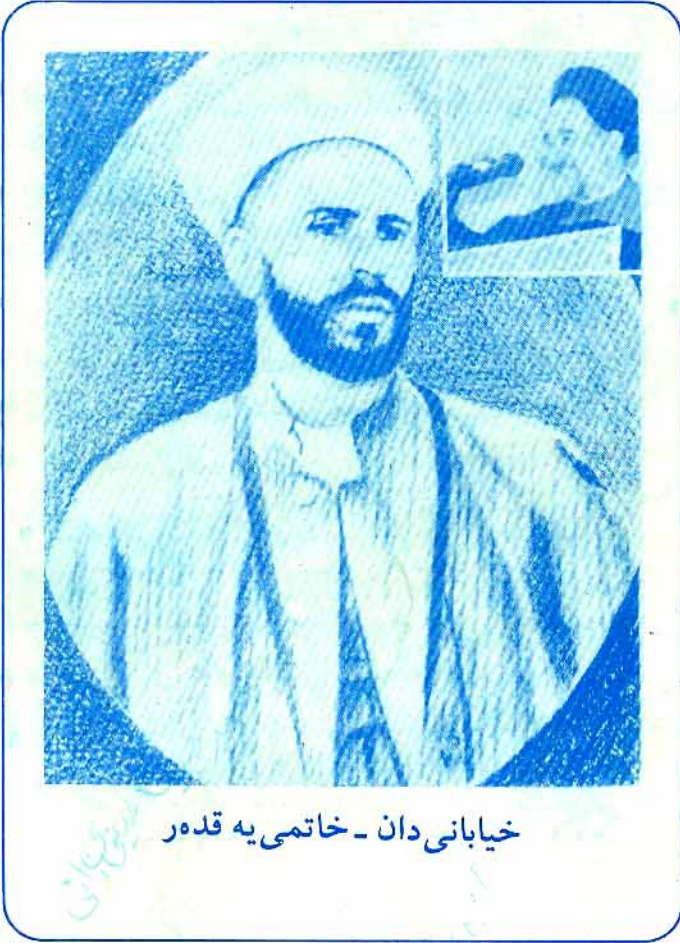

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری
تورکجه - فارسجا فرهنگی درگی

۲۲ - جی ایل، یاز و یای ۱۳۷۹، سایه: (۲ - ۱۱۷ - ۱، ۱۱۶)، صحیفه: ۲۰۰

خیابانی دان - خاتمی یه قدهر

كاشغرلى محمودا گۆره
۱۱- جى يوز ايلده تورك دونياسى
(۳)

● دوكتور جواد هيبت

جمعيته گونلوك ياشايش و قارشىلىقلى علاقه لر:

كاشغرلى يه گۆره خالقين گونلوك ياشايشيندا بىر - بىرلريله اولان علاقه لر ينده ياردىملاشما و يارىشما (رقابت) موهوم يتر توماقداير.

قارشىلىقلى علاقه لر: توركلر دوست و يولداش معنا سيندا «آداش»^(۱) سۆزونو ايشله ديرديلر. اوغوزلار همشهرىيه «يتردش كيشى» دئيرديلر و ايكى «مشهرى بىر - بىرينه «يتردش» خىطاب ائردى.

قارشىلىقلى علاقه لرده (ارتباط) بىر - بىرلريله موشاويره يه «كنگش» و بىر - بىرلرينه كفىل اولماغا «اوكا - اوفا آلماق» و يا «الغ تۇتماق»، ال توماق دئيرديلر. لاکين بوگون ده اولدوغو كىمى بعضاً كفىل اولماقدان پشيمان اولانلار دا اولوردو. كاشغرلى بو مفهومو ايفاده ائتمك اوچون بىر آتالار سۆزونو نقل ائدير: «ال تۇتاجاغينا اۇد تۇت».

بىر شىي رهن قويماغا بوگون ده آنادولودا ايشلنديگى كىمى «تۇتوغ» دئيرديلر.

اينسانلار آرالاريندا آليش - وئريش نتيجه سينده بعضاً بىر - بىرلرينه بورجلو و يا آلاچاقلى (طلبكار)

۱- بوگون آداش هم ايسم (عينى آدىلى) معنا سيندا ايشله نير.

ایچینده کیلر

- کاشغرلی محمودا گۆرده ۱۱- جی یوز ایلده تورک دونیاسی (۳)- دوکتور جواد هیئت . ۳
- سید عظیم شیروانی نین حیات و یارادیجیلیغی (۱)- عزیز محسنی ۱۰
- مادلار (۱)- میرهدایت حصاری ۱۶
- شاعیر ساوالان حاقیندا - نزاکت اسماعیلزوا ۲۶
- آرم شیر و خورشید ایران و منبع آن - دکتر احمد فروغ ۳۲
- ایفبا ایصلاحی اوزرینه آراشدیرمالار داوام ائدیر ۳۴
- ایراندا تورک وارلیغی و وارلیق درگیسی (۱) - سوتل بوستانی ۳۵
- نامه سرگشاده خطاب به جناب آقای خاتمی ۴۲
- آذربایجان جوهوریتی نین ایرانداکی ایلک سفیری - دوکتور عین الله مددلی ۴۷
- آلمانلی تورکولو قون وفاتی ۵۴
- بیر کیچیک وورغون (حکایه) - عزیز محسنی ۵۵
- سلیمان علیارلی نین ۱۷۰ یللیگی ۵۹
- دوکتور جواد هیئتله گۆر و شلریم و تأثوراتیم - عزیز کریموف ۶۰
- حیات یاشاسین دئییه (شعر) - بختیار و اها بزاده ۶۳
- باکی دا حضرت علی (ع) نین حیاتی و شخصیتی حاقیندا میلتلر آراسی کونفرانس ۶۳
- کیتاب تانیتمی - م.ر. هیئت ۶۴
- سکوت در مقابل مطالبات مدنی آذربایجان - رسول کامران کشتیان ۶۸
- حضرت علی (ع) اهل سنت قایناتلاریندا - دوکتور جواد هیئت ۷۵
- پیشنهاد وزیر خارجه آمریکا در دوران حکومت پیشه‌وری - دکتر احمد فروغ ۸۰
- کشوری اثرلرینده بدیعی ایفاده واسیطه‌لری - پروفوسور رۇزا عیوضوا ۸۲
- دیلیمیز اوچون (شعر) - نبی خزری ۸۷
- قره‌باغ کجاست؟ - صمد سرداری نیا ۸۸
- آبرونه فزرمو ۹۶

اولوردولار. بو دۇرۇملارنى ايفاده ائتمك اوچون ديواندا بير آتالار سۆزۈ نىل ائدىلمىشىدىر: «آلىمچى
آرسلان، بىرىمچى سىچقان».

ديواندا قۇنغاغى عزيزلە مەك (آغىرلاماق) بارەدە چوخ قىدلەرنى اولماسى توركلەردە او زامان داحى
قوناق سئورلىگىن چوخ يايغىن اولدوغونو گۇستىرير. مثلاً بير دۇردلوكدە (دو بيتى) بئله دئيبلىر: «سەنە
قوناق گىلسە اونو اندىر يۇرغونلۇغو دىنلەنسەن، آرپانى - سامانى ياخىنلاشدىر آتى دىنلەنسەن».

يۇلجولارى (موسافىرلىرى) دا ائولرىندە ساخلايىر و اونلارا «ائلكىن» دئيردىلر.
بعضى تورك ائللرىندە قونغاغا «اوما» دئيردىلر و بو سۆزلە علاقه دار اولان آتالار سۆزۈ «اوما گىلسە قۇت
گلىر» قوناق آغىرلاماغى سئومكەلە ياناشى، اۇنو موبارك و اوغورلۇ بىلدىكلرى دە معلوم اولور. بو
سۆزلر، آتالار سۆزۈ و شعرلر توركلەردە قوناق سئورلىگىن چوخ قىدىمدن مىلى بير عادت اولدوغونو
گۇستىرير.

توركلەردە ياشلى آداملار حۇرمەت دە بير قايدادىر. كاشغىرلى دە «آق ساقال ار» ساچى - ساققالى
آغارمىش آدم معناسىنا ايشلەنمىشىدىر. عىنى سۆز بوگون آذربايجاندا جمعىتەن قاباغىندا گىندلرەنى ايفاده
ائدىر. «بىرىسى ياشلى بير آداما حۇرمەت گۇستىرسە اۇغور و دۇلت (قۇت) تاپار» شكلىندە بير آتالار سۆزۈ
دە بو قايدانى گۇستىرير.

بۇ يوكلرە «سىز» خىطاب ائدىلر.

قوهوملارەن آراسىندا علاقلر چوخ اۇنملى دىر. توركلر قوهوملارەلە بير آزادا ياشاماغا اهمىت
وئىرىدىلر. قوهوملاردان هر بىرى گىتدىگى يئردن قازانچلى گلىرسە ياخىنلارنا هدىە وئىرىدى. بونا
اۇغوزلار «يارماغان - آرماغان» (ارمغان) آدىنى وئىرىدىلر. اۇزاقدان گلن قوناقلارەن قوهوملارنا
گىتدىكلرى هدىە بىر يئردن باشقا يئره گۇندىرلن ارمغانا «بلك» دئيردىلر.

قوهوملاردان اوزاق يئردن گلن بىرى قايداندا اونا قوناقلىق «شۇلن» وئىردىلر. بو قوناقلىغا هامى
قوهوم - دوستلارى چاغىراردىلار و گىندن آداما بعضى هدىەلر وئىرلەر گىتمگىنە ايجازە وئىرلدى. بو
موناسىبتلە وئىرلن يئمگە «بۇشوخ آشى» (ايجازە يئمگى) دئيبلىردى. دئمهلى قوهوملار آراسىندا
قارشىلىقلى هدىە آلىب - وئرمەك عادتى چوخ يايغىن ايدى. قونشولوق علاقلرى اوچون دە عىنى شئى
سؤيله مەك مومكوندور. عىنى زاماندا توركلر حۇرمەتلى كىمسەلر اوچون قۇيون كىسىب بئىنىنى اونا تەقدىم
ائىردىلر.

فردلرەن گونلوك ياشايشى: عومومىتەلە كىشىلر گوندوزلر گىچىمى تامين ائتمك و قازانچ الە ائتمكە
مشغول اولوردولار. عىنى زاماندا آتى و سىلاخلارەلە دە مشغول اولماق كىشىلر اوچون چوخ اۇنملى
ايدى. قىشدا قار كورەمەك و اۇدون سىندىرماق دا كىشىلرەن ايشلرەنلەندى. قادينلار داها چوخ اثر
ايشلرەلە مشغول اولوردولار، بو ايشلرەن باشىندا ائو سوپورمەك، اۇن الە مەك، يئمەك بىشىرمەك كىمى
ايشلر گلىردى. بوندان باشقا يون - پامىيق و يا اىپ آيىرمەك دە قادينلار و قىزلار مخصوص ايدى. ائودە
كىنز اولسا اىپ آيىرمە اونا بوراخىليردى. تىكىش ايشى (خىياطلىق) دە قادىنا مخصوصدو. بو ايشدە داحى
قىزلار آنالارنا ياردىم ائىردىلر.

اوشاغا - چوجوغا باخماق و اونون تريهسى ده آنالارا مخصوص ايدى. اوشاغين آلتىنى تمير توتماق اوچون بشىگى اورتاسيندان دلهرک بير قاميش و يا بير بۇرو (لوله) كئچيريديلر. اوشاق بو بورو واسيطه سيله بير قابا ايشه بير و بئزلىرىنى ايسلاتمازدى. بو قاميشا «سبيك» دئيردیلر. بو عادت بوگون ده نادولو دا داوام ائتمكده دير.

قادينلار اوشاقلارى ياتيرماق اوچون «بالو - بالو» شكلىنده لايدا (نيننى) دئيردیلر. سود امر اوشاغا بوگون جاوان معناىنى و ئرن گنج «كنج» سۇزونو ايشله درديلر. توركلر ياراشيقلى كيمسه يه «تايلانگ ار» و «تايلانگ ييگيت» دئيردیلر.

ساواشچى آداما «آلپاقوت ار»، ايگيدلره «سوكمن» و ساواشدا قهرمانلىق گۇسترن آداما «ياولاق توكوشقان ار» و «چريك تۇپۇلقان ار» دئيردیلر. ايگيدلره بير تيجى بير قوشون آدى اولان «لاچين» و «كۆر ار» (كور جسارتلى) ده دئييليردى. «آلپ» سۇزو ده قهرمانلىق معناىنى و ئيرير. بو مونا سيبته كاشغرلى بير آتالار سۇزو نقل ائدير: «آلپ چريكده، ييلگه تئريكده». يعنى ايگيد، قهرمان ساواش صفينده و عاليم ده ييغينجاقدان سينانير (سيناقدان كئچير).

تورك توپلوموندا ايگيد - قهرمانلاردان باشقا بو تىپلره ده چوخ دير و ئيريليردى: «اوكوشلوق» آنلايشلى، فهملى، «آكى - آقى - آخى» الى آچيق «توزون» يوشاق خۇيلو، سليم آدام، «اريك» باجارىقلى و جسارتلى، «آچوقلوق» خوش اخلاق «چين» امين و «سۇن» خوش اخلاق. توركلر اخلاق و خۇي معناىنىدا قىلىنچ سۇزونو ايشله دير و ياخشى خۇيلو و خوش اخلاق اوچون «ائزگو - ائدگو قىلىنچ» دئيردیلر.

بونلار قارشى پيس آداملار «كاتيغلىق ار» يعنى سودونه سۇ قاتيلميش، سودو پۇزوق آدام دئيردیلر. يشنه «ايس سيز» اوزلو، ياخشىلىق بيلمه ين، «سوك» گۇزو آج و آلچاق، «كيبك» سۇزونده دورمايان، ايكى اوزلو، «يايىق» دۇنك، ساتغين خويلو، «توشوك» شولوغ آدام، «تزيك» ايشدن قاچان، «ارتگو» تنبل، «تشيك» قارين قولو و گۇزو دۇمايان آداما دئيردیلر.

بونلار «بئلىنگ» چوخ قۇرخاق، «اويادسيليق و اووتلوق» چوخ اۇتانان، «آبيتقان» اوزونو هر كسدن گيزله دن، «ساران» بيتتى، «آركوك» سۇز دىنله مز، قلى آدام، «يانغشاق» چوخ دانیشان، «يالغا» مسخره چى «اوسايوك» غافيل سۇزلىرىنى ده علاوه ائتمه لى ييك.

دىنى اينانىشلار و عادتلىر: كاشغرلى نين زامانىندا توركلرين چوخو موسلمان اولموشدولار، بونا باخمایارق بعضى توركلر (اويغورلار) بودا دىنىنه اينانير بعضيلرى ده اسكى توركلرين دىنى و يا شامانىست اولاراق ياشايديديلار. بونا گوره، ديواندا بو دىنلر باره ده داحى معلومات واردير. بو دۇرده موسلمان توركلره بوديست اويغورلار آراسيندا حودودو خۇتن (ختن) و كۇچۇ شهرلرى نين شرقيندن كئچن بير خط تشكيل ائيدردى. ايسلام هله تورفان و لۇپنۇر طرفلرينه ياييلماميشدى. اما قاراخانلى دۇلتىنى قوران ياغما، قارلوق، توخسى، چيگيل و آرقولار و هابئله اۇغراق و چاروق ائللرى موسلمان اولموشدولار. داها غريده سلجوقلو دۇلتى نين حودودلارى ايچينده ياشايان اوغوزلار و ديگر تورك توپلوملارى دا موسلمان اولموشدولار. همچىنين قىپچاقلارين بير حيصه سى موسلمان اولوب، ايتيل

چايى بۇيۇندا اوتوران بۇلغارلار دا ۹- جو يوز ايلين سۇنلاريندا موسلمان اولموشدولار.
ديواندا ايسلامى اينانىش و عيادتله عائيد تشرىمىز توركجه دير. مثلاً آلاھا «تنگرى»، «اۇقان تنگرى»
(قادير آلاھ، آرقولاردا «بايات» دئيرديلر. پيغمبره «ساوچى»، «ياللاواج» (اويغور تائيريله). دينه ده بوديست
اويغورلارين تائيريله «نۇم» دئيرديلر. موقدس كيتابلار «بىتى» دئيلردى.

بعضى توركلر آلاھا، صاحب معناسيندا اولان «ايزى - ايدى» و آلاھين امرينه «ايزيمىز يارلىغى»
دئيرديلر. توركلر عيادته «تاينماق» و كلمه - شهادته «كير تگينمك» و «بوتمك» دئيرديلر.
توركلر دوعا و صلواتا «آقىش» دئيرديلر. «ياللاواجقا آلكيش بترگيل» پيغمبره صلوات وئر.
نامازا «يوكونچ» و ناماز قيلماسا «يوكونچ يوكونمك» و يا «يوكونچ اتمك» دئيرديلر. دستاماز (وضو)
آلماغا «يۇنماق» و جنتته «اۇچماق» و جهنمه «تامۇ» دئيرديلر.

آرقولار مينبره «تومسه»، حضرتى - آدمه و اينسانا «يالنكوك» دئيرديلر. جين چارپاسينا (جن زدگى)
«كۇووج، كۇوز» و اونا يازيلان نوسخه يه «بىتيك» دئيرديلر. اولار دوعا اوخويوب پوفله مگه اينانير و
سئحر و جاديا «يالويى» دئيرديلر. البته بو عادتله شامانيزمدن قالما عادتله ايدى. بۇديزمين بوتلرينه
«بۇركان» و بوديست دين آداملارينا «تويين» دئيلردى.

كاشغرلى يه گۇره «اۇماي - هۇماي» قادين دوغدوقدان سونرا چيخان سۇندور. بو اوشاغين آنا
قارنيناكى تايى - ائشى دير. اۇماي اوشاقلارى قۇرويان ايلاهه - تانريچا دير.
شامانيزم دىنى نين آئين و مراسيملرينى ايجرا ائدن آداما «كام - شامان» دئيلردى.
توركلر اۇسون (افسونا) «آرويش» و اۇسونلاماغا دا «آرويش آرويلاماق» دئيرديلر.
شامانيزمده كام (كاهن) و حكيم عىنى آداملاردى. بوگون اۇورش سۇزو ده آرويش سۇزوندن
تۇره ميشدير و اونون داوامى سايبلا بيلر.

توركلر جينه «يئل، يئك» و جين وورموشا دا «كۇووج» دئيرديلر. جين وورموشون اوزونه سويوق سو
سپهر ك سونرا كۇووج - كۇووج دئيب اوزرلىك و اؤد (عود) آغاجيله توستولرديلر. اوزرليگه اوغوزلار
يوزرلىك، اوچ، كاشغارلىلار ييزيغ و بارسقانلىلار الدروك دئيرديلر.

فالچىلىق شامانيزمدين اساسلى عونصورلريندى. فاللا اسكى توركجه ده «ايرق - ايرك» دئيرديلر. بو
كلمه بوگون داحى توركيه نين بير چوخ يئرلرينده (مثلاً كۇتاهيادا) طالع، قدر، فال معناسيندا ايشلىنير.
ايرقىم آچىلدى = طالعيم آچىلدى دئمكدير. كام ايرلادى يعنى فاللا باخدى.

ان مشهور اولان فال كورك سوموگو فاليدير. بير ده «يات تاشى، ياد داشى» (سئحرلى داش) واردير
كى، اونونلا كام ياغيش ياغدريار سويوق يئل اسدير بير ده كاش - قاش دئيلن داش واردير كى، اوزوگه
قويارلار. بو داش صاحيبىنى ايلديرىمدان قورويار.

كاشغرلى نين اولو باسديرما عادتلرينه عائيد وئردىگى معلوماتدا شامانيزم و يا اسكى تورك دىنى نين
ايزلرى واردير. اولن كيمسه باسديريليدقان سونرا اوچ و يا يئددى گون يئمك وئريلير و بونا «يۇغ»
دئيلير. بو يئمگه «باسان» دئيرديلر. بۇيوكلر اولدويو زامان اوستونه ايپك اورتو «اورتوك» اورتودولر. بو
عادتله ايسلامدان سونرا دا توركلرده قالميشدير. توركلر قبرستانا «تونه ريك» (قارانلىق يئر) و يا «سين»

بعضىلىرى دە «قارا اۇدون» دئىرىلەر.

توركلرىن بعضىلىرى تابوتا «كايبرچاك - قايبرچاق» بعضىلىرى دە «اوكك» دئىرىلەر. توركلر ائىله سانىردىلار كى، روحلار ساغ ايكن ياشادىقلارى شىرلردە اىلدە بىر گىئجە تۇپلاشىرلار و خالقى زيارت ائدىرلر. اونلارن چىخاردىغى سسە «تېكى» دئىلردى و گىئجە واختى ھر كس او سسى اشىتسە يدى اۇلرمىش.

بىر قادين اوشاق دوغدوغو زامان اونون ماماسىندان (قابىلە - ابە) دوغولان اوشاق قىزدىمى و يا اوغلاندىمى سوروشماق اوچون: تىلكى (تولكو) مى قوردمو شكلىندە سوروشاردىلار. كاشغرلى نىن يازدىغىنا گوڭرە قدىم توركلر نذير - نياز (آداك) اوچون بوتلرە قوربان كسىرىشلر و بونا «ياغىش» دئىرىلر. قوربان حىوانىنا «ايزوك» دئىير و اونا يوك وورولماز، سودو ساغىلماز، يونو قىرخىلمازدى.

توركلر جىنلردن باشقا پىرلەر دە ايناناردىلار و اوشاقلارى پىرىدن، جىنلردن قوروماق اوچون اونلارى توستولە يىر و اوزلرىنە «انگىت» دئىلن بىر درمان سورتدىلر و بو اۇوسونلاماق اوچون كاملارا وئىلن يولا «اۇرۇنگ» دئىرىلر.

توركلر كابوسا «قارا باسان، كاراگورا و بۇرت» دئىر بىر كىمسەنى كابوس باسدىغى زامان «آنى بۇرت باستى» دئىرىلر. اوشاقلارى قورخوماق اوچون «آباچى گلدى» دئىرىلر. بورادا آباچى و يا اۇماچى جىن كىمى بىر مخلوق معناسىنا گلدى.

توركلر آلداندىغى شىلرە «آرقۇچ» و آلدادىجى - يالانچى دونىايا «آرقۇچ آجۇن» و آخىرت اوچون «اۇل آجۇن» و ابدىتە دە «مىگو» دئىرىلر.

اۇرتىم (تعلیم): كاشغرلى و يوسف خاص حاجبىن اثرلرىندن بئله آنلاشىلير كى، ۱۱ - جى عصرىن اىكىنجى يارىسىندا تورك دونىاسىندا فعال بىر علم و تعلیم حىاتى واردى. اۇرنك اولارق بو اىكى عالمىن يىتىشىدىكى مدرسه و مکتىبلرى گۇستره بىلرىك.

غربى قازاخانلارن ساحەسىندە بو خصوصدا معلوماتىمىز چوخدور. مثلاً غربى قازاخان پادشاهى تامقاج بۇغراخان ابراهيمىن (۱۰۶۷ - ۱۰۴۶ م.) سمرقندە تىكدىردىكى مدرسه نىن وقفىەسىندن آنلاشىلير كى، اورادا بورسىە و ياتىلى (پانسىون) اۇىرنجىلر اوخودولموشدور. بو مدرسه لردە حنفى فىقهى اوخودولور، موعلىم و اۇىرنجىلرە آلىق وئىلردى.

هابئله خستەخانا دا ۱۰۶۵ م. دە بوغراخان طرفىندن تىكدىرىلمىشىدى. بوندان باشقا اولوغ بگىن تىكدىردىكى مدرسه دە دە طلبەلرە ماعاش (بورس) وئىلردى. سمرقند مدرسه سى نظام الملك مدرسه سىندن داها اۇل قۇرولموشدور.

توركلر يازماغا «بىتىمك» و كىتابا «بىتىك» دئىرىلر. بعضى توركلر يازماق سۇزونو دە اىشلەدىرىلر. كىتاب يازماغا «بىتىك بىتىمك» دئىرىلر. بىتىك بىتىندى = كىتاب بىتىدى. كىتابلارن بىر حىصه سى اوىغورلاردا اولدوغو كىمى تومار حالىندا بوكولوردو «بىتىك تورمك».

كىتابلارداكى تذهيبە «چكىك چكىمك» دئىرىلر و خطاطلارن يازاركن سىهولرىنى سىلمەلرىنە «بىتىك يوزماق» دئىرىلر. اىستىنساخ (استىنساخ) بئنه «بىتىك كۇچورمك، بىتىك يۇلماق» دئىرىلر. قلمى ان

چوخ اۇچ آغاچيندان و داواتى دا سيغير بوينوزوندان قايرارديلار و بونا «شوتوك» و «بيتگو» دئيردiler. اونلار كلمه لر ين هجالارينا هم ده حرفلره «اوزيك» دئيردiler.

توركلر عاليملره «بيلگه» و «بيلگليگ ار» دئيردiler. اوغوزلار بيلگين و اردملى آداملارا «يوگروك ار» دئيردiler. بو مدرسه لره رياضيات و آسترونومى (اولدوز بيلمى) ده اوخودولوردو.

عاليملر طبقه سى باره ده يوسف خاص حاجب بئله يازير:

«اونلارين علمى خالقين يۇلانو آيدينلادير. اونلارى چوخ - چوخ سئو و اونلاردان حۇرمتله دانيش. اونلارين بيلگيلرينى اۇيرن. فايدالى و ضررلى شئيلرى بير - بيريندن فرق ائدن، دوغرو و تميز يول توتان كيمسه لر بونلاردير. اونلارا ياخشىلىق و كۆمك ائت. بو دينين ديرگى حقيقتاً بونلاردير. دوغرو شريعتين تملى بونلارين بيلگيسى دير.

متنده گئدن ترمينلرين ايضاحى:

آداس: دوست (بوگون عيني آدى داشيبان).

يئردش كيشى: همشهري.

اۇكا آماق: كفيل اولماق.

كنگش: مشورت.

قۇت: اۇغور و دۇلت.

اۇما: قوناق.

يارماغان: ارمغان.

شۇلن: قوناقلىق.

بۇشوغ آشى: قوناقلىق يئمگى، ايجازه يئمگى.

بالۇ - بالۇ: لا يلا.

آلباقوت: ساواشچى، ايگيد.

اۇكۇشلوغ: آنلا ييشلى، فهملى.

تۇتوغ: رهن قۇيماق.

سۆكمن: ايگيد.

آكى - آخى: الى آچيق.

تۆزون: يوشاق خۇيلو.

اريك: باجاريقلى و جسارتلى.

آچوكلوغ: خوش اخلاق.

چين: امين.

سۇن: خوش اخلاق.

كاتىغليق ار: پيس آدام.

ايس سيز: اۆزلو، ياخشىلىق بيلمه ين.

سۆك: گۆزوو آج و آلچاق.

كيبىك ويا قيبىق: سۆزونده دورمايان.

يايىق: دۇنك، ساتغين.

كۆر: جسارتلى.

تۆشوك: شولوق آدام.

تزيك: ايشدن قاچان.

ارمه گو: تنبل.

تئشيك: قارين قۇلو و گۆزوو دۇيمايان.

بئلينگ: چوخ قورخاق.

اۇيادسيلىق: چوخ اۇتانان.

اۇووتلوغ: چوخ اۇتانان.

ساران: پيىتى.

آركۇك: سۆز دينله مز.

يانقشاق: چوخ دانيشان.

يالتغا: مسخره چى.

اۇسايوك: غافيل.

تنگرى: تانرى.

اۇكان تنگرى: قادير آلا.

بايات: تانرى.

ساوچى: پىغمبىر.

ياللاواج: پىغمبىر.

نۇم: دىن.

بىتى: موقدّس كىتاب.

ايزى - ايدى: تانرى، صاحب.

ايزىمىز يارلىغى: تانرى نىن امرى.

تاينماق: عىبادت ائتمك.

كىر تگىنمك: كلمەى - شهادت.

بۆتمك: كلمەى - شهادت دئمك.

آلقىش: دوعا، صلوات.

يۆكۈنچ: ناماز.

يوكۈنچ يوكۈنمك: ناماز قىلماق.

يوكۈنچ ائتمك: ناماز قىلماق.

يۇنماق: وضو، دستاماز آلماق.

اۈجماق: جنت.

تامۇ: جەننم.

تۆمسە: مېنبىر (آرقولاردا).

يالنكوك: حضرتى - آدم، اينسان.

كۆووج: جىن چارپماسى.

بىتىك: نوسخە.

يالويى: سئحر و جادو.

بۇركان: بوت (بودىزمده).

تۇيىن: بودىست دىن آدمى.

اۈمىساي (ھومىساي): اوشاغىن

جوفتو، اوشاقلارى قورويان ايلاهە.

كام: شامان، كاھن.

آرويش: افسون.

آرويش آوريىلاماق: اۈسونلاماق

(افسونلاماق).

يئل، يئك: جىن.

ايرق: فال.

يات تاشى، يادداشى: سئحرلى داش.

يۇغ: ياس يئمگى و مراسىمى.

تۈنەرىك، سىن: قبرىستان.

اۆكك، قابىرچاق: تابوت.

ياغىش: قوربان كىسمك.

ايزۇك: قوربان حيوانى.

اۈرونك: اۈسونچويا وئرىلن پول.

آرقوج: يالانچى، آلداديچى ■

● آردى وار

حاج سید عظیم شیروانی نین حیات و یارادیجیلیغی (۱)

● عزیز محسنی

حاج سید عظیم شیروانی ۱۹ - جو عصر آذربایجان شعری نین ان قودرتلی و گؤرکملی نوماینده سی دیر. او، ۱۸۳۵ - جی ایلهده شاماخی شهرینده دونیا یا گؤز آچیب و ۱۸۸۸ - جی ایلهده همین بو شهرده حیاتا گؤز یؤمور. سید عظیم اؤزونون آنادان اولماسی تاریخی حاقیندا بو میصراعلاری یازمیشدیر:

ایکی یوز اللی بیرده بعد هزار عصر سلطان محمد قاجار
رومه^(۱) عبدالحمید ایدی سلطان اولدو دارالولادتیم شیروان

سید عظیم شیروانی یئددی یاشیندا ایکن آتاسی وفات ائدیر و او آناسی ایله بیرلیکده داغیستانین یاقسائی کندینده یاشایان آنا باباسی مولّا حسینین یانینا گئدیر و مولّا حسین اونون تربیه و تحصیلی ایله مشغول اولور. سید عظیم تخمیناً اون ایل فارس و عرب دیل لرینی، ایسلام شریعت قانونلارینی اؤیره نیر و اوندان سونرا یئنه شرق اؤلکه لرینه سفر ائدیر. او میصره گئدیر قاهرده بیر چوخ عالیم و شاعیرله یاخیندان تانیش اولور. سید عظیم، روحانی تحصیلی آماق اوچون عراقدا نجف شهرینده سونرا ایسه بغداد شهرینده بیر نئچه ایل تحصیل ائدیر. بو شهر اونون یئنی علمه اولان یانغین میل و هوسینی سؤندوره بیلیمیر و بو شهر اونون خوشونا گلمه دیگی اوچون شاما کوچور و تحصیلینی اورادا داوام ائتدیریر.

شامداکی عالی روحانی مکتبینه، نجف و بغدادداکی مکتبلردن فرقلی اولاراق دینی علملردن باشقا فلسفه و طبیعی علملر حاقیندا دا معلومات و ثریلیردی. سید عظیمین بورادا خوشونا گلن جهت ده ائله بو ایدی.

گنج شاعیر، هله عراقدا اوخویارکن روحانی تحصیلینی اؤز خالقی اوچون او شکیلده فایدالی بیلیمیر

و یشنی علملرین اؤیرنیلمه‌سی اوچون «اوصولی - جدید» ایله تعلیم ائدیلن مکتبلرین آچیلما‌سی ضرورتینی باشا دوشور. بونا گؤره شاعیر شاماخی نین مورتجع، موحافیظه کار و هر بیر ترقی و اینکیشافا قارشى اولانلاریندان اؤزونه چوخلو دوشمن قازانیر. خانلار و یالانچی روحانیلر (روحانی نملار) اونو خالقین گؤزونده حورمتدن سالماغا چالیشیر و موقوف ده اولورلار. عاوام آداملار، ساوادسیز کوتله اونو کافیر و سفاهتین کانى آدلانديرلار. عاواملارین شاعیره موناسیبتی حاقیندا اونون «بیان حال ناظم» شعرینده بو میصراعلاری اوخویوروق:

انسیله‌دیم عارفانه کسبِ عولوم	گاه بـغداد مسکنیم گه روم ^(۱)
انسیله‌دیم میصر و شامدا ماوا	گاه یثرب یثرب ^(۲) اولدو گه بطحی
اوخودوم نحو و صرف و فیه و اصول	حکمت و هیئت انسیله‌دیم محصول
تاکی مستجمعِ عولوم اولدوم	نظر اهلِ عصره شوم اولدوم
اولمادی چونکی منده مال و منال	منه اؤز علمیم اولدو ویزر و ویال ^(۳)
انسیله‌دیم تاکی هر بوساطه گوزر	منی گؤردوکده خلق سؤیله‌دیله
بودو گلدی سفاهتین کانى	حاجی سید عظیم شیروانى

سید عظیم شامدا عالی روحانی مدرسه‌سینی بیتیردیگی اوچون اونا اسلام روحانیلری نین یوکسک روتبه‌سی اولان آخوند آدی وئریلمیشدی. اما او، تحصیلدن قایتدیقدان سونرا اؤزو اوچون موعلیملیک پشسه‌سی سئچمیش و اولومونه قدر بؤیوک بیر عشق و احتیراضلا بو وظیفه‌ده یؤرولمادان چالیشمیشدیر.

۱۸۷۴- جو ایلهده شاماخیدا «روحانی مجلسی» طرفیندن یاری مولکی - یاری روحانی ایبتیدائی مکتب آچیلیر و سید عظیم شیروانى یشنی اوصولدا (اوصولی - جدید) مکتبین آچیلما‌سیندان و بو مکتبه موعلیم تعیین اولونماسیندان چوخ سئوینیر و بورادا بؤیوک روح یوکسکلیگی ایله ایشله‌مگه باشلایر. بو خالق سئور و وطن پرور شاعیر بو مکتبهده پولسوز درس دئمگی اؤزونه بؤیوک بیر میلی وظیفه بیلیردی. سید عظیم شیروانى ۱۸۷۷- جی ایلین سپتامبر آییندا شاماخیدا دولت مکتبینه شریعت و تورک دیلی موعلیمی تعیین اولونور و عؤمرنون سونونا قدر بو وظیفه‌ده چالیشیر.

موعلیملیک وظیفه‌سیله علاقه‌دار اولاراق حاج سید عظیم شیروانى تورکجه درسلیک حاضرلاماق ساحه‌سینده چوخ ایش گؤرموشدور. هله شاماخیدا یشنی تیپلی مکتب آچدیغی زامان درس و سائیطینه و درسلیگه بؤیوک احتیاج اولدوغونو حیس ائدن شاعیر، بؤیوک کلاسیکلرین اثرلریندن او جومله‌دن سعدی و حافظین اثرلرینی تورکجه‌یه ترجمه ائدیر و اؤزونون یازدیغی کیچیک و ماراقلی شعرلرینی

۲-مدینه شهری نین اسکی آدی.

۱-تورکیه، کیچیک آسیا
۳-گونا، تقصیر، آغیرلیق، عذاب.

اوشاقلارا اؤخودوردو. بیر نئچه ایل بو قایدا ایله درس وئردیکدن سونرا اوشاقلارا اوخوتدوغو همین پارچالاردان بیر درسلیک حاضیرلاییب چاپ اوچون قافقاز معاریف ایداره‌سی رئیسینه تقدیم ائتمیشدی. لاکین بو درسلیگین نشر اولونماسینا ایجازه وئرلمه‌میشدی. حؤکومت نظرینده سید عظیم شیروانی‌نین بو ایشلری اونا قارشى شوبهه دؤغورور و حاکیم دایره‌لرده سیاسی جهندن اعتیبارسیز و صداقتسیز گؤروندیو اوچون موعلیملیک وظیفه‌سیندن آزاد ائدیلیر. بو موناسیبتله سید عظیم تیفلیسه شیکایته گئدیر، اورادا قافقاز معاریف ایداره‌سی رئیسینه حاقسیز اولاراق ایشدن چیخاریلدیغینی ثبوت ائدیر، آز سونرا یئنه موعلیملیک وظیفه‌سینه قایتاریلیر و عؤمرونون سؤنونادک بو وظیفه‌ده ایشله‌ییر. تیفلیسه گئتدیگی زامان گنج‌ده آذربایجانین داهی شاعیری نظامی گنجوی‌نین قبرینی زیارت ائدیر و بو اولمز شاعیرین توربه‌سینی داغینیق حالدا گؤردوکده حددن آرتیق کدرلنیر و بو روباعینی سؤیله‌ییر:

ای شیخ نظامی، ای نظامی داغیلان ای گنج‌ده عز و احتشامی داغیلان
اؤلموش مو سنینله من کیمی عالمده بیتی، انوی، مکتبی، کلامی داغیلان.

سید عظیم وطنه قایداندان سونرا مکتب شاگیردلری اوچون حاضیرلادیغی درسلیک اوزرینده ایلدن - ایله ایشله‌دیگجه اونو اؤزونون بعضی دیشمه، آزالتما و چوخالتمالاریله تکمیللشدیریر. درسلیگی رسمی دؤلت سندلرینده نشره تقدیم ائدیلمه‌سی ایله علاقه‌دار اولاراق «مجموعه آثار حاج سید عظیم»، «شریعت کیتابی»، «تاج‌الکتب» (کیتابلارین تاجی)، «ربیع‌الاطفال» (اوشاقلارین باهاری) کیمی آدلاندیریر. درسلیک مولیفی بو ساحه‌ده کی فایدالی فعالیتی ایله اؤزونون سلفلری آباکیخانوف و میرزه شفیع واضح‌ین خیرخواه عنعنه‌لرینی داوام ائتدیرمیشدیر. کئچن عصرین سونلاریندا و ۲۰- جی عصرین اوللرینده ترتیب اولونان «بصیرت‌الاطفال» (اوشاقلارین گؤزو آچیقلیغی)، «قافقاز ایصطیلاحی»، «گولزار» کیمی درسلیک و موئتخباتلارین مولیفی و ترتیب‌اتچیلاری سید عظیم عنعنه‌لری‌نین داوامچیلاری کیمی بؤیوک فعالیت گؤستریشلر. دئمک لازیمدیر کی، سید عظیمین جسارتلی تشبوتونون تأثیری آلتیندا ایراندا دا میرزه حسن روشدیه ۱۳۱۵- قمری‌ده تخمیناً یوز ایل بوندان قاباق، اول تبریزده سونرا ایسه تهراندا یئنی تیپلی مکتبلرین بیناسینی قۇیور. بو وطن‌پرور و معاریفچی اینسان «وطن دلی» و باشقا بیر نئچه درسلیگی تألیف ائدیر. آنجاق مورتجع، پول‌پرست، ریاکار روحانی‌نمالارین ایرتیجاعی عمللری نتیجه‌سینده آغیر عذابلار چکیر و حتا ایکی ایل کلاتا سورگون ائدیلیر. آذربایجان خالق‌ی‌نین اولمز طنز شاعیری میرزه علی اکبر صابر حاج سید عظیم‌ین خلف شاگردی او زامان بو مدنیه ضید اولان پول‌پرست، ریاکار و مورتجع‌لره ساتاشیر و اونلارین دیلینجه بئله دئییر:

واخ!... بو ایمیش درسی - اوصولی - جدیدا
یوخ... یوخ!.. مکتبی - عوصیاندی بو!
مولّا دئییل بورداکی تعلیم ائدن
الحذر انت، بیر یئنی شیطان‌دی بو!

دور قاچاق اوغلوم، باش - آياق قاندى بوا
 ... آت چۆله گتسىن نه دىستاندى بوا
 دور قاچاق اوغلوم، باش - آياق قاندى بوا
 علم آدينا بير قورو بوهتاندى بوا
 نيفرته شاياندى بوا
 هرزه و هدياندى بوا
 موسليمى كافير قىلان
 خانه يى - كوفراندى بوا...

سید عظیم دئمک اولار موسلمانلار اۆلكه سينده «يئنى اوصول» دا مدرسه لرین بانيسى دير. اونون خیرخواه ایشلریندن بيرى ده شاماخیدا «بيت الصفا» ادبی مجلس تشکیل وئریب و اونا باشچیلیق ائتمه سی ایدی. اونون یالنیز «بيت الصفا» مجلسینده دئیل، باکی و قاراباغ شاعیرلری آراسیندا دا بؤیوک نوفوذو وار ایدی.

آذربایجانین چاغداش شاعیرلری، اونو اوستاد کیمی تانیردیلار. باکی شاعیرلری ایچری سینده سید عظیمین نوفوذو و حورمتی داها آرتیق ایدی. او، تئز - تئز باکی یا گلهرک بورادا تشکیل اولونان ادبی مجلسلرده ایشتیراک ائدیر، شعر موناسیبتلرینده اؤزونون حاضر جاواب چیخیشلاری و شعرلرله مووفقیت قازانیردی.

سید عظیم شیروانی، اکینجی قزئی نین ناشیری و مودیری حسن بگ زردابی ایله سیخ علاقه ساخلامیش و اونونلا تئز - تئز مکتوبلاشمیشدیر. ۱۸۷۵ - جی ایلده اکینجی نین نشریندن سونرا حسن بگ زردابی ایله علاقه سی داها مؤحکم لنینر. قاباقجیل ایدئاللارین جارچیسى اولان اکینجی سید عظیمی اورکدن سئویندیرمیشدی. او، بو زامان بیر طرفدن اکینجی نین خالق آراسیندا یا ییلماسینا چالیشیر، او بیرى طرفدن ده بؤیوک بیر هوسله معاریفچى شعرلر یازیب قزئنده چاپ ائتدیریردی. او، حسن بگ زردابی ایله ال - اله وئره رک جهالت، عواملیق و ساوادسیزلیق علیهینه معاریف و ترقی یولوندا موباریزه آپاریردی.

اکینجی دن سونرا سید عظیم «ضیا و کشکول» قزئتلینده شعر یازماغا باشلا بیر. ۱۸۷۹ - جو ایلده اونون «ضیا» دا بیر نچه شعرى گون اوزو گؤرور.

سید عظیم شیروانی «اکینجی»، «ضیا» و «کشکول» قزئتلینده شعر درج ائتدیریب اوخوجولارینی یالانچی و ریاکار روحانی نملارین علیهینه موباریزه یه و موعاصیر علملری اؤیرنمگه چاغیریردی. بو سببدن کؤهنه پرستلر، مورتجملر و بعضی ریاکار آخوندلار بو موباریز و صداقتلی شاعیره هوجوم ائتدیردیلر. لاکین بو حقیقی موسلمان و وطن پرور شاعیر بو هوجوملارا باخما یاراق اؤز موباریزه سیندن دؤنمور.

شاعیرین یارادیجیلیغی:

سید عظیمین بدیعی ایرئی بیرى تورکجه او بیرى فارسجا ایکی بؤیوک کولیاتدان عیبارتدیر. تورکجه کولیاتى شاعیرین هم یترلیسى جراح میرزه حبیب مشهدى صادق اوغلو طرفیندن توپلانیب هیجری ۱۳۰۹ - جو ایلده تبریزده داش باسماخاناسیندا نشر اولونموشدور.

کولیات اوج بؤیوک حیصهیه بؤلونور. بیرینجی حیصه منظوم مکتوب، ترکیببند، موخمس، ترجیعبند، تخمیس، موسدس، مستزاد و سائیر اثرلردن، ایکینجی حیصه غزل، رباعی، قطعه، بیت و فردلردن و اوچونجو حیصه ایسه منظوم حکایه لردن عیبارتدیر.

کولیاتین بیرینجی حیصه سینده اساس یتری قصیده لر توتور. قصیده لر مولفین حیاتی، شاماخی نین دؤرومونو و موغتن تاریخی حادیشه لری عکس ائتدیرمکده دیر.

ایکینجی حیصه نی تشکیل ائدن منظوم حکایه لرین بیر قیسمی، آذربایجان و شرق کلاسیکلریندن ترجمه و ایقتیباس اولونموشدور. بو حیصه شاعیرین اوغلو سید جعفر طرفیندن ۱۳۱۳ - جو ایلده یتنه ده تبریزده ایکینجی دفعه نشر ائدیلمیشدیر.

سید عظیمین بؤیوک حجملى (تخمیناً ۱۰ مین بیتدن عیبارت) فارسجا کولیاتى میرزه حبیب مشهدى صادق اوغلو طرفیندن ترتیب ائدیلمیشدیر.

بدیعی اثرلردن باشقا شاعیرین داغینیق حالدا یازیلیمیش تذکیره سی وارکی، بورادا تورکیه، ایران، روس و آذربایجان شاعیرلری حاقیندا قیسا معلومات و همین شاعیرلرین اثرلریندن اؤرنکلر و ثریلیر. تذکیره ده و ثریلن شعرلرین چوخو شاماخی و ایران - آذربایجان شاعیرلریندندیر.

سید عظیم شیروانی نین زنگین بدیعی ایرئی عاشیقانه مؤصولاردا یازیلیمیش اثرلردن عیبارتدیر. اونون لیریک شعرلری ایچریسینده ان بؤیوک یتری غزل توتور. بونلارین سایى میندن آرتیق دیر. بو غزللرین کیچیک بیر حیصه سی بؤیوک کلاسیکلرین (حافظ، فضولی) غزللرینه نظیره دیر. چوخ حیصه سی ایسه اصیل شعرلردیر. غزللرین اکثریتی محبت حیسلری نین ترؤمونه حصر اولونموشدور. شاعیر غزللرینده موهومات و خورافاتى قامچیلاییر. ریاکار و یالانچی زاهد و واعیظلری تنقید ائدیر. اینسانلاری کؤله لیگه، ایطاعته، باش ایمگه یؤنلدن یالانچی زاهدلره نیفرت یاغدیریر.

سید عظیمین موسیقی نین تعریفینه حصر ائتدیگی «گوش قیل» موخمسى اونون درین مضمونلو شعرلریندندیر. سید عظیم بو شعرى او واخت شاماخیدا تشکیل ائدیلمیش ضیافت مجلسینده صادق جان آدی ایله مشهور اولان خالق خواننده سی نین ایفاسیندا و ثریلن آذربایجان مؤغام موسیقی سیندن ایلهام آلاق یازمیشدیر.

سید عظیم ده اؤزونون بؤیوک سلفلری اولان نظامی گنجوی، فضولی و آخوندزاده و س. کیمی موسیقییه بؤیوک اهمیت و ثرهرک اونو یوکسک قیمتلندیریردی. موسیقی شاعیرین نظرینده اینسانین معنوی عالمینه عشق گئیرن، اونون روحونو جیلاندیران، اورگیندن غم پاسینی سیلن و «غمی - دونیایه حسرت چکن» ان گؤزل بیر نعمتدیر. موسیقی نین حیات و ثریجی قووه سینی تصدیق ائدن شاعیر، «موغتنی دمنی» کلاسیک ادبیاتدا حیات رمزی اولان «دمی - عیسیاه» برابر توتور.

نۆت برابر دم عيسايه موغنى دىمىنى قىليب اِحيا اؤزونو، سىر ائله روح عالمىنى
زىر غم^(۱) اولما، ائشيت نغمه زىل و بىمىنى چكمه عاقىلسن اگر دهر موخالىف غمىنى
شوره گل، نغمه ايله چك غم دونيايه حىصار

موسىقىيه يوكسك قىمت وئرن شاعىر، تار چالماقدان اىستيفاده ائتمگى اوخوجولارىنا تاپشىرىر. سىد
عظىم موسىقى دن ذۇق آلانلارى «اهلى - بصر»^(۲)، ذۇق آلمايانلارى ايسه «حجر» - داش و «نوعى
جمادات»^(۳) آدلاندىرىر. او، موسىقىيه يالئىز ذۇق منبعى كىمى باخمىر، عىنى زاماندا موسىقى
پرده لرینده «يوز نقش صور» و «يوز اسرار معنا» گؤرور.

گؤش قىل اى كى، بىلىرسن اؤزوى واقىف كار آگاه اول، گؤر كى، نه دىر ناله نى، نغمه تار
نه دىر اول خۇشك اولان چويده بو ناله زار كى صداسىندان اونون غارت اولور صبر و قرار
آچما سن پرده نى، هر پرده ده وار يوز اسرار

شاعىر دئىير موسىقى ده كى اسرارى - نهانى درك ائتمك اوچون، علم كسب ائتمك و هوشيار اولماق
لازىمدىر. شعرده، تار، نى، چنگ، دف، برىط، عود و ساىر موسىقى آلترىندن بحث ائدىلمه سىندن، هر
بىرى نىن مقامى نىن دوز گؤسترىلمه سىندن عومومىتله موخمسىن مضمونندان آيدىن گؤرونور كى،
سىد عظىمىن موسىقى علمىندن آز - چوخ خبرى اولموشدور.

موخمسىن آلئىنچى بندىنده مولىف اوخوجولارىنا موراجىعتله:

فهم قىل، گؤر كى، نه دىر چنگ و دف و برىط و عود

نه دىر اۇنلاردا بو آهنگ و بو لحن و بو سرور

دئيه سوروشور و بو سؤالا اؤزو جاواب وئىرىكى، بونلارىن هامىسى آلاهىن رمزى دىر.

سىد عظىمىن بو موخمسى اونون ان ياخشى شعرلرىندن بىرى كىمى گئنىش بايلىمىش و بوگونه قدر

خالق خواننده لرى نىن دىلىندن دوشمه مىشدىر ■

● آردى گله چك سايمىزدا

۲- بورادا عاغىل صاحىبى.

۱- بورادا غم اسبرى.

۳- جانسىز طبعىت.

مادایلار (مادلار)

● میرهدایت حصاری

اسکی دونیادا ماننلاردان سونرا آذربایجان و اونون اطراف بؤلگه‌لرینده ایکینجی تورک منشألی مؤستقیل دولت قۇران مادایلار و اونلارین یوردلاری اولان میدیا اولکه‌سی نین آدی مؤختلیف دیلرده و منبعلرده تحریف اولاراق چئشیدلی شکللرده ثبت اولموشدور. بو تحریفلرین اساس سببی بعضی دیلرده بعضی حرفلرین اولماماسی و یا خود دیلرین اؤزلرینه مخصوص اولان قایدا - قانونلاردان تبعیت ائتمه‌سی دیر.

۱۹۲۱- جی ایلده شرق شوْناس فورئر ایلک دفعه اولاراق آشور کتیبه‌لرینده مادایلاردان آد آپاریلدیغینی کشف ائده‌رک، تدقیقاتچیلار و آرکئولوقلارین دیقْتینی بو مسأله‌یه چکمیشدیر. بو آد آشور (آسوری) کتیبه‌لرینده ایلک دفعه م.اؤ. ۸۴۳- جو ایل مادای و ماتای شکلینده یازیلیمیشدیر. آشور پادشاهی ۳- جو سلمانسر طرفیندن م.اؤ. ۸۳۵- جی ایلده یازیلان بیر کتیبه‌ده ایسه آمادای و مادای آدلاندریلیمیشدیر. آلبان تاریخی کیتابی نین مؤلیفی آلبانیالی موسا کالانکاتلی دا اورانی مادای آدلاندریمیشدیر.^(۱)

اسکی یونان منبعلرینده ایسه بۇرانی مده، مندو و مزیا و لاتینلاردا میدو کیمی تلفوظ ائدیب، یازدیقلارینا گۆره مادای کلمه‌سی ده تحریف اولاراق میدیا شکلینده تاریخ صحیفه‌لرینده اؤزونه یئر آچمیش و عربلر ایسه داغلیق منطقه اولدوغو اوچون اورایا الجبال آدینی وئرمیشلر. بیز بورادا آشور منبعلرینی اساس توتاراق بو خالقین آدینا مادای و اولکه‌لرینه ایسه میدیا دئمگی مؤناسیب گۆروروک.

۱- آذربایجان تورکلری نین تشکولو تاریخی، ق. غیب‌الله‌یف، باکی ۱۹۹۴، ص ۸۶.

تأسوفله دئمه‌لی‌بیک کی، میدیا (ماد) باره‌ده الده اولان معلومات چوخ آز‌دیر. دونیادا هئج بیر خالقین تاریخی بیر بئله قارائلیقددا و یا بیر - بیرینه ضیدّ اولان فیکیرلر آلتیندا قالمامیشدیر. شرق‌شؤناس گیریشنم دئبیر کی، مادلار تاریخی آراشدیردیکدا آنجاق بو نتیجه‌یه چاتماق اولور کی، بو باره‌ده هئج زاد بیلیمیریک. مادلار حاقیندا تاریخی سندلرین آز اولدوغوندان علاوه، آرکئولوژی

ماد اولکەسی نین ۱۲ بۆلگەسی و قونشو اولکەلری

آختاریشلار دا چوخ آز آپاریلیمیشدیر. بیر طرفدن ده ایران یازیچیلاری، تاریخی آنجاق هخامنشی لردن و کوروش‌دان باشلا بیرلار. سانکی اوندان اول دونیا هله یارانمیشدی. مادلاردان آد آپاردیکدا دا آنجاق هخامنشی تاریخینه بیر موقدیمه کیمی قیسا جا دانیشیب اوستوندن کئچمیشلر. نهایت نئجه ایللردن سونرا، جاری ایلده، اکباتان شهری نین کالاولاری (خرابه‌لری) تورپاق آلتیندان چیخاریلیب، لاکین هله‌لیک دیقته لاییق بیر معلومات وئرلمه‌میشدیر. تالیش منطقه‌سینده ده آق انولر دئیلن بیر یئرده مادایلار دؤرونه و هله ده قدیملره نیسبت وئرلن بیر قبرستانلیق تاپیلیب، آختاریش

آپاريلماقدادير. لاکين آرکئولوقلاردان داها آچيق گؤز اولان تورباق آلتى اشيا لارين قاچاقچيلارى، اولنلاردان اونجه يئرى سؤكوب، قيمتلى اشيانى تالاماقداديرلار. بورادا تاپيلان قبيرلرين بعضيلرى تکليکده، بعضيلرى ايسه توپلوم شکیلده باسديريلميشدير. اولولرين %۹۵ - نين ساغ چيگينلرى يئره قویولوب، اوزلری گونشه (دوغویا) ساريدير. اولنلارين شخسى وسيله لری ده غالباً اؤزلریله باسديريلميشدير. او جومله دن بير قادين قبرينده قيلينج، سونگو و س. حربى آلتلر و بير کوزه تاپيلميشدير. بلکه ده حورمتلى قادينلار باسديريلدقددا اولنلارين قاراوللاری دا اولنلارلا بيرليکده قویلانيرميش (بوبراهده هله ليک صبر ائتمه لي يیک).

دياکونوف توپلو حالدا قویلانان مزارلار باره ده بئله نظر وئيريركى، مؤهؤم شخصلر اولدو کده اولنلارين کؤله لری ده او دونيادا اونا قوللوق ائتمک اوچون اونونلا باسديريليرميش. سؤز يوخ کى، آرتيق آختاريش آپاريلسا او مدنيت و کولتور باره ده ذيرلى معلوماتلار اله گله جکدير.

اوست - اوسته دئمک اولار کى، ايندييه قدر آذربايجان تاريخى و آرکئولوژيى باره ده جيدي بير آختاريش و آراييش آپاريلماميشدير. اوروپا و ايران عاليملى آذربايجان دان دانشارکن کؤلى حالدا ايران آدى و يا ايرانين غربى يا شومالى - غربى آدى آلتيندا بحث ائتميشلر.

ماراقليدير کى، ايراندا آذربايجان کلمه سى و ائله جه ده تورک سؤزونو ايشلتمکدن بير نؤع چکينمه وار. بو دا کئچميش پهلوی رژيمى نين ميراثى دير. بيليريك کى، رضاخان دؤرونده آذربايجان آدى و کلمه سى بير يؤللوک گؤتورلموش و اونون شرق حيصه سينه اوچونجو ايالت (استان سوم) و غرب حيصه سينه دؤردونجو ايالت (استان چهارم) آدى قويولموشدور. اولنلار بئله ظن ائديرديلر کى، بئله ليکله آذربايجان آدى آرادان گئده جکدير. نئجه کى، ايندى ده بيزيم تلویزيونوموز قاشقاي ائليندن دانشارکن اولنلاردان عشایر فارس (فارس ائلاتلاری) و اولنلارين توربستیک جاذيبه لریندن دانشارکن جاذبه های توربستى فارس عونوانى آلتيندا دانشير.

تاريخده تورک خالقلاريندان حتا ساکالاردان يا تورانليلاردان دانشدقددا ايرانلى قوملر يا آريائى قوم ايفاده لری اولنلارين آدلارينا آرتيريلير. ائله اونا گؤره ده، آذربايجانين تاريخى و آرکئولوژى آبيده و اثرلری هله ده ال ديمه ميش قالماقدادير.

اودور کى، يونان قايناقلاريندان فايدالانماقدان باشقا بير چاره قالمير. لاکين اولنلارين دا بعضيلرى غرض و يا سهولرله دولو اولوب و حقيقتدن اوزاقدير. آنجاق هالى کارناسلى هرودوتون يازديقلارينا آز - چوخ دايانماق اولار.

میدیا پادشاهلاری سولاله سی

قبا قاجا دئديگيميز کيمى ميديا (و باشقا اسكى حؤکومت و قبيله لر) باره سينده ايران تاريخچى لرى نين يازديقلارينا اعتبار ائتمک اولماز. چونكى اولنلار اول باشدان اسكى خالقلارين هاميسيني ايرانلى قبيله لر و ايرانلى حؤکومتلر آدلانديراراق صيرف او معنائى تايد ائتمک قصدى ايله آراشديرمايا باشلاييرلار. اونا گؤره خارجى قايناقلاردان فايدالانماقدان باشقا چاره يوخدور.

بو قايناقلاردا آشور كتيبه لريندن كئچنده آنجاق يونان تاريخچى لرى نين يازديقلارينا محدود اولور. بو تاريخچى لر ايچينده ده آز - چوخ هرودوتون يازديقلارينا داينماق اولار.

بو يازيلاردان معلوم اولوركى، ماداي خالقى (قبيله لرى) اولجه آشور ايمپرياسى داخيلينده اولموش و بير آيرى روايته گوره او ايمپريانين جوزوونده اولمايب، بلكه اونونلا قبيله حاليندا قونشو اولراق، ياناشى ياشاماقدان اولوب و هر حالدا عصرلرجه آشور حؤكومتى نين تهاجومو و ياغمالارى آلتيندا اولموشدور.

ميد يادا آلتى بؤيوك قبيله و بير نئجه آيرى طاييفا ياشاماقدان ايميش. بو موهوم قبيله لرين آدلارى بئله ايدى: بوسلار، پارتاكلر، استروخاتلار، بودى لر، آريزانتلار، ماقالار. بو سون قبيله همين موغ (مغ) لار ايميش (ماقوس يونانجا موغ معنا سينادير). او زامان اونلارى جادوگر و سئحركارلار كيمي تانيبارديلار. لاكلين سونرالار اونلار روحانى طبقه سى كيمي ساييلميشديلار.

تاريخه گوره بو آلتى قبيله دن علاوه اولكه نين اكثر يتيني تشكيل ائدن ماداي آدلى بير قبيله وار ايميش. بو آلتى طاييفا ماداي قبيله سى ايله بيرلشديكدن سونرا، بو ايتيحاد دا همين ماداي آدنى آلدى. سونرالار بورادا مؤستقىل بير حؤكومت قورولدوقدا ايسه او آد همان اولكه يه وئريليب و سونرالار تحريف ائديله رك ميديا شكلينه دوشموشدور.

هرودوتون يازديغينا گوره ميدياليلار اوزون مودت آشورلارلا قانلى ووروشمالار و موباريزه لر آپارديقدان سونرا «ديا اوكو» يا «دياكش» آدلى بير ماداي بؤيوكو، ميديا قبيله لرينى بيرلشديره رك، ايلك دفعه اولراق ميديادا مؤستقىل بير حؤكومت ياراتدى. بونونلا بئله آشورلارلا ووروشما و توققوشمالار اوزون مودت داوام ائتميش و نهايته گوندن - گونه گئنيشله نيپ، قودرت تاپان ميديا حؤكومتى، بايبل حؤكومتى ايله بيرلشهره رك آشور حؤكومتى نين كوكونو قازيب، آدنى تاريخ صحيفه سيندن بير يوللوق سيلميش و بئله ليكله تكجه اوز خالقينا دئييل، بلكه او اطرافدا اولان چوخلو ميئت و حؤكومتلى آشور ايمپرياسى نين ظولم و هوجوموندان قورتاريپ و راحتليغا چيخارميشدير.

بئله ليكله ديا اوكو ايلك مؤستقىل ميديا دؤلتيني قوروب و او سولاله نين ايلك پادشاهى كيمي تانيئميشدير. ايندى ده هرودوتون يازديقلارى و آشورلارين داش كتيبه لرى نين وئرديكلى معلومات اوزره، مقاله ميزين ايمكانى چرچيوه سينده تقريباً ۱۵۰ ايلليك حؤكم سورن ميديا سولاله سى باره ده بحث ائده جگيك. بونو دا دئيك كى، بورادا گلن آدلار موختليف ديبلرده و يازيلاردا فرقلى صورته گتيريلميشدير كى، بيز اونلارى ديرناق آراسيندا گؤستره جگيك.

۱- ديا اوكو (دياكش) م.ا. ۷۰۱ - ۶۵۵

ديا اوكو، فرا اورس يا فرورتيش اوغلو، ميديانين آلتى موهوم قبيله سى نين بيرينه (موغلارا) باغلى اولدوغو حالدا بوتون قبيله لرى بيرلشديريپ، م.ا. ۷۰۸ - جى ايلده بو قبيله لرين رهبرليگينه سئچيلدى. لاكلين يئددى ايلدن سونرا كئنا چكيله ده درحال قبيله لر طرفيندن گئنيش ايختيارات آلاق، ۷۰۱ - جى ايلده ميديا مؤستقىل حؤكومتيني قوراق ميديا پادشاهى عونوانى ايله تاختا اوتوروب حاكميتيني مؤحكملنديرمگه چاليشدى.

دیا اؤکو هگمتانه یا اکباتانی (ایندیکی همدانی) باشکندی تعیین ائدهرک اونون اطرافیندا بیر - بیرینی ایچینه و هر بیر او بیرسیندن اوستلوکده یئددی قالا تیکدیردی.

یئددینجی قالادا شاهین سارایی و خزانه سی یئرلشمیشدی.

اللی ایله یاخین سلطنت ائدن دیا اؤکو عؤمرو بویو میدیا قبیله لری ایتیفاقینی بیرلشدیرمگه چالیشدی و بو یولدا چتینلیکلر گۆردو. چونکی قبیله لر آز مودت کئچمه دن توفقوشماغا باشلایب، امنیتسزلیک یاراتدیلار.

هرودوت یازیرکی، آشور شاهی ایکینجی سارقون (م.ا.۷۲۲ - ۷۰۵) ۱۷ ایلیک حؤکومتینی اریبلده ایلامی لرله موچاریبده کئچیرمیشدی. بو زامان میدیا حؤکومتی کیمری لرله بیرلشهرک آشور حؤکومتینی یورغون ظن ائدیپ، اونون علیه نه ووروشماغا گئردی، لاکین دیا اوکو بو موچاریبده مغلوب اولوب، اسیر دوشدو و سارقونون امریله شاما (سوریه یه) سورگون ائدیلدی. ۱۵ ایل اورادا قالدیقان سونرا بیر پارا ایلتیزاملار (تعهد) وئره رک آزاد اولدو.

آشور کتیبه لرینده بو موضوعیا ایشاره اولوب، لاکین دیا اوکو اورادا ماننا سرداری آدلانمیشدیر. بورادان دا بو دیا اوکونون آیری بیر آدام اولدوغو ذهنه چارپیر. چونکی آشور شاهلاری اونلارین علیه نه قیام ائدن هر شخصی قطعاً دیری قویمازدیلار. بو سورگون اولوب، باغیشلانان شخص اهمیتسز بیر کس اولوب، احتیماً ماننا سردارلاریندان بیر اولمالی ایدی.

۲- فرورتیش (م.ا.۶۵۵ - ۶۳۳)

بو شاهین آدی هرودوتون یازیلاریندا فرا ارتس و بعضی قاینالاردا ایسه خشرتیه قید اولموشدور. او دیا اوکونون اوغلو ایدی. بعضیلری بو شاهی اغیللی و باجاریقلی و بعضیلری ایسه تدبیرسز و ضعیف بیلمیشلر. بو نوع تضادلارا یونان یازیلاریندا تئز - تئز راست گلمک اولار.

او اولجه آتاسی کیمی آشورلارلا موچاریبه یه گئردی. اونون دؤنومونده میدیا اولکه سی شرق طرفیندن گئنیشلندی. جنوبدا داپارس بؤلگه سینی اله کئچیریب، اؤز تورپاقلارینا قاتدی. بو ایسه مادایلارلا پارسلارین یاخین قوهوم اولدوغو ایدعاسینی رد ائده بیلر.

فرورتیش آشور پادشاهی آشور بانپال ایله موچاریبه یه گئردی. لاکین آشورلارین موتحیدلری اولان ساکالار آرخادان اونا یوروش گتیردیکده مغلوب اولوب اؤز ده ساکالارین اینده اولدو.

۳- هووخ شتره (م.ا.۶۳۳ - ۵۸۵)

فرورتیش اوغلو هووخ شتره و یا یونانلیلار دئمیشکن کیاکسار (کیاکسارثس) میدیا ایمپریاسی نین ان بؤیوک و گوجلو شاهی و میدیانین ان تدبیرلی و باجاریقلیسی ایدی. او، پادشاهلیغا چاتدیقا آشور حؤکومتی کیمی منتظم بیر قوشون دورلندی، اتلی و پیادا صفرلی ترتیب ائدهرک اوخ، قیلینج و نیزه ایله اونلاری سیلاخلاندیردی. اونلارا حربی تعلیم وئردی. سونرا آشور اولکه سینه یوروش ائدیپ اونلارین باشکندی نینوانی موحاصیره ائتدی. بو زامان ساکالار (ایسکیتلر) قافقازدان توپلو حالدا کیچیک آسیایا و اورادان دا آذربایجانا دولدوقدا نینوادان ال چکیب ساکالاری ساکیت ائتمک اوچون آذربایجانا قایتدی، لاکین عؤده لریندن گله بیلمه دی و ۲۸ ایل اونلاری ساکیت ائتمک اوچون اونلارا باج وئردی.

نهایت بیر تدبیر گۆروب ساکا باشچیلارینی قوناق ائدهرک اونلاری کتفلندیریب هامیسینی اۆلدوردو و بئله لیکله ده ساکالاری اۆزونه تابع ائتدی. اونلاردان بعضیلری ایسه قاچیب لیدیا یا سیغیندیلا. بو زامان بابیل حاکیمی نبوپولاسار آشور دۆلتی علیهینه شوریش ائتدیکده هووخ شتره اونونلا بیرلشدی و نینوانی آلاق آشور. ایمپریاسینی داغیدیب، تورپاقلارینی اۆز آرالاریندا بۆلوشدوردولر. بئله لیکله ۵۰۰ ایلدن آرتیق حۆکومت ائدن و اوندان قابق اکدی حۆکومتینی قوران آشور ایمپریاسینی بیر بوللوق یئر اوزوندن گۆتوردو.

هووخ شتره بابیل حۆکومتی ایله دوستلوغونو مؤحکملمک اوچون اۆز قیزینی بابیل شاهینی اوغلو بُخت النصره وئردی.

هووخ شتره کیچیک آسیانی آلاق لیدیا (لیدی، لیدی، لودی...) ایله قونشو اولدو. سونرا اوریا سیغینان ساکالاری ایسته ییب، آلا بیلمه دیکده بهانه گتیرهرک لیدیا ایله موخاریبه یه گوردی. بو موخاریبه آلتی ایل چکدی، یئددینچی ایل (م.ا.ؤ. ۲۸ مای ۵۸۵) گونش توتولدوقدا وحشته دوشوب، موخاریبه دن ال چکدیلر. لیدیا پادشاهی آلیاتس اۆز قیزینی هووخ شتره نین اوغلو آستیاک یا آزیدهاگا وئردی. بیر ایل سونرا هووخ شتره اۆلدوکده آستیاک اونون یئرینده اوتوردو.

۴- آستیاک (آزیدهاگا یا آستیاژ) م.ا.ؤ. ۵۸۵ - ۵۵۰

آستیاک میدیا سولاله سی نین سون شاهینی دیر. بو زامان شاهین ساری و دۆلت آداملاری بزک - دوزک ایچینده غرق ایدیلر. اۆلکه بۆیوکلری و قوشون باشچیلاری تنبللشمیشدیلر. آستیاک قیزی ماندانانی فارس و انشان حاکیمی کامبیز یا کامبوجیه یه وئردی. اوندان دوغولان اوغلان (کوروش) بۆیوکده شرائیطدن ایستیفاده ائدهرک سلطنت ائتمک فیکرینه دوشدو. نهایت م.ا.ؤ. ۵۵۳ - جو ایل میدیا حۆکومتینی بیخیب پارس شاهلیغینی قۇردو.

دیاکونوف دئییرکی، او زامان شاهلارین قیز نوله لری و یا کوره کنلری اونلارین جانیشینی ساییلاردی. اودورکی، کوروش میدیا شاهلیغی نین حقیقی واریشی ایدی، اونا گۆره سلطنتی اله کئچیرمه ده چتینلیک گۆرمه دی.

بیر طرفدن ده آستیاک قیزی آموتیسی اسپیتاماس ادلی بیر سردارا وئریب اونو اۆز جانیشینی ائتمیشدیر. کوروش آستیاکا غالب گلدیکده اسپیتاماسی دا اۆلدوروب آموتیسی آلیب نتیجه ده آستیاکین هم نوه سی و هم کوره کنی اولموشدور.

بعضیلری آستیاک یا آزیدهاکی همان افسانه لرده گلن ضحاک بیلیمشیر. پل ذهاب اطرافیندا اولان داوود دوکانی ادلی (یئرلی تلفوظله کل داوود) دئییلن داش قایانین ایچینده قازیلیمیش داخمانی آستیاکین قبری بیلیرلر.

دئدیگیمیز کیمی میدیا تاریخی آنجاق یونان قایناقلا رینا اساسلانیر، لاکین اونلارین یازدیقلاری غالباً بیر - بیرلریله ضیدیتده اولوب، اینانیلاسی دئییل. او جومله دن هخامنشی شاهی ایکنجی داریوشون و اونون اوغنونون خصوصی حکیمی کۆتزیاس (کوتسیاس) میدیا شاهلارین نین سایلارینی و آدلارینی هرودوتدان فرقلی اولارق گتیریمیشدیر. او، بو سولاله نین اۆن پادشاهی اولدوغونو ایذعا ائدهرک دئییر:

آرپاک (آریاکتس) ۲۸ ایل، ماندائوک (مائوداکتس) ۵۰ ایل، سوسارم (سوسارمئس) ۲۸ یا ۳۰ ایل، اریک (ارتی کاس) ۵۰ ایل، اریان ۲۲ ایل، ارتی ۴۰ ایل، ارتین ۲۲ ایل، استیبیر (سیتی براس) ۴۰ ایل، اسپند ۳۵ ایل، آستریک ۳۵ ایل (اوست - اوسته ۳۵۰ ایل).

میدیا دۆلتی م.اؤ. ۵۵۳ - جو ایل هخامنشیلرین ایله دئوریلیب، پارس حاکمیتی اونون یئرینی توتدوقدا میدیا قبیله لری ده او حاکمیته تابع اولاراق قالدیلار. اکباتان شهری هخامنشیلرین باشکندینه چئوریلدی. هخامنشی حؤکومتی میدیالیلارین تجروبه لریندن ایستیفاده ائده رک دۆلت قورولوشوندا اونلاردان فایدالانسالار دا میدیا مدنیتی بوتونلوکله آرادان آپارماغا چالیشدیلار. چوخ کئچمه دن میدیانی خاطرلردان بیر اثر قالمادیقدا خاطره لردن محو اولدو. همان رفتاری سونرالار ساسانیلر ایش باشینا گلدیکده پارتلار (اشکانیلر) ایله ائدیپ اثرلرینی ده داغیتدیلار.

تاریخچیلر اوزون مودت بو باره ده دوشونوبلر کی، نه اوچون مادلاردان قاباق، آشورلاردان و حتا اونلاردان دا قدیمی اولان اکدیلردن و مادلارلا چاغداش اولان اورارتولاردان و مادلاردان سونرا گلن هخامنشیلردن بیر بئله کتیبه و اثر قالمیش لاکین مادلاردان حتا بیر کتیبه ده اله گلمه میشدیر. بو ایسه تاریخده بیر بوشلوق یارادیب و آرکئولوقلارین حیرتینه سبب اولموشدور. سؤز یوخ کی، بونا هئچ بیر دلیل تاپماق اولماز. ۱۵۰ ایل حاکمیتده اولان گوجلو و مدنیتمی بیر ایمپریا تاریخین و زامانین عکسینه رفتار ائده بیلمزدی. یقین کی، اونلار دا اؤزه دلری نین عادت کیمی کتیبه لر یازیب یادیگار قویموشلار. لاکین اونلارین جانیشینلری او اثرلری تام رحمسیزلیکله بیر یوللوق اولاراق آرادان آپارمیشلار و بئله لیکله ده مادلار باره سینده تدقیق ائتمک چتین لشمیشدیر.

میدیانین جۇغرافی شرائطی

اسکی میدیا اۆلكه سی اوچ بؤیوک حیصه یه (و ۱۰ ساتراپا) بۆلونورموش:

۱- کیچیک ماد (آتروپاتگان، آذربایجان)

۲- بؤیوک و یا آشاغی ماد (عراقی - عجم)

۳- مرکزی ری شهری اولان راجیانا ایالتی و پارتاکنا (اصفهان)

بعضاً ده میدیانی یالینیز کیچیک ماد و بؤیوک مادا بۆلموشلر. بو ایکی حیصه سونرالار (م.اؤ. ۴- جو عصر) بیر - بیریندن آیریلیمیشدیر. کیچیک میدیا موسقیل بیر حؤکومت اولاراق قوزئیده کی سؤیداشلاری اولان آلبانیلارلا بیرلیکده بؤیوک مادا نیسبت داها چوخ سورعتله اینکیشاف ائده رک، آیری بیر مدنیت ایستیفامتینه دوشموشدور.

میدیا اۆلكه سی نین قونشولاری بونلار ایدی:

قوزئی باتیدا اورارتو حؤکومتی، قوزئیده آلبانیا و خزر دنیزی نین گونئی ساحیلینده کی قبیله لر (کاسپیلر، کادوسیلر، گللر و س.). بوراسی، ایندیکی مازندران، گیلان و تالیس بۆلگه لری دیر. دوغو تورکمینیستان (اسکی پارتلار) و کویر ادلی قۇراقلیق بیر چؤل. گونئیده پارسلار و اسکی پروتوتورک

ساییلان ایلامیلار. ایلامیلر او زامانین ان مدنیلی خالقی ایدی. بورانین آدی سونرالار انشان^(۱) و سوزیان و نهایتده خوزیستان اولموشدور. میدیانین باتی طرفینده ایسه آشور حؤکومتی یئرلشمیشدی. میدیا اراضیسی داغلیق اولدوغو اوچون چایلارین آخیشی اونو موختلیف قورولوق پارچالارینا بؤلموشدو. دیاکونوف بو چایلارلا محدود اولان قورولوقلاری اساس توتاراق میدیا اولکسه سینی ۱۲ حیصه یه بؤلموش و اوزرینده دانیشمیشدیر.^(۲) لاکین بو گئنیش بحثه گیریشمگه بو مقاله ده نه ایمکان وار و نه ده احتیاج. بیز آنجاق بو بؤلمه لردن اوراداکی خریطه اوزره ایختیصارلا دانیشا بیلهریک:

۱- آراز چایی ایله آورین داغی و قاراداغ آراسی. بو بؤلگه ده ایندیکی خوی، مرند، ماکو، قوتور شهرلری یئرلشیر. بوراسی م.ا.۷. ۹- ۸- جو عصرلرده اورارتو اولکسه سی داخیلینده ایدی. بو بؤلگه اسکى زامانلاردا بوتونلوکله مئشه لیک ایمیش.

۲- آرازین گوئنی شؤعه سی اولان «قاراسو» چایی چئوره سی. بو بؤلگه نین کئچمیشی باره ده هئج بیر معلومات الده یوخدور. لاکین سونرالار کادوسیلر بورادا ساکین اولموشلار.

۳- اورمو گؤلون چئوره سی و اورایا تۆکولن چایلار: بورانی اوچ بؤلگه یه بؤلمک اولار:
الیف) گؤلون باتی ساحیلی (اسکی گیلزان). بو بؤلگه م.ا.۷. ۹- جو عصرده مستقیل اولوب، لاکین سونرا ماننا و اورارتو حؤکومتلری آراسیندا بؤلونموشدور.

ب) گؤلون گوئنی ساحیلی: جیغاتی (زرینه رود) چایی، تئوی (سیمینه رود) چایی و سایره چایلار. بو بؤلگه (میانندوآب و اطرافی) م.ا.۷. ۹- جو عصر ایچری زاموا آدلانیرمیش. بورادا اولجه نئچه کیچیک مستقیل سیاسی واحیدلر (هاررانا، ماننا، مسی و س.) واریمیش. سونرالار بورا ماننا حؤکومتی نین مرکزی تئشکیل ائتمیشدیر. م.ا.۷. ۷- جی عصرده ایسه بورا اولجه ماد اولکسه سی نین سونرا دا کیچیک مادین ایقتیصادی مرکزینه چئوریلدی.

ج) گؤلون دوغو ساحیلی: بوراسی دا ماننا حؤکومتی داخیلینده ایدی. لاکین اورانین قوزئی طرفینده یعنی آجی چای چئوره سی و ایندیکی تبریز بؤلگه سی مستقیل ایمیش و دالیان قبیله سی ده اورادا یاشاییرمیش.

۴- قیزیل اوزن چایی و شؤعه لری نین چئوره سی: بو چای چوخ بۇروشوق بیر مسیرله اوست - اوسته قوزئی باتیدان، گوئنی دوغویا ساری آغ داغ ایله آغ گدیک آراسیندان آخاراق، کئچمیشده اندیا دئییلن بیر دره نین آراسیندان کئچیب، گیلان ایالتینه چاتیر و اورادا خزر دنیزینه تۆکولور. بو چای گیلاندا سفیدرود آدلانیر. بو دره نین قوزئی دوغوسوندان آخان بیر چای سهند داغیندان باشلایاراق میانا شهری نین یانیندان کئچیر و قیزیل اوزنه تۆکولور. بو دره و او چایا تۆکولن ایرماقلار بؤلگه سی اسکى زاماندا زیکرتو آدلانیرمیش.

قیزیل اوزن چایی نین یوخاری طرفلرینه ایندی قافلاتتی (قافلانکوه داغی) قدیمده ایسه قیزیل بوندا

۱- بعضی آراشدیرماجیلار اؤره انشان فارس ایالتی نین اسکى آدی اولموشدور.

۲- تاریخ ماد، دیاکونوف، ک. کئشاورز، تهران ۱۳، ص ۸۵.

دئییلردی . آشورلار اولجه بو بؤلگه یه مادای (ماد) دئییرمیشلر. بورادا قیزیل اؤزنین ساغ طرفینده کی شوعه سی زنجان چایی (زنجان رود) آیری بیر دره تشکیل ائده رک، زنجان شهری نین اطرافیندا کئچیر. ه کیچیک زاب چایی نین یوخاری باشی. بو بؤلگه آشور و بابل اولکهلرینه یاخین ایدی زاموا یا لولو ایالتی جوغرافیا باخیمیندا آشورلارلا ایلگیلی ایدی. زاموا کیچیک زاب سویونون یوخاری طرفینده کی بؤلگه اولوب و دجله نین بیر شوعه سی ایدی. بو بؤلگه ده ایندیکی میاندوآب ، سلیمانیه ، بانه ، زهاب و سنندج شهرلری یئرلشیر.

۶- دیاله چایی نین یوخاری باشی. بو چایی نین یوخاری باشی و کیچیک شوعه لری سلیمانیه ، زهاب و سنندج شهرلری نین تشکیل ائدی کله ری اوچ بوجاق شکیلی بؤلگه ده واقع اولموش. بو بؤلگه قدیمده پارسوا آدلانیرمیش. بورادا سلیمانیه یاخینلیغیندا اولان شهرزور دره سی او بیرری حیصه لره گؤره چوخ جمعیتلی و چوخ وئریملی دیر.

زاموا و پارسوا بؤلگه لری بابیل دن میدیانین داخلینه گلن یول اوسته ایدی. بو یول ایندیکی ماهدشت گدیگیندن کئچیرمیش، اونا گؤره ده اورایا میدیا دروازاسی دئییلردی.

۷- دیاله چایی نین اورتا بؤلگه سی: (ایندیکی خانقین شهری نین یاخینلیغیندا). بو بؤلگه یه نمر ایالتی دئییلردی. میلاددان اؤنجه ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندا بابیل حؤکومتی نین نوفوذو آلتیندا ایدی و دیاله دره سی نین گونئیینده یئرلشمیشدی.

۸- کرخه چایی دره سی نین یوخاری باشی: بو بؤلگه کرخه چایی ایله دیاله چایی آراسیندا چکیلیمیش آخار- باخارین دوغو طرفینده دیر. کرخه چایی نین یوخاریداکی چئوره لرینده کی گاماسیاب ، سیمره و ماهدشت دره لری قدیمده جوغرافیا باخیمیندا ایلاما و تاریخ باخیمیندا میدیا یا باغلی اولوب میدیانین شرقی تیجارت یولو بورادان کئچردی.

۹- آشاغی میدیادا ، همدان بؤلگه سی. همدان، کیچیک میدیا (آذربایجان) ایله بویوک میدیانین بیر - بیرلرینه چاتدیقلاری نؤقظه ده واقع اولموشدور. ۳۲۷۰ متر اوچالیغیندا اولان الوند داغی نین اتگینده یئرلشن بو بؤلگه او زمان موناسیب کاروان یوللاری ایله میدیانین موختلیف نؤقظه لری، او جومله دن کیچیک میدیا و قونشو اولکهلرله ایلشگیده ایدی. بو بؤلگه نین مرکزی اولان همدان - یونانجا اکباتان - شهری نین معناسی ماد دیلینجه هنگ مته یعنی بیغینجاق یئری دیر. بو ایسه تصادوفی دئییلدی. چونکی بوراسی میدیانین پایتختی ایدی. هرودوت یازیرکی، بو شهری میدیانین ایلك پادشاهی دیاوکو سالمیشدیر.

دیاکونوف بو شهر باره سینده بیر آیری نظر وئرمیشدیر. او دئییرکی، هام (تورکجه ده هامی) یعنی بیر یئرده، بیرلیکده و کام (گئتمک معناسینا) سؤزلریندن دوزلمیشدیر^(۱). بو مؤلف بیر آیری یئرده بو کلمه نین ایلام دیلیندن آلتدیغینی احتمال ائدیر. او دئییرکی بو کلمه هاتق ماتا یعنی میدیالیلارین اولکه سی معناسینا دیر^(۲).

۱-آذربایجان تورکلری نین تشکولو تاریخی ،ص ۹۹. ۲-همان یئرده.

ق. غیب‌الہ یف بوبارہدہ بئله یازیر: "اصلیندہ ہمدان تۇپونیمی آکباتان آدی نین تحریفی دیر: آک سۇزونون اولینہ "ھ" سسی علاوہ اولموش، "باتان" سۇزو ایسہ تورکجہدہ ب حرفی م حرفینہ تبدیل اولوب فونئتیکی قانونا گۇرہ «ماتان» شکلینہ کئچمیش و قدیم آکباتان، ھاقماتان (ھاگماتان)، سونرا ہمدان فورماسینا دوشموشدور. دئمہ لی ہمدانین - آقباتانین ییغینجاق یشری معناسیندا اولماسی فیکری یانلیشدیر»^(۱).

بورایا «آنا وطن» کیمی معنالارین وئرلیدیگی دە دیقته لایقیدیر.

۱۰- حوض سلطان گۇلو (دریای نمک) و اورایا تۇکولن چایلار. (ابھر چایی - قرہسو - قۇم رود) بو اوچ چای، ابھر چایی قزویندن، قرہسو ہمداندا، قۇم رود قۇم شہریندن کئچەرک دئدیگیمیز گۇلہ تۇکولورلر. ری (رغہ) شہری بو گۇلون یاخینلیغیندا واقع اولموشدور. ری شہری نین دوغو طرفیندہ ہمیشہ باشی قارلی اولان، ایرانین ان ہوندور زیروہسی دماوند دورور. او زیروہ نین یاخینلیغینداکی گدیکن مازندرانا گندیلردی، اونا گۇرہ دە اورایا کاسبی لرین دروازاسی آدلانیرمیش. بو بۇلگہ چوخ آباد، حاصیللی و اکینہ جک اوچون چوخ موناسیبیدیر.

۱۱- کویر صحراسی نین قوزئی بۇلگہسی. بوراسی گونئی طرفدن شورہ کت صحرالارا یاپیشیر. اسکی چاغلاردا بورایا خار (خوار) و یا خارنا دئییلردی. اورتا آسیا یا گئدن کاروانلارین یولو بورادان (سمنان و دامغان شہرلریندن) کئچردی.

۱۲- پارتاکنا (اصفہان) بۇلگہسی. گونئی باتیدان ایلام داغلارینا و قوزئی باتیدان اکباتانا و گونئی دوغودان بیر صحرا واسیطہسی ایلہ فارس (پرسید) بۇلگہسینہ یاپیشاردی. زاینده رود چایی بو بۇلگہدہ دیر ■

● آردی گلہ جک سایدا

۱- آذربایجان تورکلری نین تشکولو تاریخی - باکو ۱۹۹۴ ص ۹۹.

شاعیر ساوالان حاقیندا

● نزاکت رضافیزی اسماعیلووا^(۱)

ساوالان تخلصو ایله یازیب - یارادان موحقیق و شاعیر، جنوبی آذربایجاندا ایجتیماعی لیریکانین گۆرکملی نومایندهسی کیمی تانینان حسن مجیدزاده نه دن یازیر یازسین ائلی نین - اوباسی نین فداکار اوغلو کیمی حاقین، عدالتین، بیرلیگین، صلوحون، امن - آمانلیغین کشیگینده دۇرراق، میلتین تاریخی یادداشینا، عادت - عنعنه سینا، معنوی خزینه سی، سۆز ثروتینه خور باخانلارا قارشى اولماغی اؤزونه بورج بیلیر.

حسن مجیدزاده ۱۹۴۰- جی ایلین ژانویه آییندا آذربایجانین اردبیل شهرینه یاخین ساوالان داغی نین اتگینه سیغینان نیر شهرینده ایناملی - اعتقادلی بیر موسلمان عائیلده دونیا یا گلیمیشدیر. بو ائله دۆره تصادوف ائدی رکی، ایراندا خصوصیه آذربایجاندا رضاخانلیغین اؤزباشینالیغی و ظولمو حۆکوم سوروردو. پهلوی حاکمیتی نین ظولمونه، مأمور و اربابلارین ایکی قات اؤزباشینالیق و سیخینتیلارینا دۆزه بیلمه یین امکچی کوتله لرین اعتراض سسی یوکسه لیر، میلی آزادلیق حرکاتی گوجلنه نیردی. کیچیک یاشلاریندان بو حادثه لرین شاهیدی اولوب

عۆمر اؤتدو، چیچک گۆرمه دیک هنج اؤز گولوموزدن
شادلیق یئرینه گیلدی فغان بولبولوموزدن

دئین ساوالان بله محرومیتلره، سیخینتی و احتیاجلارا معروض قالمیشدیر. آتاسی بیر موعلیم کیمی تعقیب ائدیلدیگیندن دوغما یورد، دوغما اؤجاغیندان دیدرگین دوشموشدور. باباسی مشهدی براتعلی کیشی بیر بؤلوک عایله نی گۆتوروب تهرانا کۆچمگه مجبور اولموشدور. تهراندا سیخینتیلی بیر حیات کئچیرن بالاجا حسن اؤز ذاتی ایستعدادی ایله ۸ یاشیندان شعر یازماغا، اورک سۆز لرینی شعر

۱- ناخجیوان دۆلت نیلیم یوردونون موعلیمی، فیلیلوژی علملری نامزدی.

گۆزلیگی و شعر لطافتی ایله قلمه آلیب کاغیذ اوزرینه تۆکمگه باشلايیر. اونون شعرلرینده میلی ناموس، وطن پرورلیک، ائل سئورلیک کیمی موضوعلار اۆزل یشر توتور. ۱۹۴۶- جی ایلده آذربایجان دموکراتیک حاکمیتی نین ایرتیجاع قوهلری طرفیندن قان دریاسیندا بوغولماسی بؤیوک میلی فلاکتته چئوریلیر. بو حادثه گنج شاعیری قلباً سیخیر، سارسیدیر. او، «آنا» پوئماسیندا میلی دموکراتیک حؤکومت بیخیلاندان سونرا جنوبی آذربایجاندا باش وئرن حادثه‌لری اورک یانغیسی ایله قلمه آلمیشدیر.

حسن معیدزاده کیچیک یاشلاریندان ایشلمگه مجبور اولور. الکترومکانیک قولوندا بیر ماشین فابریکینده شاگرد ایشله بیر. ماشینین الکتریک جیهازلاری نین تعمیرینی اؤیرنیر. گونده ۱۸ ساعات ایشله مه سینه باخمایارق گنجلر درس اوخویور. او کلاسیک آذربایجان ادبیاتینی، دوغما دیلین اینجه لیکلرینی، فولکلورونو اؤیرنمگه، اۆز لیریک شعرلرینی یازماغا واخت تاپیر. اونون کؤنول روبا بی حبیبی، فضولی، سید عظیم، ختایی، حیران، ناتوان، صابر، صراف، سلیمان روستم، علی آقا واحد شعرلرینی موطالعہ ائدیر، اؤخویور، ایلهام آلیر تاثیرله نیردی. بو موطالعہ لرده ساوالان دوغما قارداشلاری و دیلدلشلاری نین یازدیغیندا اۆز دلی نین حقیقی دیر و دوغمالیغینی شعر قوه سینین حیس ائده رک یونوس امره و فضولی نین بیر چوخ عرفانی غزللرینی بشله بیر (تخمیس ائدیر). بو سیرادا ساوالانین آذربایجانین نهنگ ادیب و شاعیرلری نین ال چاتانلاری ایله گؤروشو، ال چاتمایانلاری ایله منظوم مکتوبلاشماسی اولوب. او جومله دن موغامی و موغام ردیفلرینی اؤیرنمک اوچون مشهور اوستاد موغنی حیدر آوازی و خلیل آوازی موغام بیلن معروف تارچالان اردبیللی سیف الله ابراهیم پوردان موغام گوشه لرینی اؤیره نیر. مشهور نهنگ اوستاد ابوالحسن خان اقبال آذرین سون زمانلارین درک ائدیر. اونونلا دا گؤروشلری اولور. ساوالان غیری - مستقیم منظوم مکتوبلاشمالاردا آذربایجانین خالق شاعیری مرحوم سلیمان روستمین «یاسین عوضینه» شعرینین جاوابیندا ۴۴ میصراعلی بیر شعر یازیر. او شعر دن بیر بندینی گتیریریک. بو شعر او گؤروش ایماکان اولمایان حسرتلی ایللردندیر. اوخویاق:

گیلیر قولاغیما ایستکلی بیر سس

دؤیورام کی، بو سس قارداش سسیدیر

تیرپنیر باغریمدا بوغولموش نفس

چونکی بو کؤنلومون سیرداش سسیدیر^(۱)

سونرا سلیمان روستم یاخشی غزللری نین بیرینده بئله یازیر:

آرزوم گول آچیر من سؤلا دؤنسم، ساغا دؤنسم

عشقیم دیل آچیر من سؤلا دؤنسم، ساغادؤنسم

سؤز یوخ کی، بو تورپاق وئره جک شعریمه قووت

واختیندا بو تورپاقدا اگر تورپاغا دؤنسم

۱- دوستلار گؤروشو، ادبیات اوچاغی ۱۳۵۹- جو ایل، ص ۱۶۳، تهران.

بختیم آچیلار تبریژی گۆرمکچین اۇزاقدان
دوستوم ساوالان تک قوجامان بیرداغا دؤنسم^(۱)

«منیم گونشیم» آدلی کیتابین بیرینجی صحیفه سینده شاعیر اسکى ایفبا ایله ساوالانا خیطاب یازیر:

قارداشیم ساوالانا

باتیریب من قلمی گۆز یاشیما
یازیرام اۇز ساوالان قارداشیما
بیلکه سالسین منی هر دن یادینا
قویماسین من یانام هیجران اۇدونا

محبته: سلیمان روستم باکی ۱۶ فئورال ۱۹۸۱

ساوالانین ایرانین آدلی - سانلی ادیب، شاعیر و یازیچیلاری ایله او جومله دن جبار باغچابان، یحیی آریانپور، نصرت الله فتحی، اوستاد شهریار، تبریزی علی، دوکتور حمید نطقی، سهند و س. ایله ده سیخ علاقه سی اولموشدور.

ساوالان ایراندا چیخان تورک دیللی نشریه لرین چوخوندا اۇز ادبی مقاله لری و شعرلریله چیخیش ائدیر و همان نشریه لرین یازیچیلاری و باش یازارلاریله ایش بیرلیگی آپاریر. او، ۲۱ ایلدن بری تهراندا چیخماقدا اولان وارلیق درگیسی نین قوروجولاریندان اولوب، بیر چوخ شعر و مقاله سینى ده اورادا چاپ ائتدیرمیشدیر.

ساوالان آذربایجان ادبیاتی نین سئچیلیمیش نومونه لرینی کوتله لر آراسیندا گئنیش یایماغا اۇزل سعی گؤستیر.

ساوالانین سسی تبریز، اردبیل و تهران رادیولاریندان، رودکی سالونوندان، شعر و صنعت مجلسلریندن مونتظم ائشیدیلیر. اونون ۱۹۵۷- جی ایللرده ایرتیجاع دؤرونده «علی آقا واحد»-ین کولیاتینی ترتیب ائتمه سی همین کیتابدا فضولی نین ده بیر سیرا غزللرینی (خلق فضولی ایله تانیش اولسون دئییه) و ئرمه سی اؤزنوبه سینده دیقته لاییق و ماراقلیدیر. حسن مجیدزاده آذربایجان ماهنیلارینی ۱۹۶۵ - ۱۹۶۲- جی ایللرده توپلاییب ایکی جیلده کوتله وی تیراژلا نشر ائتدیرمیشدیر.

حسن مجیدزاده نین شعر و غزللرینده خالقین سئوینجی و کدری ایله سیخ باغلی اولان، ائل - اوبا قدری بیلن، اونون گله جگینی دوشونن غیرتلی وطنداش شاعیری گۆرمک اولار. کیچیک یاشلاریندان زومرود و قارینا، عظمتینه مفتون اولدوغو باشی دومانلی ساوالان داغی نین اتگینده دوغولدوغوندان همان قوجامان داغین آدینی اؤزونه تخلص سئچمه سی ده هر شئیدن اول اونون آنا تورپاغا وورغونلوغو بؤیوک شوگیسی ایله باغلی دیر. او، دیلداش و وطنداشلارینا خیطاباً:

قارداشیم یورولما فغانا گلمه زمانه دن هاچاق وفا گؤرموشوک
این اۇز دیزینه سؤیکه، دور، دایان بیز وفا اؤمارکن جفا گؤرموشوک

۱-منیم گونشیم، باکی، یازیچی نشریاتی، ص ۶۲، ۱۹۸۰.

چالیشماقلا بییرگه اوز توت آلاها
اوندان باشقا اومید یوخدور، یوخ داها
تـانری دوشونجهنی ایشیقلا ندیرار
اودور کی، ظالمین کؤکون یاندرار

آلاهمین کریمدیر، ائلین ووقارلی
ظولمه دوشموشلرین آهی توتارلی
تسوکول ائت اونا، آرخالان سونا
درینلت آهینی، چالیش آرزونا

ساوالانین شعرلری دولغون، اویناق، دوغما یوردونون بولاقلاریندان سوزولن دادلی، شیرین سولار
کیمی آخیجی، عینی حالدا آنلاییشلی، اله آلیب لمس اولونان کیمی معنالاری چاتدیریر. اونون ۶۰
میصراعلی ۱۵ بندلیک شعریندن دورد بندینی اوخویاق:

داریمخما قارداشیم، بو کدر، بو غم
سن بیر فنری قوی ال آلتیندا باس
بسیزی اوزه بیلمز، چوخ دا برکیدر
باسدیقجا برکییر، ضعیفی لاپ گنדר

دئمیرم هر گلن ظولمه دؤزهلی
آما بیر کیشیه اوز وئرسه کدر
تعدادول اولماسا فنزده سینار
چالیشیب دؤزمسه ائل اونو قینار

مظلوملوق آرغاجی اؤزوموزده دیر
سانکی عاغلیمیز دا گؤزوموزده دیر
بیز عاجیز اولماساق ظولمه قالماریق
کنچمیشلردن نئچین بیر درس آلماریق

سنین اورگینده ائل محبتی
کنچر آجی قیشین غمی، مؤحتی
قۇللاریندا ائلین قودرتی واردیر
سؤنو گول - گولدورن ایشیق باهاردیر

اونون ۳۳ ایل قاباق ۱۹۶۷ - لرده یازدیغی ۶۸ میصراعلی ۱۷ بند شعریندن ایکی بندینی اوخویاق:

یـادیمـا سـالیرام کـنچیب، اؤتـنی
یازدی «اوغوز» لاری چوخ سئودی سنی
بؤیوک آغ ساققالی قورتوت ددهنی
اودور کی، عزیزدیر هر زامان دیلیم

ساوالان، چنلیم، باشیمدا قاردیر
آغ گوندور اؤنومده گوللو باهاردیر
ساوالانین اؤزونون حیات و یاردیجیلیغی نین و اثرلری نین حقیقده بیر چوخ بؤیوک آدلی - سانلی
عالیملر ادبی - علمی آراشدیرما و تانیتما مقاله لری یازیب لار. ایرانین داخیلینده و خاریح اولکهلرده اونون
یازدیقلارینی اؤز نشریه لرینده عکس اتدیریب حتا اثرلرینی و شعرلرینی یاخشی تحلیل ائندن سونرا
اؤز داخیلی و خاریحی اوخوجولارینا چاتدیریب لار. بورادا بؤیوک تورکولوق عالیم پروفیسور احمد
بیجان ارجیلاسونون ۱۹۸۰ - جی ایلده آنکارادا چیخان «توره» درگیسی نین ۱۰۸ - جی سای ۳۱ - جی

صحیفه سینده ساوالانین ادبی شخصیتی، نثر و شعرلری حقیقده یازدیغی گئیش مقاله سیندن بیر نئچه سطرینی اوخویوروق:

«برابر اولدوغوموز دۆردگون بویونجا ائلی نین، خالق نین و دلی نین ایضطیرابینی هپ اونون یوزوندن اوخودوق. ساوالان! عزیز قارداشیم!...سنی دیلداشلارینا ناسیل آتلاتیم؟.. ایچینده بیر وولقان داشیوردو... یانقیدی، چوخ یانیق... یونلاری دئسم سنی آتلاتمیش اولورمویوم؟ بیزه یانیق سسینله اوخودوغون یانقیلی شعرلرینی اوخویوجولاریم دؤیورا بیلیرمی ییم؟ نه قدر سیجاق بیر علاقه ایله بیزی قوجاقلادین، اؤپدون تورکیه لی قارداشلارینا دؤیما دین اولار دا سانا دؤیما دیلار. دوغما و سئویملی دلینه قوشدوغون شعردن ایکی بند:

سن منیم وارلیغیم، شرفیم، شانیم دوزلوگوم، دوز سؤزوم، آری و یجدانیم
سنسن داماریمدا دؤلانبان قانیم قلیمه وئریرسن ایستی قان دیلیم

شاعیر کی، سؤز قوشار، اوخشایار ائلین سئیکلر، پارلادار اؤز دوغما دیلین
اکر سؤز باغیندا عطیرلی گولون اولار دوشونجه نی دورولدان دیلیم!...

سونرا باکیدا رحمتلیک آکادئمیک پروفوسور محمد جعفر جعفروف ساوالانین اؤزو و اثرلری خصوصیله «آپاردی سنلر سارانی» و «دینله گلین قایاسین» پوئمالاری حقیقده «وار اولسون بو محبت» باشلیقلی بیر مقاله یازیب باکیدا چیخان آذربایجان موعلیمی قزئی نین دؤردونجو صحیفه سینده ۱۷ مارس ۱۹۸۲- جی ایلده چاپ اولموشدور. همین مقاله «وارلیق» درگیسی نین ۱۳۶۱- جی ایل فروردین آییندا بیرنجی ساییدا چاپ اولونموشدور.

ایرانداکی تورک دیللی نشریه لر تئز - تئز ساوالان حاقیندا یازیب اونون اثرلرینی چاپ ائدیر اؤز اوخوجولارینا چاتدیریرلار. مثلاً گونئی آذربایجانین تانیمیش شاعیر و عینی زاماندا ژورنالیستی یحیی شیدا تبریزده چیخان «فروغ آزادی» قزئی نین ۱۹۸۴- جو ایل اسفند آیی نین ۲۸، ۲۷، ۲۶- نده ساوالانین شخصتی، ادبی کیشی لیگی، هجا و عروض اولچولرینده کی شعر و غزل اؤرنکلرینی «ساوالان دیلینه، ائلینه علاقه دار بیر شاعیر» باشلیغی آلتیندا نشر ائدیب اؤز اوخوجولارینا چاتدیرمیشدیر.

ساوالانین «باهار بایرامی»، «دینله گلین قایاسین»، «آنا»، «آپاردی سنلر سارانی» و دیگر پوئمالاریندا میلی وطن پرورلیک موضوعو وطن تورپاغی نین طبیعی گؤزلیگی، اینسیانلارین آغیر حیات شرائیطی، گله جگه بؤیوک عزمی عکس اولونموشدور. ایلك بؤیوک کیتابی مشهور خالق ماهنیسی نین اساسیندا یارانمیش «آپاردی سنلر سارانی» پوئماسی ساوالانین نئچه ایل قاباق داها دوغروسو ۱۴ یاشیندا یازدیغی و چوخ سئودگی بیر اثر دیر. بو اثر منفور شاه ایستیدادی دؤرونده یازیلدیغی اوچون اولر چاپینا ایذین وئرلمیر آنجاق بیر چوخ چالیشمالاردان سونرا نهایت چاپ اولور (۱۹۶۶ - ۱۹۶۵). بونولا بئله کیتابین جیلدلمه سینه (صحافیغینا) و مطبعه دن چیخاریلماسینا ایذین وئرلمیر. ۱۲ ایل مطبعه ده توز - تورپاق آلتیندا قالان بو کیتاب ۱۹۷۸- جی ایلین اوللرینده اینقیلابی حرکتلرین گوجلندیگی دؤرده جیلدلینیر و یایینلانیر. بو دا اینقیلابین ایلك گونلرینده شاعرین آنا دیلینده نشر

اولونان ایلک کیتابی ایدی. بو کیتاب تهراندا، باکیدا، آنکارادا دا چاپ و نشر اولونموشدور. شاعیر ساوالان چوخ بؤیوک اوستادلیقلا و یارادیجی بیر ایلهاملا خالق روایتی و یا بیر خالق ماهنیسی اساسیندا، آنا دیلیمیزده گؤزل بیر صنعت اثری یاراتمیشدیر. او، بیر عائله نین فاجیعه سین، تاریخ بو یو بیر - بیرینی عوض ائدن قانلی ایشغالچی لیغین، وحشی لیگین نتیجه سینده وطنده باش وئرن فلاکت کیمی معنالاندریمیشدیر. اینسانا خاص اولان اخلاقی گؤزللیک، ائللین هئج بیر زامان اهمیتینی ایتیرمه یه جک گؤزل عادت - عنعنه لری، وطن پرورلیک، مردلیک، امک سئورلیک کیمی معنوی کیفیتلر اثرده هم عالیمانه هم ده شاعیرانه ایفاده سین تاپمیشدیر. شاعیر، قهرمانلاریندا گوردویو بوتون گؤزل صیفتلری «اصل کوکونه» باغلی اولان خالقا مخصوص معنوی کیفیتلر کیمی قیمتلندیریر.

«دینله گلین قایاسین» اثری نین خالق روایتلرینه اساسلانماسی خالق احوال روحیه سینده اویغون دوشونوب دیرلی بیر صنعت اثری یاراتماسی گؤستریرکی، اونداهم یوکسک بدیعی صنعتکارلیق دیری هم ده چوخ اؤنملی تاریخی، سیاسی، ایجتیماعی اهمیتی اولان خالق نین ادبی زنگین لیگینه، یارادیجیلیغینا بؤیوک محبت واردیر.

ساوالانین شعرلری، بیر چوخ باشقا اثرلری ایراندا، تورکیه ده، آلمانیدا، قوزئی آذربایجاندا نشر اولموش اوخوجولار طرفیندن رغبتله قارشیلانمیشدیر. آذربایجان ادبیاتی و دیلی نین تدقیقینه حصر اولونموش مقاله لری مطبوعات اورقانلاریندا خصوصیه آنا دیللی «وارلیق» درگیسینده چاپ اولموشدور. او، هم ده کلاسیکلرین اثرلرینی توپلاییب نشر ائتدیرمک ساحه سینده ده تانینمیش بیر صنعتکاردیر.

ساوالان «وارلیق» درگیسی نین یارانیدیغی گوندن، اونونلا امکداشلیق ائتمیش، دیرلی علمی تدقیقاتلاری و شعرلری ایله یاناشی درگی نین ایجرا ایشلرینده کؤمکلیگینی اسیرگه مه میشدیر. هر بیر صنعتکارین ترجمه یی - حالی ایلک نوبه ده اونون کئچدیگی عؤمور یولوندان عبیارتدیر. قلبینده وطن، یورد شوگیسی یاشادان حسن مجیدزاده ساوالانین آئتمیش ایللیک عؤمرونون موغین آنلارینی نظردن کئچیردیک. عؤمرونون بو مودریک چاغیندا و بوندان سونراکی ادبی فعالیتینده، یارادیجیلیغیندا اوغورلار دیله بیر، ساغلام روح، نیکبین حیات آرزولاییرام ■

آرم شیر و خورشید ایران و منبع آن

برو شیر درنده باش ای دغل
میانداز خود را چو روباه شل
و یا:

آسمان گر ز گریبان قمر آورده برون
از گریبان تو خورشید سر آورده برون

● دکتر احمد فروغ
تولد و اوهایو - آمریکا

اما در مورد پیدایش شیر و خورشید و زمان و محل آن قدیمی ترین سند تاریخی کتاب مختصر تاریخ الدول نوشته ابن عبری در قرن ۱۳ میلادی است. ابن عبری مورخ سلاجقه روم می باشد که مرکزشان قونیه بود.

سلاجقه روم شعبه ای از سلاجقه می باشند که اولاد توقتامیش بوده و بعد از فتح آسیای صغیر به دست آلپ ارسلان (۱۰۷۲ م) و ادامه فتوحات در زمان ملکشاه بر آناتولی مسلط شدند و در قونیه سلطنت تشکیل دادند و مانند امپراتوری سلاجقه در ایران زبان فارسی را در آناتولی هم رسمی کردند. پادشاهان سلجوقی با آنکه ترک بودند ولی به زبان و فرهنگ فارسی علاقه خاصی داشتند، بطوریکه اغلب نام و یا کنیه خود را از شاهنامه انتخاب می کردند.

به نوشته ابن عبری غیاث الدین کیخسرو پسر علاء الدین کیکاووس که دومین خسرو از این خاندان بود در سال ۶۳۴ هجری بجای پدر نشست و با دختر پادشاه گرجستان ازدواج کرد. در آن زمان هم زیبایی زنان گرجی به ویژه دختران شاهزاده گرجی شهره آفاق بود و بسیاری از فرمانروایان از آن خاندان زن می گرفتند.

ابن عبری می نویسد کیخسرو شیدای رخ زیبای شاهزاده خانم گرجی گردیده و فرمان داد درهم و دینار را با نقش آن ملکه زیبا بیاریند و سکه هائی بزنند که یک طرفش نام شاه و طرف

درباره آرم شیر و خورشید ایران و چگونگی پیدایش و تاریخ رسمی شدن آن در ایران عقاید مختلفی ابراز و مثلاً گفته شده است که شیر و خورشید در زمان صفوی به ایران آمده و یا در زمان سلطنت قاجار به صورت آرم پرچم ایران در آمده است. بعضی ها هم ادعا کرده اند که شیر و خورشید از زمان قدیم یعنی در دوره هخامنشیان و کوروش بوده است. ادعای اخیر هیچگونه استناد تاریخی ندارد. مثلاً هرودوت و گزنه فون که اغلب جنگها و اوضاع داخلی ایران را شرح داده اند هرگز به شیر و خورشید اشاره ای نکرده اند. حتی فردوسی نیز که از درفش (پرچم) کاویانی سخن می گوید ذکری از شیر و خورشید به میان نمی آورد.

موضوع دیگری که جلب توجه می نماید رابطه شیر با خورشید است که چگونه این دو در یکجا جمع شده اند، چرا که در داستانها و ادبیات ایران هم این دو عنصر در یکجا دیده نشده اند. در صورتیکه هر یک از آنها به تنهایی و یا با عناصر دیگر دیده شده اند. مثلاً شیر با روباه، نهنگ و همچنین خورشید با ماه و ستاره و زمین با هم شرح داده شده اند. برای مثال در این شعر:

دیگرش اسم ملکه نوشته شود و چون نزدیکان شاه و ریش سفیدان دربار به پاس اسلام بدینکار رأی ندادند با پا فشاری پادشاه چنین تدبیر اندیشیدند که صورت شیر را بر روی سکه منقوش سازند و بر فراز آن روی همچون خورشید آن شاهزاده گرجی را علاوه نمایند تا شیر قوت و رشادت پادشاه و خورشید زیبایی ملکه را تمثیل نماید و بدین ترتیب هم دلخواه کیخسرو انجام گرفته و هم مردم به حقیقت کار پی نبرده و چنین پندارند که مقصود نقش طالع پادشاه است.^(۱)

سکه‌هایی که از زمان این پادشاه به ما رسیده نشان می‌دهد که خورشید دایره است و از پشت شیر جداست.

غیر از ابن عربی مورخین اروپائی (فون هممر Von Hemmer) و آمریکائی (John Kingsley) نیز در نوشته‌های خود از این حادثه یاد نموده‌اند. فون هممر منبع خود را تاریخ نویس مشهور جنابی ذکر می‌نماید. سکه مذکور در موزه عثمانی IV به شماره ۳۷۹ - ۳۲۵ در ترکیه نگهداری می‌شود. در ایران نظیر این سکه‌ها برای اولین بار در زمان الجایتو سلطان محمد خدا بنده پادشاه ایلخانیان مغول زده شده است. بر یک روی سکه بر فراز شیر و خورشید عبارت «الجایتو سلطان محمد خلد الله ملکه» و بر دیگر روی عبارت‌های «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و دور آن نامهای دوازده امام نگاشته شده است.^(۲)

در زمان صفویان شیر و خورشید بسیار معروف بوده. شاه طهماسب پسر شاه اسماعیل به شیر و خورشید توجه داشته ولی وی شیر و خورشید را طالع پادشاهی می‌پنداشته و چون طالع خود او برج حمل (بره) بوده^(۳) از اینرو در سکه‌های مسی که فلوس می‌نامیدند خورشید را

پشت بره نشانیده است.

اما از شاه عباس هرچه فلوس باقی مانده با نقش خورشید با شیر است. با آنکه طالع آن پادشاه برج سنبله بوده است ضمناً این نقشها را بر پرچمها نیز می‌کشیدند ولی خورشید را دایره درست و جدا از پشت شیر نقش می‌نمودند.

پس از دوره صفویان باز اطلاعات ما درباره شیر و خورشید قطع می‌شود چون از نادرشاه، کریمخان و جانشینانشان سکه‌ای با نقش شیر و خورشید در دست نداریم. در دوره قاجار شیر و خورشید تغییر شکل داده و سرانجام نشان رسمی ایران می‌شود.

از زمان آقا محمدخان اطلاعی درباره شیر و خورشید در دست نیست. ولی از زمان فتحعلی شاه و جانشین او محمدشاه گذشته از فلوسهاییکه در دست است مؤلفین اروپائی نیز مانند دو بو و Louis Dubois و لانگله M. Langles در آثار خود این موضوع را شرح داده‌اند.

مسیو دو بو و در کتاب خود بنام ایران La Perse که در زمان محمد شاه تألیف نموده می‌نویسد: یکی از شیوه‌های پادشاه ایران است که درفشهای بسیار بکار می‌برند و بر این درفشها دو نقش منقوش است یکی نقش تیغ دو سر علی(ع) (ذوالفقار) و دیگری شیر خوابیده‌ای که خورشید از پشت او طلوع می‌کند. این دو نقش را در گوشک پادشاهی نیز کشیده‌اند. همچنین بر نشانهایی که شاه ایران به سپاهیان و سرکردگان و نمایندگان اروپائی می‌دهد این دو نقش دیده

۱- تاریخ ابن عربی. چاپ بیروت ص ۴۴۷

۲- تاریخ جهان آرا.

۳- تاریخچه شیر و خورشید. احمد کسروی ۲۵۳۶، چاپ رشدیه.

می‌شود. (۴)

اما هسیو لانگله که پیش از دوبروا در زمان فتحعلی شاه کتاب کوچکی درباره ایران نوشته از شیر و خورشید یاد نموده می‌گوید: بهم چشمی سلطان سلیم سوم عثمانی که نشان (هلال) اختراع نموده و پادشاهان عثمانی آنرا به اروپائیان و دیگران می‌بخشند فتحعلیشاه نیز نشان «مهر و شیر» درست نموده است. از زمان ناصرالدین شاه ابتدا فلوسهائی با نقش شیر و خورشید در دست است که شیر هنوز خوابیده ولی بشکل شیر امروزی است اما در فلوسهای بعدی (۱۲۸۴ و بعد از آن) شیر درحال ایستاده و برای اولین بار شمشیر بدست گرفته است.

در زمان ناصرالدین شاه که ایران با دولتهای اروپا رابطه نزدیک یافته ناچار شده که مانند آنها از خود نشان خاصی داشته باشد و برای اینکار گویا دو شکل ذوالفقار و شیر و خورشید قبلی را یکی کرده و آن شمشیر را که به تنهائی نشانی بوده است به دست شیر داده‌اند. ولی به پاس حرمت امام علی تیغ دوسر به دست شیر نداده‌اند. از این تاریخ شیر و خورشید شکل ثابتی پیدا کرده بدینسان که در همه جا روی شیر به طرف دست چپ و دمش برانگیخته و گردنش بالدار است و ایستاده و رویش برگشته به طرف بیرون است ■

۴- Aperçu General de la Perse ابن کتاب در سال ۱۸۱۷ در پاریس چاپ شده است.

الیفا ایصلاحي اوزرینده آراشدیر مالار داوام ائدیر

خورداد آیندا تهراندا کئچیریلن «اورتوقرافی آراشدیر مالاری و ایملای بیرلیگی» علمی توپلاتیتسیندا دیلیمیزین یازیلیشینداکی پروبلئله این بیر چوخو اؤز حلینی تاپسا دا، آراشدیریلما میش و یا قطعی لشمه میش ماده لرین ده سایبی آز دئییلدیر. بو ساحده تهرانداکی آراشدیرماجیلاریمیز موختلیف قروپلار شکلینده چالیشاراق نهایت اؤز فیکیرلرینی بیر نئچه صحیفه لیک تکلیف کیمی ایره لی سورموش و دئتمک اولارکی، پروبلئلریمیزین بؤیوک قیسمنی حل ائتمگه چالیشمیشلار. بو تکلیفلر یاخین گله جکده مطبوعات و اینتئرنت واسیطه سیله ماراقلیلارا چاتدیریلجاقدیر.

بیز کئچن ساییمیزدا بیر و ایکی هجالی آلینما کلمه لری فونتتیک شکیلده یازساق دا بو ساییمیزدا بوتون کلمه لری فونتتیک یازماغا و الیفا کومیته سی نین تکلیفلرینه وفالی اولماغا چالیشدیق. بونو دا قید ائتمک لازیمدیرکی، ایشلتدیگیمیز بو یازی فورماسی ساده جه بیر اؤرنک اولاراق اوخوجولاریمیزا سؤنلوموش و هله لیک هئچ بیر قطعیت داشیمیر. عزیز اوخوجولاریمیزین فیکیر و تکلیفلری نین بو چالیشمالارین تکمیللشمه سی اوچون سون درجه یارارلی و فایدالی اولاجاغینا امینیک.

وارلیق.

● سونل بۇسنالی

آشاغیدا اوخویاجاغینیز مقاله نین مولیفی ۱۹۶۸ - جی ایلده تورکیه ده دوغولوب، اورتا مکتبی اورادا بیتیردیکدن سونرا آتاتورک اونیورسیتیه سی فرانسیز دیلی و ادبیاتی فاکولته سیندن مآذون اولموشدور. سونل بوسنالی داها سونرا فرانسایا گئده رک سوربوندا فرانسیزجا موعلیملیگی دیلومونو آلمیش، عینی زاماندا پاریس دۇغو دیللی و مدینتلی میلی انستیتوسوندا دیل، ادبیات و تۇلوم بۇلومونده هم تورک، هم ده فارس دیل و مدینتلی اوزرینه تحصیلینی تاماملامیشدیر. او، ۱۹۹۸ - جی ایلده یوکسک لیسانس اوچون ایراندا تورک وارلیغی و وارلیق درگیسی باشلیقلی بیر تتر خاضیرلامیش و ۱۹۹۹ - جو ایلدن بری ایران تورک دیللی نین سوسیولینقویستیک (ایجتیماعی دیلچی لیک) دۇرومو اوزرینه دوکتورلوق تتری آراشدیرمالارینی سوردورموشدور. سونل بوسنالی بو چالیشمالاری اوچون فرانسایا ایران شوناسلیق مرکزینده (IFRI) بۇرسلو آراشدیرماجی اولاراق بیر ایل موڈتینده ایراندا تدقیقات آپاردیقدان سونرا فرانسایا دۇنموشدور.

بورادا اونون یوکسک لیسانس اوچون یازدیغی تترین بیرنجی حیصه سینى اوخوجولاریمیزا سۇنوروق.

خالقلار، اۇز کولتورلرینی یئرلیله قبول ائتدیره رک یئرلی کولتورو یوخ اندرلر. ایکینجی تابلویا گۆره، «یننی گلنلر یئرلی کولتورونو تاماماً منیمسه یه رک اونلارلا اۇزدشیرلر»^(۱). سون تابلویا گۆره ده، «یننی گلنلر، بیر یانندان یئرلیلرین کولتورونو قیسماً منیمسه یه رک و دیگر یانندان دا

۱-همگن اولماق، برابر دوروما گلکم.

آیری کولتورلردن تۇپلوقلارین بیر آرادا یاشاماسی نین سۇز مۇضوعسو کولتورلر اوزرینده ائتگیلیری و بوندان دۇلایى اورتایا چیخاجاق یثنی کولتورل (مدنی) تابلولارین بیجیمی هله گونوموزده سۇرولا گلن سۇرغونو تشکیل ائدیر. بئله دۇروملاردا اورتایا بو کیمی تابلولارین چیخماسی گۆزله نیلیر. بیرینجیسی، «هر هانسی بیر تورپاق اوزرینه گلیب یئرلشن

اۆز كۆلتورلرىدىن اونلار بىلەن بىر مىقدار تۇرەك،
ھەم اۆز كۆلتور اۆزلىكلىرىنى تېتىرىپلەر ھەم دە يىرتىلى
كۆلتورون دېيىشىمىنە قاتقىدا بۆلۈنۈرلار، بىلەنچە نە
اونلار نە دە يىرتىلەر ھايد اولان بىشى بىر كۆلتور
اورتاي چىخار.

يوخارىداكى وارسانلار ھېيى تىلەر، گۆرە،
ھەر دۇرۇمدا اورسانا ھۆمۈرۈن بىر توپلۇم
چىخماسى سۇنۇ، مۇسۇغۇسۇدور و تارىخ
بويونچا دا بىر غومومىتە بىلەن تولىمۇشدور.
تىرلىلورى و اۆزلىرىدىن و نىچە گىتىرى بوخ
ئىتە يەرك و ھەر ھانىسى اۆنمى بىر دېيىشمە
وغراتما يارق، ايرى - ايرى ئىتتىك قىرۇپلار
تارىخ بويونچا اۆردى - اۆردى گىت بىرلەشەرك
ھىتتورۇن بىر توپلۇم اۆلۈكەلەرن
سايى بىر ئىن يارماقلارنى قىر اۆردى، دېيىشك
(مۇختلف) دىن، دىن و كۆلتور توپلۇملار
تولىمۇشدور و غۇر ھىكىمى موزىك تاپلۇسۇ اولسا
- اولسا بۇ اۆلۈكەلەرن كۆلتور ئىگىلىكى بىر
گۆستىرگەسى اولايلىن.

نە واركى، بىر تاپلۇنۇن مېلى بىرلىكىن
اۆلۈشماسىندا ان جىباي انگى اولدوغۇنۇ ايرىلى
سورن ايدئۇنۇزىن، اوزون زامان يانلىنى (غوبى)
ئىت اوست ائىدىكىدن سورن، ۲۵- جى يوز ائىن
باشلارىدىن ان ھىتبار، دوغو (شوق) توپلۇملارنى دا
گىلىب بىرلەشمىشدىن، بىر ايدئۇنۇزىلر ان
تېلۈكەلىسى، نە باھاسىدا اولورسا اولسون
ھومۇرۈن بىر ھىت ياراتماق آماجى ائىنە
فرقلىكلىرى بوخ ئىتتىكى اۆزۈنە انا سىياسىت
گۆتۈرمۈش «دۆلت مىللىتچىلىكى» دىسر. سورن
دۇنمۇردە، دوليانىن بىر چوخ بۆلگەسىندە بىر
ايدئۇنۇزىن دوغوردوغۇ فوج سۇنۇجلار
تانىق (شاھىد) اولوروق: كۇسۇواداكى

مىسلمانلار دۇرۇمۇ بونا ان يىشى مېثالدىن.
بىر توپلۇمۇن كۆلتورونۇن ياشايان ان
اۆنمىلى غونۇسورۇ دىلدىن. بو اوزدن، انا سىياسىتى
مىللىتچىلىك اوزرىتە قورولموش و توپلۇملار
اۆزاسى فرقلىكلىرى مېلى بىرلىكىن بىر
تېلۈكەسى اولارق گۆرن رۇمىلر ان ائىك ھدى
اۆلۈكەدەكى اۆزىلىقلار دىللىرى اولور. پھلوى
زىمىندە بورۇدولن كۆلتور سىياسىتى كىمى.

بىلەن بىر دۇرۇمدا، اۆزىلىقلار دىللىرى چوخ
زامان رۇمىن مىللىتچى دىل سىياسىتىنە بۇيون
ايمك زوروندا قالىپ، يا يازىسىز، ادبىياتىز و
يانلىن ائىلردە دانىشيلان بىر لەجە يە دۇنوشورلر.
بۇ ھافىظەلردن سىللىنىپ گىتەرك تامامىلە بوخ
تورلار. بعضاً دە، دىل انا ئىندا اۆزادلىق طلبلىرىنە
بىرون كىمى رۇمىلر ان و ئىرە جگى جاواب.
بۇ يۈك بىر اولاسىلىقلا (اھتىمال)، اۆلۈمۈسوز
(مىنى) اولاجاغىنا گۆرە، وار اولوشلارنى
رۇمە و دۆلتە رغماً سورۇدورە بىلەن
مۇختلف يوللارنى باش وورورلار. بو دا،
قاچىنىلماز سۇنۇچ اولارق دىللىرىن بوخ اولما
ساواشىمىنى دوغورور و بىلەنچە دىل بىر ايرىد
ئىدىجى اۆلچوت (مىيار) اولارق گۆرۈلدۈيو بىر
قارشى اھىم اورتاي چىخىر (اسپانىادا كاتالانلار و
كانادا كىتەكلىلر ان ائىلدىر سورن موجدىلەلر
كىمى).

بىر سورج و سونۇچ گىرچكىدن
قاچىلماز مۇدىر؟ غىرىن مۇداسى اولمايا اوز
توتوموش بو ايدئۇنۇزىدن ھەلە نصىبىنى
الەمىش، ھەلە دە اونا دىزىتە بىلن خىلقلر
بىر خومۇردۇر؟ بو چالىشمادا، اوزرىندە فرقلى
دىلدىن، فرقلى دىلدىن خالقلار بىر عىرىلر بۇيو
ياشايا گىلدىكى اۆلۈكلەردن بىرى اولان ايرانداكى،

اۆلكە نوفوسونون %۲۵- يىدن چوخونو تمثیل ائىدن تورک توپلومونون و اونون دىلى نين اينجه لئمه سى اؤن گؤرولور.

بو چالیشمانين هدفی، ائتتىک و دىل اؤزلىکلىرى ايله «ايراندا تورک وارلیغی» نين بللی باشلی عونصورلرینی عومومی بىر باخیشلا اينجه له مکدیر. آنجاق، ايران تورک دىلى نين بلیره بيجی اؤزلىکلىرى، ايران توپلومونداكى يثری، کئچمیشده و گونوموزده کى ایشلنمه شىرطلىرى، اؤزلىکله اوزرىنده دۇرولان مؤوضوعلار اولدوغوندان داها چوخ «تورک وارلیغی» نين دىلچى لىک بۇيوتوب (بىعدو) چالیشمانين آنا هدفینی تشکيل ائدیر. داها اؤنجه فرانسىز اراشيدروماجیلار، خاويئر دۇ پلانول و بئرنارد هورکاد طرفیندن ايران تورکلىرى اوچون ایشلنمیش اولان «تورک وارلیغی» تثریمی نين بو چالیشمانين باشلیغی اولاراق سئچيلمه سى نين اصیل اماجی، بىر يانندان تورکلىرىن گرچکدن وارلیغینی، ديگر طرفدن ده بو وارلیغين اؤنمینی ياخشى وۇرغولایا بيلمه سينده دیر. گرچکدن ده بو تثریم، بو چالیشمانين آنا تئماسینی اولوشدوران، ايران تورکلىرى نين هم سايبسال هم ده سوسيوکولتورل باخيمدان وارلیغینی و بو وارلیقلاری نين اؤنمینی عینی آندا و موکمل بىر شکیله يفاده ائديله بيلمکدیر.

بونا علاوه، تورک دىلى نين گونوموزده کى ادبی ایشلکلیگی نين اؤنمینی وورغولایا بيلمک اوچون، بو چالیشمادا ايراندا يايىنلانان بىر تورکجه درگيدن استفاده ائديله چک. بونون اوچون سئچيلن درگی، ۱۹۷۹ مایس (۱۳۵۸ اردببهشت) آيىندان برى تهراندا يايىنلانان وارلیق درگيسيدیر. وارلیق درگيسی نين سئچيلمه سى نين

بىر چوخ سببلى وار. ايلک اؤنجه، باشلانغیچيندان برى دورنلی اولاراق يايىنلانان و ايران آذربايجانى تورکلىرى ايله بو بؤلگه ده دانیشیلان ديله ياخين اولان ديگر لهجه لرین دانیشیلدیغی بؤلگه نرده کى تورکلىردن اؤلوشان چوخ سايدا بىر کوتله يه خیطاب ائده بيلن تک درگی اولماسيدیر. سونرا، بو درگی نين ادبیات، دىل، صنعت و کولتور آلانلاریندا، کى ايچه ريگی نين (مؤحتواسی نين) ايران تورکلىرى نين بلیره بيجی اؤزلىکلىرىنى و داها دا اؤنمینیسی اؤزلىکله بو توپلومون آيدین کسيمی نين فيکرىنى، ياخشى بىر شکیله يانسیتماسی نين بۇيوک بىر اؤنمی وار. آيرىجا، وارلیق ايران و حتا تورک دىللى اۆلكه لر خاريجينده اؤزونه چوخ سايدا اوخوجو قازانا بيلن اولوسلار آراسی بىر يئرہ صاحب تک درگيدیر. بۇيله جه، بىر تئجه اسکیک سايبسی ديشيندا، وارلیق درگيسينه پارسنده دوغو ديللری و مدنيتلری میلی انستيتوسونون کيتابخانا سيندا اؤلاشماق مومکوندور. سون اولاراق وارلیق درگيسی يازيچيلاری نين ضيب، حقوق، دىل بيلم، ادبیات کیمی ديشيشک آلانلاردا اونوسلار آراسی اؤنه (شؤهرته) صاحب بيلگينلردن اؤلوشماسی نين بو سئچيمده بۇيوک بىر رولو اولموشدور.

چالیشما ايران تورکلىرى نين گئتل (عومومی) بىر تسانيتیمی ايله باشلايیر. بو تسانيتیم چرچيوه سينده، ايلک اؤنجه تورک توپلومونون بليرلنمه سى، آدلانديريلماسی، جوغرافى يئرلشیمی کیمی ديشيشک يانلاری اينجه لئير. سونرا سوسيال، تاريخ و دىل آلانلاریندا بو توپلومو هم «دیرلندیرن» هم ده اؤز ايچريسینده

دیشیک قروپلارا آيیرد ائدهرک اونا اوزونه مخصوص اؤزلیکلر وئرن آنا عونصورلر اوزرینده دۇرولور.

ایکینجی بۆلومه، ایراندا تورک دیلی نین یئری و ایشلمه سی نین اؤنمینی اورتایا چیخارماق اوچون ایران تاریخی نین موختلیف دۇرلرینده تورک دیلی نین ایشلمه نیمه حاقیندا بیر ایسجه له مه یورودولور. ایلک بۆلومه، موختلیف دؤنملرده تورک دیلی نین ادبی ایشلمه نیشی، ایراندا بیر-بیرینی ایزله یین دؤتلرین تورکجه یه قارشى سیاستلری، تورکلرین دیل لری نین ایشلمه نیمینی رسمیلشدیره بیلیمک اوچون گیریشیم لری ایله ایلگیلی تئمالار اؤزلیکلکله اوزرینده دورولان مۇسوعلاری اؤلوشدورور. ایکینجی بۆلومه، تورک دیلی نین ایران ایسلام دۆلتی دؤنمینده کی دۇرومو اینجه لئیر. بو قیسیمده ایران و ایران دیشیندا تورکجه یایینلانان باسین اورقانلاری ایله ایراندا تورکجه تحصیل سۇرونو (مسأله سی) و اونون دوغوردوغو سونو چلار اله آلیئیر.

اوچونجو بۆلومون مۇسوعسونو وارلیق درگیسی نین بللی - باشلی اؤزلیکلری نین تانیتیمی اؤلوشدورور. بو بۆلومون ایلک قیسیمینده وارلیق درگیسی نین قورولوشوندان سۇز ائدیلیر. بو درگی نین هانسی شرطلرده و هانسی چرچیوهده اورتایا چیخدیغینی گؤز اؤنونه سرمک اوچون، ایلک بۆلومه درگی نین یارادیجیلاری نین بیوقرافیسى اوزرینه بیر چالیشما اؤنریلیر. درگی نین بللی - باشلی یازارلارینی و اونلارین قاتقیلاری اوزرینه بیر اینجه له مه ده اونو ایزله ییر. نهایت، ایکینجی قیسیمین مۇسوعسونو درگی نین گئشل و

یاییمسال تانیتیمی اؤلوشدورور.

بو چالیشمایلا اومود ائدیلمن، بیر طرفدن ایران تورکلری نین آيیرد ائدیجی نیته لیکلری (کاراکتئرلری) نین بلیر تیلمه سی، دیگر طرفدن ده هم دیشیک دیل قورولوشلارینی و واریانتلارینی، هم ده گونوموز ایران تۇپلوموندا بو دیل لری ن قۇللانیم (ایشلمه) یئرلری و شکیللری نین آراشدیریلما سینا یؤنه لیک بیر چالیشمانین ایلک تمللری نین آتیلما سیدیر. اؤرنک اولاراق اله آلیسان وارلیق درگیسی، ساده جه ایراندا کی تورک دیلی نین اؤنمینی قانیتلامیر، عینی زاماندا اورتاق بیر ادبی دیلین اولوشماسیندا اورتایا چیخان زۇرولقلاری گؤز اؤنونه سرمگه یاردیمچی اولور. بو آراشدیرما چالیشماسی چرچیوه سینده وارلیق اوزرینه یاپیلان اینجه له مه هله لیک یوخاریدا بلیر تیلن آلانلارلا سینیرلانیر. او ایسه، دیل باخیمیندان اولدوغو قدر ایچهریک باخیمیندان دا چوخ زنگین قونولارلا یزنمیش اولان بو درگی داها درینله مه سینه بیر اینجه له مگی گرکدیریردی. مثلاً بو چالیشمایا باشلارکن تۇخونماق ایسته دیگیمیز، آنجاق داها سونرا زامان یئترسیزلیگیندن دولایى مۇسوعنو دارالتماق گرکدیگیندن هله لیک واز کئچیلن، «درگیده یایینلانان موزوعلارین تئماتیک آنالیزی» موزوعسو هم تورکولوژی اوچون هم ده ایرانولوژی اوچون چوخ یارالی بیلگیلرین اورتایا چیخماسینا یارایاجاقدی. نه وار کی، توپلام صحیفه ساییسی ۵۰ مینین اوزرینده اولان بیر کۇرپوسون بو قدر قیسا بیر زاماندا اینجه لنمه سی اولاناقسیدى (ایمکانسیدى). درگی نین ایگیرمی قدر ساییسینی بیر اؤرنک

اولاراق اله آلاق بـؤيله بـير آناليزين گرچكلشديريلمه سي دوشونوله بيليردي. آما، اولوشدورولان بو اؤرنگين، درگيني نه درجه تمثيل ائده جگي مؤوضوعو شوبهه داشيديغيندان، بو مؤوضوعو داها سونرايا و يا باشقا بـير آراشديرماچييا بوراخمانين داها اويغون اولدوغو دوشونولدو. بورادا گؤز اؤنونده بؤلوندورولماسي گرکن ان اؤنملي عونصور، بو چاليشمانين هدفينه اؤلاشميش بـير اينجه له مه اولاراق دئيل، مؤوضوع حاقيندا داها گنيش بـير گؤروش آچيسي نين اولوشماسيني ساغلاياجاق، داها دئتايلى بـير آراشديرما گركديرن اوزون وعده لي بـير اينجه له مه نين ايلك داشلاري اولاراق آقيلانماسيدير.

باتي قايناقلاريندا ايران توركلري

ساييلاري ۲۰ ميليونون اوستونده اولان توركلر چوخداندير باتيلى اورياتاليسترلين (شرق شوناسلارين) ديقتيني چكميز و بـير چوخ چاليشمانين مؤوضوعو اولموشلار. ۱۰- جو يوز ايلدن پهلوي دؤرونه قدر اولان ايران تاريخي نين يؤنه تيجي صينيفيني چوخلوقلا توركلر اولوشدوردوغوندان، اولارين تاريخلري حاقيندا يترينجه قايناق مؤجوددور. توركلرين ايران تاريخينه اويناديقلاري رولو موكل بـير شكيله گؤسترن م.ماساشي نين (Masashi) كيتابي *Le Chah et les Qizilbas: le systeme militaire des Safavides* (شاه و قيزيلباشلار: صفويلرين عسگري سيستمى)، بو مؤوضوعدا ان ياخشى اثرلردن بـيريدير. پهلوي دؤنمينده تورك مسأله سي حاقينداكي كيتابلار دا سون زامانلاردا

گئتديكجه چوخالماقدادير. مثلاً پ. همايون پورون كيتابي *L affaire d Azerbaidjan* (آذربايجان اولايى)، يالنيزجا پهلوي رؤيمي يانليسي (طرفدارى) گؤروشلري يانسيتماسينا رغماً او دؤنمه گونتي آذربايجاندا اولوب بيتلري كؤچورن فرانسيزجا تك كيتاب اولماسيندان دولايى اؤنمسنمه سي گرکن بـير اثردير. بونا، پهلوي دؤنميني داها طرفسيز بـير تۇتوملا آيدينلادان اينگيليزجه ايكي اثر علاوه ائديله بيلير: ت. اتابكي نين *Azerbaijan; Ethnicity and Autonomy in XX Century Iran* (آذربايجان: ۲۰- جى يوز ايل ايرانيندا اتنيك و موختاريات) كيتابي و ا. آبراهاميان نين *Iran Between Two Revolutions* (ايكي دؤريم آراسيندا

ايران) كيتابي

ايران توركلري ان چوخ اتنولوژيك باخيمدان باتيلى اؤزمانلارين (موتخصيص) ديقتيني چكديلر. بو خالقلارين گله نكسل (عسنة وبى) كؤچرى ياشاملاري و بؤى تشكىلاتلارنىن حالا ياغيغين اولماسى، شوبه سيز بو ايلگى نين ان اؤنملي سببلريندن بـيريدير. بو آندا، باتيدا گرچكلشديريلميش چاليشمالارا اؤرنك اولاراق بونلار ساييلا بيلير: ژ. پ. ديقاردن دنه تيمينه يايينلانان *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan* (ايران و افغانستاندا اتنيك وارليغي)، م. بازين و س. برومبرگرين اورتاق اثرى *Gilan et Azerbayjan oriental* (رؤستكؤوسكى و م. لىپروتون اورتاق ياييني *Les Turkmens: Hommes de hutte ou l'Iran des Steppes* (توركمنلر: كولوبه آداملاري و يا ايستپلرين ايراني) و لوئيس بكين اثرى *Nomad: A year in the Life of a Qashqai*

Tribesman in Iran (کۆچری: ایراندا بیر قاشقائی طایفاسی نین یاشامیندان بیر ایل).

باتیدا یاپیلان چالیشمالارین بؤیوک بیر قیسمی نین ایران تورکلری نین ائتینولوژیکی یانی ایله یاخیندان اینگی نئیرکن دیل موضوعونون اؤنمسنمه یه رک بیر کنارا بوراخید یغینا بؤیوک بیر شاشقینلیقلا شاهیند اولوروق. او ایسه بو توپنومو ایرانین باشقا خانقلاریندان آیران آنا عونصور، یاشام شکللی و سوسیال تشکیلاتیندان چوخ اونون دیلی دیر. بئله کی، آیرید ائدیجی عونصور اولراق، یاشام شکللی و سوسیال تشکیلات زامان ایچینده دیشیمه اوغراما اولاسیلیغی ایله قارشلی - قارشیلیکن. (عصرین یاشیندان بری اؤنملی دیشیمله تانیق اولان ایران توپنومو اوچون بو دوروم داهدا کئچرئیدیر)، دیل عونصورو سورکللیک تشکیل ائدیر. بو قونودا هر شئیدن اؤنملیسی ده بودور کی، بوگون ایران تورکلری نین دینلری کؤچه به نیکدن باشقا آلانلاردا، یایلا لاردان باشقا یئرلرده، کؤچری بیر قبیله نین گونلوک احتیاجلارینی ایفاده ائتمه نین دیشیند باشقا شئئیرلی ایفاده ائتمک اوچون ده قوللانینما قدادیر. فارسجین ایران تورک توپنومو ایچرئینده اؤنملی بیر پرئستیژ صاحیب اولدوغو و بو پرئستیژین اولارین ادبی یارادیجیلیقلاریندا قارسجانی اؤن پلاندا توتمالارینا سبب اولدوغو دانسیلماز بیر گرچکدیر. اما نه اولورسا اولسون ایراندا اؤنمی یادیرقانمایا چاق درجه ده تورکجه یارادیلان بیر ادبی اوره تیم (ایستحصال) هر شئیه رغماً موجود دور. اؤز لئیکله ایسلام جو مهوریتی نین تانیدیغی تورکجه رادیو، کیتاب، قرئت، درگی

یایینلانماسینی ساغلا یان نیسی سربستلیکن بو یانا تورک دیلی نین قوللانیمی (ایشله نیمی) اؤنملی بیر بویوت قازانماغا باشلامیشدیر. بو اولاین بویوتو و یئنی لیگی ایراندا کی تورک دیلی و ادبیاتی نین اینجه لئمه سینه یؤنه لیک گیریشیملرین نه دئلی یئرینده اولاجاغی نین بیر ایشارتی دیر. بوگون ایراندا تورکلرین یایینلادیغی و تورک دیلی و ادبیاتی موضوعونو ایشله یین بیر چوخ کیتاب و درگی واردیر. بیر چوخ زورنوقلارا قارشین (رغماً) بو موضوعلاری ییلیمسل (علمی) بیر یاخلاشیملا اله آماغی باشاران بعضی یایینلارین ایران تورکلری اوزرینده یایلا چاق هر تورلو آراشدیرما اوچون بؤیوک بیر اؤنمی واردیر.

بو رغماً، فرانسادا ایران تورک دیلی و ادبیاتی آلئیندا قایناق یوخ دئیله جک قدر آزدیر. بو قونودا موجود اولان نادیر قایناقلار، ایران اوزرینده یایلمیش ائتینولوژیکی اینجه لئمه لر چرچویه سینده، ایچرئینده دولایلی اولراق تۇخونولان بیر نتجه مقاله دن عیبارتدیر. بورادا بلیرتلمگه ذیر تک فرانسیزجا قایناق، لوئیس بآزینین ایرانین تورک دیلی خالقلاری نین اتنولینقوئیستیک یاپیسی حاقیندا بیر نئچه صحیفه نیک مقاله سیدیر (Les Turcophones (aperçus ethno - linguistiques) d'Iran عینی شکیلده باشقا اوروپا دیلرینده ده بو موضوعدا کی قایناقلار اولدوقجا نادیردیر. بیزیم ائده ائده بیلدیگیمیز قایناقلار، و. مینورسکی نین خلجلر اوزرینده یاپدیغی آراشدیرما The Turkish Dialect of the Khalaj (خلج تورک لهجه سی) و گ. دورفرین آلمانجا آراشدیرما چالیشماسی Die Turksprachen Irans (ایرانین تورکجه دانیشان

الیف) منشا و کیملیک

بیر اۇزمان اوچون آنا دیللری تورکجه ولان ایرانلی خالقلارینین کیملیکلری موضوعو حالاً بئیر سیرا بلیرسیزلیک و قارماشقیق ایچرمکده دیر. بو بلیرسیزلیک سؤز قونوسو توپلوملاری تانیلاماق اوچون ایشله تیلن تتریمنوده بیله آپاچیق گؤرولمکده دیر. بیر یاندان بئولگه نین تورکلشمه سی نین تاریخی نین پک دثتایی اولاراق بیلینمه مه سی و دیگر طرفدن بئولگه تورک توپلوملاری نین شرطره و موخاطبینه گؤره، دئیشیک بئیر چوخ کیملیگه بورونمه لر ی بو بلیرسیزلیک و قارماشقیق نین ان اؤنملی سببلریندن اولسا گرک. ایرن تورک توپلومو ایچریسینده بئله ایستی تارتیشمالارا یول آجان، ایسیم - تانیلاما، تاریخی کؤک و بو توپلومون ایرن توپلومو ایچینده کی یئری موضوعلاری اوزرینده دۇرماق شوبهه سیز یارارلی اولاجاقدیر.

بو توپلومون اثنتیک و دیل کیملیکلری حاقیندا کی گؤروش و دوشونجه لریمیزی ایفاده ائتمه دن اۇنجه، بو موضوعدا اۇنه سورولن و سؤرونون قارماشقیق نین چوخ یاشخی یانسیتدیغینا ایساندیغیمیز بئیر نئچه گؤروش اوزرینده دورماق اویغون اولاجاقدیر. ■

آردینی گله جک ساید اوخویون

«اؤنسه مسینا کما» ششریانی
اسسماعیل مسینا گدیسن
آلمانجا یا تورکجه ائشده یگی
کیمیا لاری شکر ائشده یگی

- اوستاد شهریارین سئچیلیمیش
شعرلری، کیمیا لاری
- شهراب طاهرین سئچیلیمیش
شعرلری
- عسلی مهجرون سئچیلیمیش
شعرلری
- علی آقا واحیدین سئچیلیمیش
شعرلری
- گنجعلی نظامی نین سئچیلیمیش
شعرلری
- آسمانلی تساهیرین سفری
تیریردن یاردیملاری
- قیسسیرخ دورد نئساعیل
آذربایجان دان
- گوندولیک جومله لر
- هورکسور چسه ن شاعرلرین
خاطیره لر ی
- باقاراد قینا

Add. 13597 Berlin · Breite
Str.6 · Ute Mietag

نامه سرگشاده جمعی از
نمایندگان مجلس،
نویسندگان، شعرا و اندیشمندان
آذربایجانی

خطاب به ریاست محترم
جمهوری اسلامی ایران

محضر رئیس جمهور محبوب و محترم
جمهوری اسلامی ایران جناب آقای خاتمی
با سلام و آرزوی توفیقات الهی به استحضار
می‌رساند^(۱)

بی‌شک هر قوم و ملتی بی‌هیچ محدودیتی
می‌بایست از تمامی امکانات مادی و معنوی
کشوری که در آن زندگی می‌کند بهره‌مند گردد و
آزادانه بر مبنای تعلقات قومی و ملی خویش که
همانا زبان، تاریخ و فرهنگ از مؤلفه‌های بارز آن
می‌باشد در جهت تحکیم و تعمیق بخشیدن به
اصالتهای ملی و هویت قومی به تکاپو پردازد و
در تمامی سطوح فرهنگی اعم از مدارس،
دانشگاهها و مراکز فرهنگی از جمله رادیو،
تلویزیون و دیگر رسانه‌های ملی بسان
روزنامه‌ها به عنوان دست‌مایه‌ای برای هرچه
کارآمد نمودن و پویا ساختن فرهنگ خود
استفاده نماید و برای صیانت از مرزهای
فرهنگی، ملی خویش از سازواره‌های هویتی
خود که فی‌الواقع به عنوان شناسنامه هر قوم

تلقی می‌گردد به مثابه ابزاری در راه غنا بخشیدن
و تثبیت فرهنگ و مدنیت خود در میان دیگر
اقشار مختلف جهان دست یازد و بتواند در تبادل
فرهنگها در میان ملل گوناگون جهان به رشد و
تعالی و تنویر افکار مردم به نوبه خود سهمی را
ایفا نماید که جهان امروز سخت نیازمند تعاطی
افکار و گفتگوی فرهنگها و تمدنها در راستای
بهینه گردانیدن روابط بین ملتها می‌باشد. ولی
متأسفانه با تمامی آنچه که مذکور افتاد بیش از
هفتاد سال است که تفکری تمامیت‌خواه و
انحصارطلب و آلوده به اغراض پان‌فارسیستی در
تمامی عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی،
و سیاسی ایران با شیوه‌هایی ناصواب و ناکارآمد
بدون آنکه مصلحت عمومی جامعه ایران را در
نظر بگیرد برای به منصفه ظهور رساندن افکار
سلطه‌گرایانه خود با منویات عدم تحمل
دگرپذیری، پیکره فرهنگ اسلامی ایرانی
آذربایجان و در کل، ترکهای ایران را در زیر آماج
تازیانه‌های شوم نژادی به زانو در آورده است و با
مستمسک قراردادن اینکه تعدد زبانی در ایران
تهدیدی برای وحدت ملی کشور تلقی می‌گردد
آذربایجان را که به تعبیر امام خمینی همیشه
سنگر اسلام بوده است با تهمت‌ها و افتراهای
کاذب به جرم غیرآریائی بودن (که در نزد اینان کم

۱- اگرچه از ارسال این نامه چندی می‌گذرد اما با توجه
به اینکه تاکنون هیچ پاسخی از جناب آقای خاتمی رئیس
جمهور محترم کشورمان دریافت نگردیده و درخواستها
همچنان به قوت خود باقیست لذا درج این نامه در این
شماره اقدام گردید. وارلیق.

جرمی نیست) در یک بایکوت تمام عیار فرهنگی، اجتماعی حتی اقتصادی قرار داده است.

جناب آقای خاتمی مردم آذربایجان برای اینکه از سیطره ضد دینی و ضد ملی چنین تفکری رهایی یابد و شمیم روحنواز اسلامیت و حریت تمامی کیان اسلامی ایران را عطراگین سازد دوشادوش دیگر اقشار مختلف مردم ایران به مبارزه با رژیم منحوس پهلوی پرداخت و بعد از انقلاب نیز این طلایه‌داران فصل حماسه‌ها بسان اسلاف خویش که در حراست و صیانت از مام میهن رشادهای بی‌مثالی را از خود به یادگار گذارده‌اند به عنوان یک تکلیف اسلامی و ملی به جبهه‌های نبرد شتافتند و در طول جنگ تحمیلی مهر سکوت بر لب نهادند و از حقوق قانونی و ملی خود که سالیان درازی هیأت حاکمه پهلوی به سرکوب نمودن آن پرداخته بود بخاطر امنیت ملی از مطالبات مدنی خویش صرف نظر نمودند. لیکن از فردای پیروزی در جنگ تحمیلی مردم آذربایجان اجرای قوانین الهی و قانونی از طرف دولت وقت را به انتظار نشستند و در طول هشت سال سازندگی که آواز دهل آن گوش فلک را کر کرده بود صد افسوس که علیرغم خواستهای بیشمار و نوشتن طومارهای چندین متری به مسئولان سهم آنان فقط وعده وعیدهای تو خالی بود و بس.

آقای رئیس جمهور با بوجود آمدن دوم خرداد بارقه‌امیدی دیگر در دل هر آذربایجانی پدیدار گردید تا شاید اینبار مردم مظلوم آذربایجان بتوانند حقوق پایمال شده خویش را پس از گذشت بیست سال از انقلاب اسلامی بدست بیاورند و با خصب خاطر بسان برادران

فارس از تمامی امکانات فرهنگی بهره‌مند گردند لکن با گذشت بیش از سه سال از شعارهای شما این امر هنوز هم محقق نگشته است و این جای بسی تأمل می‌باشد که چگونه وقتی که مقام معظم رهبری خط بطلان بر تفکر نژادی پان ایرانیستها میکشد و وحدت ملت ایران را نه زبان فارسی بلکه اسلام قلمداد میکنند^(۱) و خود جنابعالی در سفر به کشور آلمان می‌فرمائید که «اصلاحات از میان بردن چهره فقر و تبعیض و پاسداری از حقوق شهروندی و اهتمام به امر عدالت اجتماعی است» و اضافه می‌کنید که «هیچ قومی را نمی‌توان با استناد به هیچ استدلال فلسفی و سیاسی و اقتصادی در حاشیه قرار داد»^(۲) و آحاد نمایندگان مجلس شورای اسلامی که شعار ایران برای همه ایرانیان را سرلوحه شعارهای تبلیغاتی خود قرار داده بودند و به نفی طبقه‌بندی ملت ایران به شهروند درجه یک و دو پرداختند و از طرفی دیگر وقتی که کلام وحی، تمامی انسانها را از هر قوم و قبیله برابر میدانند و صرفاً برتری یکی بر دیگری را در تقوی محسوب می‌دارد و به تعدد زبانی اقوام مختلف اشاره نموده و آن را آیت خود به حساب می‌آورد و در جایی که حقوق بشر و سازمان علمی - فرهنگی یونسکو تمامی حکومتها و دولتها را به رعایت حقوق دیگر اقوام فرامی‌خواند و قانون اساسی، این میثاق همبستگی ملت ایران در اصول مختلفی از جمله اصلهای سوم، پانزدهم، نوزدهم و بیستم بر حقوق اقوام و همه ملت به

۱- سخنرانی مقام معظم رهبری در جمع کارگزاران نظام.

۲- حیات نو، ۲۳ تیر ماه، شماره ۳۳.

صورت مصرح تأکید می‌ورزد، اکنون چه کسانی در مقابل این خواست الهی و ملی و همگانی کارشکنی می‌کنند؟!

آقای خاتمی امروز پس از گذشت هفتاد و پنج سال از کاشته شدن تخم شوم نژادپرستی و شوونیستی رژیم پهلوی و همپالگیهای وی باز هم ما در بطن جامعه اسلامی ایرانی خویش شاهد هستیم که در مراکز فرهنگی مان بسان صدا و سیما در بر پاشنه سابق خود می‌چرخد و هیچ نوع دگرگونی در سیاستهای این مراکز فرهنگی مشاهده نمی‌شود و مردم ما هنوز هم انواع تهتک‌ها و تحقیرها و تخطئه‌های قومی را از رسانه‌های مختلف جمهوری اسلامی با تأسف و تأثر به نظاره می‌نشینند.

آقای رئیس جمهور چرا کشوری که در طول تاریخ خود شاهد مشارکت دو قوم فارس و ترک در تمامی صحنه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده است و این دو قوم دوشادوش همدیگر در سیر تاریخ ایران به حفظ و حراست از فرهنگ ایران زمین پرداخته‌اند و در طول ادوار و اعصار مختلف، ما هیچگونه بایکوت فرهنگی و تحقیر مستقابل را از این دو قوم مشاهده نمی‌کنیم و برعکس در طول هزار و اندی سال که ترکان بر این سرزمین حکم می‌راندند اشاعه فرهنگ و زبان فارسی را ترکها در وجهه همت خود قرار داده بودند، اکنون باید در دولت و حکومت اسلامی ما مراکز فرهنگی با دنباله‌روی از برتری طلبی‌های نژادی پوچ گذشته که هیچ پشتوانه علمی برای این فزونخواهی‌ها نیست امروزه چتر حمایتی خود را در تمامی مقولات فرهنگی و اجتماعی صرفاً بر سر زبان فارسی بگسترانند و فرهنگ و زبان ترکی که در طول

تاریخ ایران پشتوانه عظیمی برای اسلام و ایران بوده است در زیر آماج رگبارهای تهاجمی خویش و بیگانه رها سازد.

آقای رئیس جمهور همه ما باید قبول نمائیم که کشور ایران مال ملت ایران است و نه فقط مال قومی خاص، چگونه است که در هنگام جنگ و نبرد و دفاع از این ملک تمامی اقوام و پیشاپیش آنها آذربایجانیها در جبهه جنگ به نبرد با دشمن یاغی بیردازد و لیکن در زمان صلح و امنیت بر روی حقوق مدنی آنها گرد و غبار نیشان و فراموشی پاشیده شود هیچ، بلکه هویت آنها را، فرهنگ و زبان آنها را منسبه و مضحکه خویشیهای خود می‌سازند و خود را سرآمد قرآن قرار می‌دهند.

جناب آقای خاتمی این تفکر غلط که اسلامیت و ایرانیت را در فارس بودن خلاصه می‌سازد باید از اذهان تمامی کسانی که خود را در حصار تنگ تفکرات نژادی محصور ساخته‌اند زدوده شود و این باور عمومی در کل آحاد ملت تقویت شود که می‌توان در عین تکرر فرهنگی و زبانی و قومی، ایرانی یکدل، ایرانی سرفراز و ایرانی آباد بوجود آورد.

جناب آقای رئیس جمهور اینک که به یمن انقلاب اسلامی و به میمنت دوم خرداد سرفصل تازه‌ای در جریانات سیاسی، فرهنگی ایران گشوده شده است و دولت جنابعالی تمامی همت خود را بر این عزم استوار ساخته‌است تا بشکلی کامل تمامی اصول فراموش شده قانون اساسی را به اجرا درآورد مردم آذربایجان در راستای استیفای حقوق اساسی و مطالبات مدنی خویش بی‌صبرانه منتظر پذیرفته شدن خواسته‌های ذیل از طرف حکومت اسلامی

می‌باشند.

۱- به اجرا درآمدن اصل پانزدهم قانون اساسی و تحصیل و تدریس زبان ترکی در کلیه سطوح از ابتدائی تا عالی‌ترین سطح دانشگاهی.

۲- اجرای بند نهم از اصل سوم قانون اساسی که با صراحت از «رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه در تمامی زمینه‌های مادی و معنوی» سخن رانده است که متأسفانه بخش اقلیتی از جامعه ایرانی با فزون‌طلبی‌های نژادی، تبلیغات بی‌موردی را به ویژه در زمینه‌های معنوی نسبت به آذربایجان و مردم ترک‌زبان به عمل آورده است و هیچگونه امکانات در بخش‌های فرهنگی در اختیار مردم آذربایجان قرار داده نشده است.

۳- تسهیل در چگونگی شکل‌گیری مراکز فرهنگی که اشاعه فرهنگ و زبان ترکی را سرلوحه برنامه‌های خود قرار داده‌اند.

۴- ایجاد فرهنگستان زبان ترکی در جهت پویاتر ساختن زبان ترکی در کنار دیگر زبانهای عالم اسلام (عربی - فارسی).

۵- اختصاص یافتن یکی از شبکه‌های تلویزیونی به زبان ترکی در کنار زبان فارسی با این تذکره که امروزه در کشور ما بیش از سی میلیون نفر به این زبان تکلم می‌نمایند.

۶- توجه به مشکلات اقتصادی و معیشتی منطقه آذربایجان که متأسفانه در چند سال اخیر شاهد اجحاف‌های زیادی از این حیث در جامعه هستیم و روزبروز هرچه بر شکوه و عظمت کرمان، رفسنجان، بم و اصفهان افزوده می‌شود بر فقر و نداری مردم آذربایجان که مقام معظم رهبری نیز در سفر اخیر خود به اردبیل به گوشه‌ای از آن اشاره نموده‌اند، افزوده می‌شود.

۷- جلوگیری از به یغما رفتن ثروت‌های

خدادادی مردم آذربایجان که معادن اهر و آرتمیای دریاچه ارومیه نمونه بازر آن می‌باشند که معلوم نیست این ثروت هنگفت را که مردم آذربایجان صاحبان اصلی آن هستند،

۸- هشدار به مقامات سیاسی در کجا به خرج می‌رسانند. اینک امروزه عده‌ای از نژادگرایان و آشوب‌طلبان قومی خاص با تأسی به اسلاف خود می‌خواهند در منطقه آذربایجان غربی معضل قره‌باغی دیگر را متحمل آذربایجان نمایند و در این گوشه از خاک عزیز کشورمان نحوست و شومی چندین دهه قبل پدرانیشان را تکرار نمایند که زاد و ولدهای بی حد و حصر و مهاجرت‌های بی‌رویه و نیز ادعاهای کذب و بی‌پایه و اساس یکی از نمایندگان مجلس و چند نویسنده دیگر که دولت باید برای آن تدابیری را اتخاذ نماید شاهد ادعای ماست. والسلام

با آرزوی موفقیت‌های روزافزون برای شما رئیس جمهور فرهنگ دوست در تمامی عرصه‌های جهانی و ملی.

اسامی امضاکنندگان:

- ۱- اعلمی، اکبر - نماینده مردم تبریز در مجلس شورای اسلامی.
- ۲- دکتر صدیقی - نماینده مردم بناب.
- ۳- حسین‌زاده، شهباز - نماینده مردم میان‌دوآب، تکاب و شاهین‌دژ.
- ۴- عباسپور، محمد - نماینده مردم ماکو.
- ۵- یکانی، محمود - نماینده مردم ارومیه.
- ۶- آقائی، علی اکبر - نماینده مردم سلماس.
- ۷- زحمتکش - نماینده مردم آستارا.
- ۸- آذرنوش، ولی - نماینده مردم اردبیل.

- ۹- امانی، شهربند - نماینده مردم ارومیه.
- ۱۰- مجبی نیا، جهانبخش - نماینده مردم میاندوآب، تکاب، شاهین دژ.
- ۱۱- امامی، باقر - نماینده مردم مرند، جلفا.
- ۱۲- حضرتی، الیاس - نماینده مردم تهران.
- ۱۳- دکتر جلال زاده - نماینده مردم سنندج.
- ۱۴- دکتر فتاح پور، کریم - نماینده مردم ارومیه.
- ۱۵- حاصله، داسه - نماینده مردم سردشت، پیرانشهر.
- ۱۶- نامجو، رحمان - نماینده مردم بوکان.
- ۱۷- حکیمی پور، احمد - عضو شورای شهر تهران.
- ۱۸- دکتر هیئت، جواد - جراح و صاحب امتیاز مجله وارلیق
- ۱۹- دکتر محمدزاده صدیق، حسین
- ۲۰- دکتر فیض‌اللهی، حسین
- ۲۱- دکتر حسین زاده، علی.
- ۲۲- دکتر گلکاریان، قدیر.
- ۲۳- دکتر چهرگانی، محمود علی.
- ۲۴- مهندس صرافی، علیرضا.
- ۲۵- ملازاده، علی.
- ۲۶- فرهنگ‌فر، رشید - عضو هیئت علمی دانشگاه.
- ۲۷- مهندس رفف، ابراهیم.
- ۲۸- دکتر عطاپور، هوشنگ.
- ۲۹- دکتر آیروملو، جمال.
- ۳۰- اسدی، بهرام.
- ۳۱- مهندس راشدی، حسن.
- ۳۲- آزاد، اکبر.
- ۳۳- آرش آزاد، حمید.
- ۳۴- دکتر آغکمرلی، آقشین.
- ۳۵- هیئت، محمدرضا.
- ۳۶- مهندس محمدزاده فارس.
- ۳۷- هادی، اسماعیل.
- ۳۸- محمدخانی گونثیلی، حسین.
- ۳۹- ایمانی، بهروز
- ۴۰- شیدا، یحیی.
- ۴۱- تورکان، قاسم.
- ۴۲- خانه مطبوعات آذربایجان غربی.
- ۴۳- هفته‌نامه نوید آذربایجان.
- ۴۴- هفته‌نامه احرار.
- ۴۵- نشریه فریاد ما.
- ۴۶- هفته‌نامه پیام نو.
- ۴۷- هفته‌نامه امید زنجان.
- ۴۸- هفته‌نامه شمس تبریز.
- ۴۹- فصلنامه وارلیق.
- ۵۰- هفته‌نامه امانت.
- ۵۱- هفته‌نامه صدای ارومیه.
- ۵۲- هفته‌نامه ندای سولدوز.
- ۵۳- ماهنامه چیچک.
- ۵۴- گروه هنری چیچکلر.
- ۵۵- جمعیت دانشگاهیان آذربایجان.
- ۵۶- انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه ارومیه.
- ۵۷- گروهی از معلمین ارومیه.
- ۵۸- گروهی از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی ارومیه.
- ۵۹- گروهی از دانشجویان دانشگاه تبریز.
- ۶۰- گروهی از دانشجویان دانشگاه ارومیه.
- ۶۱- گروهی از روزنامه‌نگاران آذربایجان غربی.
- ۶۲- انتشارات نوبل تبریز.
- ۶۳- انتشارات ارک تبریز.
- ۶۴- انتشارات اندیشه نو تهران.
- ۶۵- انتشارات زینب پاشا تبریز.
- ۶۶- انتشارات یاران تبریز ■

آذربایجان جو مہوریتی نین (۱۹۲۰ - ۱۹۱۸)

ایراندا کی سفیری ایله باغلی مقاله حاقیندا

● دوکتور عین الله مددلی

تہراندا ایران ایسلام جو مہوریتی خارجی ایشلر ناظیرلیگی نین سندلر و دیپلوماسی تاریخی مرکزی نین اوچ آیدان بیر نشر اثدیگی «خارجی علاقہلر تاریخی» درگیسی نین ۲۰۰۰ - جی ایل یای سایسیندا (۱۳۷۹ - جو ایلین یایی، سای ۳، ص. ۱۹۵ - ۱۹۱) زہرہوند ایمضالی مولفین «آذربایجان دموکراتیک جو مہوریتی نین ایراندا بیرینجی سفیری» ادلی مقالہ سی درج ائدلمیشدیر.^(۱) مقالہ مولفی سوز اوونو اولاراق یازدیغی قیدلرینده بیلدیریر کی، بو معلوماتدا آذربایجان دموکراتیک جو مہوریتی حؤکومتی نین تشکیلی و فعالیتینده رول اوینامیش ایکی قارداش حاقیندا اونلارین دوغوملاریندان وفاتلارینا قدر موختصر بحث ائدیلیر. بونون آردینجا او، یازیر کی، مساوات حؤکومتی آدی ایله مشهور اولان آذربایجان دموکراتیک جو مہوریتی محمدامین رسولزادہ نین باشچیلیغی ایله ۲۸ مای ۱۹۱۸ - جی ایلدن ۲۸ آوریل ۱۹۲۰ - جی ایله دک موجود اولموشدور و ایران اوونو رسمیتہ تانیان ایلک حؤکومت اولموشدور، اما قالان دؤتلر او جو ملہ دن تورکیہ ہمین حؤکومتی دفاکتو تانیمیشدیر. بو حؤکومت ۱۹۲۰ - جی ایلین ۲۸ آوریلینده بولشویکلر طرفیندن ییخیلمیشدیر.

همین مقالہ نین ترجمہ سینی مضمونونا و اولسوبونا توخونمادان حؤرمتلی اوخوجولارین دیقئینہ تقدیم ائدیر، بوندان سونرا ایسہ بعضی ملاحظہ لریمیزی بیلدیرمک ایستہ ییریک:
اؤن سوز:

اسماعیل خان و عادل خان ابوالفتاح خانین اوغوللاریدیرلار و ۱۹۲۰ - ۱۹۱۸ - جی ایللرده آذربایجان دموکراتیک حؤکومتی نین تاسیس ائدلمہ سینده اهمیتلی رول اوینامیشلار. اصل و نسلبری قاجار ائلینہ منسوب اولان زیاد اوغوللارا دایانیر کی، بونلار آذربایجان جمعیتینده یوکسک مقاما و شؤرتہ مالیک ایدیلر. دئییرلر کی، بو طایفا تیمور لنگ زامانیندا گنجہ یه گلیمیشدیر. آذربایجان

۱- زہرہوند، اولین سفیر جمهوری دموکراتیک آذربایجان در ایران (۱۹۲۰ - ۱۹۱۸)، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، نشریہ مرکزی اسناد و تاریخ دیپلوماسی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، سال دوم، شماره ۳، تابستان ۱۳۷۹، تہران.

عادل خان زیادوف آذربایجان دموکراتیک جمهوریتی نین ایرانداکی سفیری (۱۹۲۰)

چیخان گنجه نین آخیرینجی خاننی جواد خان زیادوغلو دا همین نسیلدندیر. اسماعیل خان زیادخانوف ۱۸۷۵ - جی ایلده گنجه ده دونیا یا گؤز آپمیشدیر. اسماعیل خان ایلک تحصیلینی خصوصی موعلیملر یانیندا آلمیش، تحصیلینی گنجه مدرسه سینده داوام ائتدیرمیش و اورانی باجاریقلا باشا وورموشدور. سونرا موسکو اونیورسیتیه سی نین حقوق فاکولته سینده قبول اولموش و اورانی مووفقیته قورتارمیشدیر. او، تحصیلینی تامام ائتدیکن سونرا تیفلیس شهر محکمه سی باش حاکیمی نین موعاویینی وظیفه سینه تعیین ائدلمیشدیر.

او، آذربایجان میلی مودافیعه پارتیاسی نین (حزب دفاعی) تاسیسیچیلریندن بیرى اولموشدور. سونرا گنجه شهریندن روسیه دوماسینا ایلك نوماینده اولاراق سئچیلیمیشدیر. او، مودافیعه پارتیاسی نین رهبرلیگی آدیندان اتدیگی نیطقینده آذربایجان جومهوریتینده روسیه نین آپاردیغی موستمکنه چیلیک و ایستیمار سیاستینی کسکین تقید ائتمیشدی. بونا گۆره، گنجیه قایداندا حبس ائدیلیمیش و دۆرد آی زیندانداندا ساخلانمیشدی. او، ۱۹۰۷ - جی ایل فوریه نین ۲۰ - سینده ایکینجی دۆره روسیه دوماسینا گنجهدن سئچیلن آلتی نفر عوضودن بیرى اولموشدور.

روسیه ده ۱۹۱۷ - جی ایلین فوریه اینقیلابیندان سونرا (میلّتچیلر - بورژوالار اینقیلابین باشیندا ایدیله، لاکین اونلارین حرکاتی مغلوبیته اوغرادی) گنجه ده ایجتیماعی تشکیلاتلار ایجرائیه کومیتەسی تاسیس اولوندو و بو کومیتە نین قراری ایله اسماعیل خان گنجه پولیس ایداره سی نین رئیس و وظیفه سینە تعیین اولوندو.

۱۹۱۸ - جی ایلین مارس حادیثه لری زامانی اتنیک توقوشمالاردا گۆره (باکی، شاماخی، قوبا و باشقا یئرلرده موسلمانلارلا ارمنیلرین آراسینداکی توقوشمالاردا هر ایکی طرفدن چوخ سایدا اینسان هلاک اولموشدور) شاومیان حۆکومتی نین (شاومیان حۆکومتی ۲۶ ارمنی کومیساریندان تشکیل اولونموشدو و باکیده فعالیت گۆستریردی) امری ایله کتچمیش چار ضایطی ایستپان لالایانین باشچیلیغی ایله شاماخییا ارمنی قوه لری گۆندریلدی. قیرغینا معروض قالماقدان قورخان شاماخی اهاالیسی گنجیه قاجماغا باشلادی. بو زامان اسماعیل خانین باشچیلیغی ایله سیلاحلی قوه لر شاماخیلی لارین کۆمگینه یئتیشدیلر و ارمنی داشناق قوشونلارینی دارماداغین ائدرک شهردن ووروب چیخارتدیله. بو دۆیوشده ایستپان لالایانی اسیر گۆتوردولر. گنجیه گتیره رک اورادا ایشکنجه ایله اعدام اتدیله.

۱۹۱۸ - جی ایلین ۲۸ ماییندا خالق دموکراتیک جومهوریتی اعلان ائیلنده ناظیرلر شوراسی نین صدری فتحعلیخان خویسکی (۱۹۳۰ - ۱۸۷۵) ایکینجی کوالسیون (اتلافی) حۆکومت کابینه سینده اسماعیل خانی حربی مسأله لر اوزره دولت نوماینده سی وظیفه سینە تعیین ائدی.

۱۹۱۹ - جو ایلده اسماعیل خان ایران دولتی ایله سیاسی موناسیبتلر قورولماسی اوچون حاضیرلیق ایشلری گۆرمک و زمین حاضیرلاماق مقصدیله مسارات حۆکومتی طرفیندن نوماینده هیاتی نین باشیندا تهرانا گۆندریلدی. او، ۲۸ آوریل ۱۹۲۰ - جی ایلده سوویتلر طرفیندن حبس اولونوب، ایستینطاقسیز و محکمه سیز گولله لندی.

دۆرونون گۆرکملی ضیالیلاریندان اولان عادل خان زیادخانوف ۱۸۷۱ - ۱۸۸۰ - جی اینلرده گنجه شهرینده آنان اولموشدور. اسماعیل خانین کبچیک قارداشی ایدی. ایک تحصیبتی قارداشی ایله برابر خیروصی موعلیم یانیندا آلمیش، گنجه مدرسه سینى قورتارمیش. موسکو اونیورسیتە سی نین حقوق فاکولته سینى یوکسک موفقیته بلتیرمیشدی. او، بیر سیرا غربی و شرقی آروپا دینلرینی یاخشى بیلیردی، چوخ گئنیش ایجتیماعی - سیاسی فعالیت کۆستریردی. «فافقاز موسلمانلاری شوراسی نین» یئددی عوضوندن بیری ایدی. او، بیر مودّت خاریجی ایشلر ناظیری نین عوضی اولاراق

چالیشمیشدی. ۱۴ آوریل ۱۹۱۹ - جو ایلده نصیب بگ یوسف بگلی نین دوردونجو حؤکومت کابینه سینده محمد یوسف جعفروف خاریجی ایشلر ناظیری، عادل خان ایسه اونون موعاوینی وظیفه سینه تعیین ائدیلمیشدی. عادل خان همین وظیفه ده ۱۹۱۹ - جو ایلین آقوست آیینا کیمی چالیشمیشدیر.

عادل خان ۱۹۱۹ - جو ایل سپتامبرین ۲۳ - ده آذربایجان دموکراتیک جمهوریتی نین صلاحیتلی سفیری کیمی ایرانا گؤندریلدی و آذربایجان جمهوریتی حؤکومتی نین سیاستینه او یغون صورتده تهراندا دیپلوماتیک فعالیتینه باشلادی. عادل خان سفیرلیگین آچیلماسی اوچون اللی مین مانات، اوزونون یاشایش خرجلری اوچون ایسه ۲۵ مین مانات پول آیریلیمیشدی.

آذربایجان سفیرلیگی ۲۸ آوریل ۱۹۲۰ - جی ایل تاریخینه دک فعالیت گؤستریدی. آذربایجان سوویتلر ایشغال ائندن سونرا او، وظیفه سیندن کناردا قالدی، ایراندان سیاسی سیغیناجاق آلاق و کیلیک پشه سیله مشغول اولماغا باشلادی. چونکی، آذربایجان جمهوریتینه قایتسایدی بولشویکلر اونو دا قارداشی کیمی گولله له یه جکدیلر.

سوویت قوشونلاری ایرانا گیرنده عادل خان جانی نین قورخوسوندان تورکیه یه قاچماغا مجبور اولدو. (اونون تورکیه یه گئتمه سی نین تاریخی باره سینده موختلیف فیکیرلر واردیر، هم ۱۹۳۴ - جو ایل، هم ده ۱۹۴۵ - جی ایل گؤسترلر وار. آنجاق سوویت قوشونلاری نین ایرانا گیردیگی ایل اساس گؤتورولنده بو ۱۹۴۱ - جی ایله تصادوف ائدیر.) عادل خان تورکیه ده، اؤز ایجتیماعی - سیاسی فعالیتینی داوام ائدیرمیشدیر. او، قیسا بیر مودتده آذربایجان حاقیندا بیر تدقیقات اثری یازدی. (بئله گورونورکی، بو کیتاب اونون همین خاطیره لر ی دیرکی، «آذربایجان» آدی ایله چاپ اولونموشدور. بو کیتاب ولایت قولی یفین اؤن سؤزو ایله ۱۹۹۳ - جو ایلده شوشا نشریاتی طرفیندن چاپ ائدیلمیشدیر).^(۱)

آذربایجانین گؤرکملی ایجتیماعی - سیاسی خادیمی عادل خان زیادخانوف ۱۹۴۵ - جی ایلین سونلاریندا ایستانبولدا وفات ائتدی و اورادا دفن ائدیلدی. قیزی ماهروخ خانیم ۱۹۹۴ - جو ایلده دک ایستانبولدا یاشامیشدی و همین ایل وفات ائتمیش، اورادا دفن اولونموشدور. حاضیردا عادل خانین قیزی نین نوه سی لیلا خانیم ایستانبولدا یاشاییر.

ملاحظه لر: ایرانا شیدتلی میله مالیک اولدوغونا گؤره آذری مدنیتی و دیلینی ایران مدنیتی و سیویلیزاسیونونون ترکیب حیصه سی کیمی بیلدیگی اوچون مساوات مؤختار جمهوریتی نین بیرجیک نیجات یولونون ایرانلا هم رأیلیک و هم جهتلیکده گؤروردو. بو دیقت ائدیلمه سی گرکن اؤنملی نوکته دیر.

اونون سفیرلیک ائدیگی زاماندا، ۲۰ مارس ۱۹۲۰ - جی ایلده ایرانلا - آذربایجان آراسیندا کؤنسلوق، گؤمروک، حقوق و س. ایله باغلی ۷ موقاویله ایمضالانمیشدیر.

۱- عادل خان زیادخانوف، آذربایجان، باکی، آذربایجان نشریاتی، ۱۹۹۳.

تهرانین نوفوذلو علمی درگیسینده ایراندا آذربایجان جوهوریتی نین ایلک سفیری نین فعالیتینه دایر مقاله و ژریلمه سینی تقدیر ائده رک، مقاله مولیفی نین بو ساحه ده کی آراشدیرمالارینی قیمتلندیرمگی لازیم بیلیریک. بونونلا یاناشی، قید ائدیلمه لیدیر کی، مولیف تاریخی فاکتارلارین تصویریندن کنارا چیخدیغی حاللاردا، حادثه لرین و شخصیتلرین قیمتلندیریلمه سینده موغین یانلیشلیقلا یول وئرمیشدیر. شاهنشاه ایران دولتی نین بیر سیرا باشقا دولت لر کیمی، اوزون مودت گنج آذربایجان خالق جوهوریتینی تانیماقدان ایمتیناع ائتمه سی، اونا اراضی ایدیعالاری ایره لی سورمه سی و بونون اوچون پاریس کونفرانسی زامانی چوخ سعی گوسترمه سی، یالنیز موثقیقلر طرفیندن آذربایجانین و دیگر قفقاز جوهوریتلری نین ایستیقالاتی رسماً تانیاندان سونرا ایرانین آذربایجان جوهوریتینی تانیماسی فاکتی نین اوستوندن سوکوتلا کئچن مولیف هم ده مساوات حوکومتی نین بیرچیجک نیجات یولونو ایرانلا هم رأیلیکده گوردویونو ایدیعا ائدنده ده، اونو «موختار جوهوریت» آدلاندیراندا دا، مسأله یه سویکتیو یاناشیر. آذربایجانین ایستیقالاتینی اعلان ائتمه سیندن جمعی بیر هفته سونرا تورکیه ایله قورولان موناسیبتلری، ۱۹۱۸ - جی ایل ۴ ژوئن تاریخینده تورکیه ایله باغلانان «دوستلوق و قارداشلیق حاقیندا» مو قاوله نی و اوندان سونرا کی قارشیلیقلی موناسیبتلری گوز او نونه آلمیر.

قید ائدیلمه لیدیر کی، یوخاریدا قید اولونان مسأله لره ایران ایسلام جوهوریتی خاریجی ایشلر ناظیرلیگی نین سندلر و دیپلوماسی تاریخی مرکزی نین نشر ائدیگی «هیئت فوق العاده قفقازیه» سندلر توپلوسو کیتابیندا تام آیدینلیق گتیرمیشدیر.^(۱)

عادل خانین ایران میبلی اولماسی، اونون آذری دلی و مدنیتی ایران مدنیتی و سیویلیزاسیونونون ترکیب حیصه سی حساب ائتمه سی باره ده ملاحظیه یورودن مولیفه ان توتارلی جاواب ایسه، عادل خانین «آذربایجان» کیتابی دیر. بو کیتاب مقاله مولیفی نین ایره لی سوردویو کیمی، هئچ ده تورکیه ده یازیلما میشدیر، عکسینه جوهوریتین ایکینجی ایلینده، ۱۹۱۹ - جو ایله باکیدا یازیلیمیشدیر. الیمیزده بو اثرین مولیف طرفیندن اوستو یازیلاراق آذربایجان جوهوریتی نین ایراندا کی سفیرلیگینه تقدیم ائدیگی، عرب البفاسی ایله تورکجه نوسخه سی نین صورتی واردیر کی، سفیرلیگین مؤهورو ایله ده تصدیقلمیشدیر.^(۲) بورادا عادل خان اوز خطی ایله آشاغیدا کیلاری یازمیشدیر:

۲۱ مارس ۱۹۲۰

«نوروز بایرامی گونو آذربایجان جوهوریتی نین رسمی صورتده تانیماسی و ایلک دفعه اولاراق تهراندا سفارتین رسمی آچیلیشی و بایراق قالدیرماق مراسیمی موناسیبتیه آذربایجان سفارتینه یادیگار اولماق اوزره وئرلیدی.»^(۳)

۱- هیئت فوق العاده قفقازیه، اسناد مذاکرات و قراردادهای هیئت اعزامیه ایران به قفقاز تحت سرپرستی سید ضیالددین طباطبائی (۱۳۳۸ - ۱۳۳۷ قمری، ۱۹۲۰ - ۱۹۱۹ میلادی) تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۲۰۰۰.
۲- عادل خان زیادخان، آذربایجان (حاقیندا تاریخی، ادبی و سیاسی معلومات)، سنه هجری ۱۳۳۸ - جی سنه میلادی ۱۹۱۹، باکی، حوکومت مطبعه سینده باسیدلی.
۳- گؤستریلن کیتاب، همین نشر، ص. ۳.

«آذربایجان» کیتابی نین یازیلماسی سببینه کلدیکده ایسه، بو تدقیقاتچی نین یازدیغی کیمی، عادل خانین خاطرهلری دئییلدیر، جیدی و مسئولیتلی علمی آراشدیرمالارین نتیجهسی اولاراق و خصوصی مقصدله یازیلیمیش بیر اثر دیر. بو بارهده کیتابین اؤن سؤزونده عادل خان اطرافلی ایضاحات و ثره رک یازمیشدیر:

«...وطني منافعى و اونون يولوندا اوزریمه دوشه جک وطنداشلیق وظیفه می دوشونوب ۱۹۱۸- جی سنه سی نین اؤکتوبر آیی نین ۳۰- جو گونونده جاوان آذربایجان جومهوریتی نین خاربیجه نظارتی ایشلری نین ایفاسینا ایقدام ائتدیم. او گوندن سونرا مملکتین داخیلینده و خاربیجینده واقع اولموش حادثهلر، منی مملکتیمیزین سیاسی احوالی خصوصوندا بیر معروضه تقدیم ائتمک مجبوریتینده قویدو. بو معروضه نین حاضر لائماسیندا کئچمیش تاریخ عالمینه ده نظر ائتمک مجبوریتی اولدوغوندان منیم معروضه م خالیص سیاسی شکل آلماییب، سیاست عالمیندن ساوایی تاریخی و ادبی عالمردن ده بحث ائتمگه مجبور اولدوق...»^(۱)

حورمتلی زهره ون دین عادل خانین سفیر تعیین اولونماسیله علاقه دار فیکیرلرینه ده آیدینلیق گئیریلمه سینه فیکریمیزجه احتیاج واردیر. عادل خان ۲۸ مای ۱۹۳۱- جی ایلده یازدیغی قلمین اوچوشو اثرینده ایرانا سفیر تعیین ائدیلمه سینی بئله تصویر ائتمیشدیر: «...ایران شاهنشاهلیغی یانیندا ایلك سفارتین ایفتیخاری بو سطرلرین مولیفینه نصیب اولدو. ۱۵ یانوار ۱۹۲۰- جی ایل تاریخینده تهراندا داخیل اولدوم. عالی دولت طرفیندن رسماً قبول ائدیله رک اؤز اعتمادنامه می تقدیم ائدی، آذربایجان دموکراتیک رنسپوبلیکاسی نین کیان پایتختینده ایلك سفارتخاناسینی تعیین ائتدیم و بونولا دا تهراندا یئرلشن بوتون سفیرلیکلر، ناظرلیکلر و سیاسی نوامینده لیکلرین سیراسینا داخیل اولدوم»^(۲)

بورادا آیریجا قید ائتمه لی بیک کی، «آذربایجان» کیتابی، ائله جه ده عادل خان زیادخانین ایجتیماعی- سیاسی فعالیتی حاقیندا فیلولوژی علملری دوکتورو، پروفسور، حاضریدا آذربایجان جومهوریتی نین خاربیجی ایشلر ناظیری ولایت قولی یقین سون ایللرده کی تدقیقاتلاری خصوصیله دیقته لایبقدیر. قولی یف عادل خانین شخصیتی و فعالیتینه حصر ائدیگی مقاله سینده گؤستریر کی، عادل خان ۱۹۳۴- جو ایلده تهراندان ایستانبول کؤچموش، حیاتی نین قالان حیصه سینی تورکیه ده یاشامیش، شفیع بگ روستم بگلی، خلیل بگ خاص محمدلی، نقی شیخ زامانلی، حسین بگ میرزه جماللی و باشقا کئچمیش موباریزه یولداشلاری ایله بیرلیکده موهاجیرتده آذربایجان داعواسینا اؤز توحفه سینی و ثرمگه چالیشمیشدی. زنگین بیلگی و گئنیش حیات تجروبه سینی تورک گنجلیگی ایله بؤلوشمک اوچون ایستانبول اونورسیتیه سینده درس دئتمیشدی. اوزون و معنالی عؤمور یاشایان عادل خان زیادخان - جوادخانین کیشی نسلیندن اولان سونونجو نتیجه سی ۱۹۵۴- جو ایلده ایستانبولدا وفات ائتمیش و اورادا تورپاغا تاپشیریلیمیشدیر.^(۳)

۱- گؤستریلن کیتاب، همین نشر، ص. ۲۰.

۲- عادل خان زیادخانوف. قلمین اوچوشو. «آذربایجان» کیتابیندان، باکی، ۱۹۹۳، ص. ۱۵.

۳- ولایت قولی یف، تاریخده ایز قویان شخصیتلر، باکی، «اوزان» نشریاتی، ۲۰۰۰، ص. ۳۳۴- ۳۳۳.

یوخاریدا قید اولونانلاردان گؤروندو یو کیمی حورمتلی تدقیقاتچی زهرهوند عادل خانین تورکیه یه گئتمه سی و اونون وفاتی تاریخلرینده ده یالینشلیغا یول وئرمیشدیر.

مقاله مولیفی نظره آلمامیشدیر کی، آذربایجان جوهوریتی سوویت ایشغالینا معروض قالاندان سونرا عادل خانین ایراندا قالماسی چوخ طبیعی گؤرولمه لیدیر. چونکی او زامان بیر چوخ اولکه لرده کی آذربایجان سفیرلیگی، کونسوللاری، موختلیف سیاسی نومایندهلری دوغرو آدیم آتیپ آکرئدیته اولوندوقلاری اولکه لرده سیغیناجاق آلاق، بولشویکلرین بوتون آزادلیق مباریزه لرینه دیوان تودوغو آذربایجان سوویت سوسیالیست جوهوریتینه قایتمادیلار. بونولا علاقه دار قلمین اوچوشو اثرینده عادل خان یازمیشدیر: «۲۲ یون ۱۹۲۱ - جی ایمل تاریخیندن شاهنشاهلیق یانیندا رسمیتی ایتمیدیم. چونکی عالی دولت بوتون سووت رئسپوبلیکالاری ایستیفای طرفیندن ایران شاهنشاهلیق حؤکومتی یانیندا تعیین اولونموش تکجه بیر نفر نومایندهنی رسمی صورتده قبول ائتمیشدی».^(۱) همین اثرده اوزو حاقیندا یازدیغی قیدلردن معلوم اولور کی، وطنه قایتماق مومکون اولمادیغینا گؤره ایراندا قالان عادل خان تهراندا بلدییه ایداره سینده، ایجتیماعی تأمینات ناظیرلیگی نین زیراعت شؤعبه سینده تقریباً ۵ ایمل ایشلمه میس، ۷ آبان ۱۳۰۸ - جی ایلمده آنا یوردو تبریزه - آذربایجان دمیر یولو و گمیچی لیک ایداره سینده ایشه گؤندریلمیش تقریباً بیر ایلمدن سونرا یئشیدن تهرانا قایتمیشدیر.

عادل خانین حورمتلی زهرهوندین یازدیغی کیمی ایران میمللی اولماسینا گلدیکده ایسه قید ائدیلمه لیدیر کی، دوغما وطنی آذربایجانین وورغونو اولان عادل خان نه اینکی ایرانسا بوتولوکده اسلام دونیاسینا محبت بسله ین، مؤحکم ایمان صاحبی اولان بیر شخصیت ایدی. ۶ آذر ۱۳۰۶ - جی ایلمده نجف اشرفده حضرت علی نین موقدس مزارینی زیارت ائدیکدن سونرا کتچیردیگی حیسلری بئله قلمه آلمیشدیر: «۱۳۴۶ - جی ایلمین جمادی الثانی ایی نین ۳ - ده بازار اثرته سی گونو گوندوز ساعات ۱۵/۱۳ده نجف اشرفده حضرت امیرالمؤمنین (ع) - بن مبارک مقامی نین قارشیسیندا قیزیم ماهروخ ایله دوروب اوز سالامیمی دونیانین بو بویوک اینسانی نین روحونا تقدیم ائتدیم. دوغرودان دا او دقیقه لر منیم حیایمدا فوق العاده بیر دقیقه لر ایدی. حیس ائدیردیم نور چیله ین انله بیر چشمه یه یاخینلاشمیشام کی، اورادان مینلره موقدس شؤعله لر علی نین عالی صیفتلرینی اطرافا یاییر».^(۲)

عادل خان یوخاریدا آدی چکیلن اثرینده یازیردی کی، بیر ذره شرافتی اولان هر بیر کس گرک اوز وطنینی موقدس بیلسین. دونیادا ایسوئچ (سوئد)، ناپول (ایتالیادا) و س. کیمی منیم وطنیمدن قشنگ اولان ساییسیر - حسابسیز یئرلر اولسا دا، تصورومده قافقاز کیمی گؤزل بیر یئر دونیا اوزرینده یوخدور. چونکی بو تورپاق منیم وطنیم، آتامین، اجدادیمین وطنی دیر. ایران دا آتامین وطنی اولدوغو اوچون او دا منیم نظریتمده البته کی عزیزدیر. بورادا قید ائتمگی لازیم بیلیریک کی، عادل خانین آناسی تبریزده دوغولموشدو، شاهزاده عباس میرزه نین نوه سی و شاهزاده بهمن میرزه نین قیزی ایدی.

عادل خانین ایران میمللی اولماسی مسأله سینده گلدیکده بونو دا علاوه ائتمک لازیمدیر کی، او زامان دا ایندی ده آذربایجان جوهوریتی نین دولتی و خالقی کیمی آیری - آیری سیاسی خادیملری ده ایرانلا دوستلوق و قارداشلیق علاقه لرینی طرفداری دیرلار و بورادا غیری - طبیعی هئچ نه یوخدور. ۱۹۱۸ - جی ایلمین مارسیندا آذربایجاندا خصوصیه شاماخیدا باش وئرن حادثه لر «ائتیک

۲- بئنه اورادا، ص. ۲۵.

۱- بئنه اورادا، ص. ۱۵.

توققوشما و هر ايكي طرفدن چوخلو قوربان و ثريلن حاديته» كيمي قيمتلنديرن موليف، بونون بولشويك روسيه سي و اونون باكيذا قوردوغو قوندارما باكي كوميسارلاري حوكومتى طرفيندن ايداره و حيمايه اولونان ارمنى سيلاحلى قوه لرئنين آذربايجان خالقينا قارشى حياتا كئچيرديكي سؤي قيريمي اولدوغونو محض آذربايجانين اون مينلرله اوغول و قيزي نين قاني نين توكولدويونو ده گورمه ليدير.

حورمتلى تدقيقاتچي زهره و ندين بولشويكلرين باكيذا قوردوغو، خالقين دستكله مه ديكي باكي كوموناسي (محلئ اينقيلابي حوكومت) حوكومتى نين ۲۶ ارمنى كوميساريندان عييارت اولدوغونو بيلديرمه سي ايله ده راضيلاشماق اولماز. بو قورومون باشيندا ارمنى شاؤميان دوروردو و بير نئچه ارمنى اورادا اونملئ وظيفه توتموشدو، لاكين بو سوويت روسيه سي نين تعين و تشكيل ائتديكي بير اورقان ايدى، بورادا ارمنيلردن چوخ روس، گورجو و باشقا ميللتردن اولان شخصلر وار ايدى و مقصد آذربايجانين ايستيقالينا سون قويماق، اونو يئنيدين روسيه نين تركيبينه قاتماق ايدى.

الته ۱۹۲۰ - ۱۹۱۸ - جي ايللرده آذربايجان خالق جومهوريتي و ايران موناسيبتلري آيريجا بير تدقيقاتين موضوعسودور و بو باره ده ايندييه دك بير سيرا آراشديرمالار آپاريلميشدير. فيكريميزجه، آذربايجانين ايلك سفيري نين ايرانداكي فعاليتي ده، همين موناسيبتلر چرچيوه سينده داها اطرافلى آراشديريلمالي، دورون حقيقتلري بير طرفلى بوخ، هر طرفلى شكيله اوخوجولارا چاتديريلماليدير ■

نيويورك توركولو قون و فاتي

تورك ديللري اوزماني (موتخصيصئ) كارل. ه. منگس اوتريش ين باشكندى وين ده ۹۱ ياشيندا دونيا يا گوز يومدو.

۱۹ ياشيندا سوويتلر بيرليكي تورباقلاريندان چوخ آز آدامين گئده بيلديكي قافقاز وولقا بؤلگه لريني گزه رك علمي چاليشمالارينا باشلايان منگس، ۱۹۳۲ - جي ايلده ۲۴ ياشيندا يكن برلين بيلم يوردوندا (اونيورسيته سيندن) مآزون اولدو. نازي ديكتاتورلوعوندا قورتولماق اوچون چك اوسلوواكي يه قاچان منگس، توريه ده ده چاليشدى. نيويورك كؤلوميا بيلم يوردوندا تام ۳۶ ايل اؤيرتيم اويه سي (عوضو) اولان پروفور دوكتور كارل منگس، ۱۹۴۰ - دان اعتبارآ، اورال - آلتاي ديللريندن ۳۶ تورك شيوه سي، ۵ موغول لهجه سي و دوغو سيبير موغوللاري عيرقندن تونقوزلارين ۶ لهجه سي نين اؤيرتيميني اوستلندي (عؤهده سينه آلدى). ۱۹۷۶ - دا وين بيلم يوردوندا كورسو صاحبي اولدو.

خانيميسي حياتدا اولمايان پروفور منگس ين، كؤنستانتين. ج. منگس آلدئ بير اوغلو بير ده نوه سي ياشاماقدادير.

● قايناق: آتانورك كولتور، دبل، تاريخ بوكسك قورومو بولنتئ، ۱۹۹۹، سايي ۳۷، ص ۲۰۲.

بىر كىچىك ۋورغون

● ايقىتباس و ترجمه: عزيز محسنى

آياقلاريم ھىچ زامان بىلە قوۋتلى دىيىلدى. داغلار، ياماغلار، ئنىش - يۇخوشلارنى چوخ آياقلادىم.

آياقلاريم آچىلدى. آيىلار، چاققاللار، كۇر سىچانلار و كرتىكلە فصىلەسىندىن اولان حيوانلار، آياقلاريمى آياقلادىلار، يۇرولدوم، بىز آز آياقدان دوشدوم، داشلار، چۇر - چۇپلر، ئلتىندا ازىلدىم. دىمك اولار، دونىداگون آشىرى بىر زلزە باش وئىرى، اگر اولسە يىدىم، گرگ ايندىيەك مەن كرە، مىليون كرە اولە يىدىم.

ھامى اوشاقچىغازلار كىمى مەن دە دوشمەن چوخدور، آنجاق اولمەدىم، بو ظالم دونىا دىفەلرلە وىران اولدو. آنجاق دونىا ھىچواخت اۇز آلتىنا مەن آلىپ بۇغا بىلمەدى. اۇز قودرت و سورعتىمى آرتىرماق اوچون دۇرمدان چالىشىدىم.

يارالاريمى يالادىم، اولارنى ساغالتتىم، مەن ازىلر ازىلدىم، وحشىجەسىنە بوتون آغىرلىقلارنى ايلە مەنە سارى ھوجوم ائتدىلر، قۇرخمادىم، ال - آياغىمى ايتىرمەدىم. مەن كىچىك بىر وارلىغام، دونىانەن ان كىچىك يارانمىشلارنىندان، آنجاق ان بۇيوك دۇزوموم وار.

دونىادا مەندىن دۇزوملو بىر كىمەسە تاپىلا بىلمەز. اولاسى قدر صبىرلىيم. اينجە بىر تىل كىمى اورگىم واردىر، بىر گۇزلە ايلىشسە اونو اصلا بوراخماز. بىر مىليون ايل ياشاسامدا، ايتىردىگىمى آختاراجام. اۇزگۇيچىك - گۇزل شۇگىلىمەن سۇراغىنى اوردان كىمەسە حددىن آرتىق چالىشاجام و بو آجى ھىجرانا ايللر بۇيو دۇزەجگەم.

دال آياغىم آخسايىردى، آنجاق دۇرمدان، دايمانمادان، سارسىلمادان يۇل گىشىردىم، بىلە نظره چاتىردى كى، دالىما بىر موتور باغلايىبلار. نەھىت اوزاق غورىتە كۇچموش بىر كىندىن كوچەسىنە چاتدىم.

دئدیلر: آی چولاق قارغا یئنه سنسن؟

دئدیم - بلی، من اوزوم، نئچه واخت بۇندان قاباق گۆردویونوز یالقیز بیر وارلیغام. بو یالقیزلیغیمین هئج عیبی یوخدور، سیز ایسته ییردینیز من کیم اولام؟

دئدیلر: مرحبا سنه! احسن سنه! دائیم حرکتده و تقلا داسان، هئج دایانماق، دۇرماق بیلیمرسن.
دئدیم: بلی، مرحبا منه، احسن منه، آردی کسيلمه دن حرکتده یم، تقلا دایام، بیر آن بئله دایانماق یورلوغومو آلمیرام و دایانمایا جاغام.

چوخ یاخشی! هاچانا جاق ایسته ییرسن دایانمادان بئله یول گئده سن؟ - دئدیلر.
اونلار اورکلری یانا - یانا منی سوزدولر، باشلارینی آشاغی سالدیلار، کیم بیلیر اؤز اورکلرینده نه دئییردیلر، آنجاق من بو سوزلری ائشیتدیم: «گئت دونیانین خیر قوه لری سنه کۆمک اولسون» - دئدیلر.
دئدیم: ایستر اولسون، ایستر اولماسین، من اؤز الیمین، آیاغیمین گوجو ایله، دورمادان، یورولمادان آختاراجاغام.

دئدیم: من بو یولون بوتون ائتیش - یوخوشلاریلا تانیشام. دره لرین، صحرالارین، باتاقلارین، اؤچورملارین یوللارینی چوخ یاخشی تانییرام، دنیا باشدان - باشا دوستاقخانا اولسا دا، قارانلیقدان گۆز، گۆز و گۆرمه سه ده من اؤز ایسته دیگیم یولو گرک گئدم! دایمجا پیچیداشدیلار، دئدیلر: «بئچارا عاغلین ایتیریب، دللی دیر بۇ زاواللی، لاپ زیراما دللی دیر». قوی، هر نه دئییرلر، دئسینلر! سارساقلار، قورخاقلار، همیشه جورأتلی، جسارتلی، عاغیللی و یوخسول و ورغونلارا دللی دئییرلر. قوی، آغیزلارینا هر نه گلیر دئسینلر، ایستر دئسینلر، ایستر دئمه سینلر، من بیر آن بئله دایانمایا جاغام و یئنه ده یورولمادان آختاراجاغام. قوی، منه هر نه قدر یوخاریدان باخیلار، باخسینلار، منی هر نه قدر کیچیک و عاجیز سانیرلار، ساینلار، منیم بو ایشلرله ایشیم یوخدور. بلی، من کیچیکم، خیرداجایام، بالاجایام، سیز هر نه دئییرسینیز، ائله اویام. آنجاق منیم عشقیم، شوگیم کیچیک دئییل. منیم ایتیردیگیم یاشیل دۇنلو شوگیلیم کیچیک دئییل! منیم قلبیم اصلا کیچیک دئییل! قلبیم، عشقیم بۇیدا بۇ یوکدور. من بو دونیادا کیمسه ایله گوزللیک و بۇ یوکلوک یولوندا یاریشیمیرام. منیمله یاریشان کیمسه، قوی، عشقینی قباغا چکیب گۆسترین، او زامان بلله نر بو دونیادا، کیم کیچیک و کیم بۇ یوکدور. سیز ای بو دونیادا، بوتورپاقدا، بو اولکهدده، عشقدن شوگیدن بیر شئی آنلامایان یارامازلار! سیز او قدر معناسیز و کوتسونوز، ائله بیل بو دونیادا یوخ کیمی سینیز.

منه دئدیلر: یول داها چتین، داها آغیر دیر، بونو بیل، قباقدان بیر گۆل وار، اوندان کئچه بیلمه یه جکسن و اورا دوشوب بۇغولاجاقسان!

من دئدیم: هانسی گۆل؟ من قباغیمدا گۆرون شهره گئده جگم.

دئدیلر: «او گۆلده میلیون - میلیون بالیق وار. اونلار سنی اؤدارلار، یئیرلر، بوسبوتون آرادان گئدرسن...».

دئدیم: «یوخ، من او گۆلون کناریندان کئچرم». اوزومه باخدیلار، ائله بیل بیر سفته آداما باخیرلار، دئدیلر: «یازیق! سن او شهره یئتیشه بیلرسن؟»

دئدیم: «بلی، یئتیشرم و هر قدمیمله یولو گۆدلدرم». دئدیلر «تۇتاق کی، یئتیشدین، سن، هاردان بیلرسن کی، سنین شوگیلین اوردادیر؟»

دئدیم: «اڭشیتیمیشم اوردادیر، بونا اومود باغلامیشام واینامیم وار، قوی، اومودون یشرینه زحمتیمی الدن وئریم، من عاشیقیم، حقیقی بیر عشق آزادان گئدهسی دئییل، حقیقی سئوگی یورولمازدیر...! دئدیلم: بو قد و قامت و بو آیاقلارلا احسن سنه، مرحبا سنه...!

اوزون ال - آیاغین نه فایداسی، چوخلاری نین ال - آیاقلاری اوزوندور، آنجاق هئچ ترپشمیرلر، منیم ال - آیاغیم هر نه قدر قیسا اولسا دا من چالیشیرام. من دائیم حرکت و ترپنیشده یم و سؤز یوخدورکی، اؤز آمالیم چاتا جاغام.

هئچ کیم بیلیمیر، من نئچه آی، نئچه فصیل، نئچه ایلدن سونرا، او یام - یاشیل گؤلون اطرافیندان سوروشوب شهره چاتدیم، یوخسوللارین، کاسییلارین، بدبختلرین کوچهلرینی آختارماغا باشلادیم. وارلیلارین سارایلاری نین قاباغیندان اؤتن زامان پولیسلر منی ایزله ییب یاخالادیلار، دئدیلم: «گرک گله سن پولیس اداره سینه، سن ایتین بیر ی ایتسن، نحس سن، اؤغور سوزسان، جاسوس سان!» منی چکه - چکه، دؤیشله - دؤیشله یه آپاردیلار پولیس اداره سینه. دمیر قانداللار گؤردوم، باتون گؤردوم، ایشکنجه گؤردوم، عذاب گؤردوم، روحی گرگینلیگی گؤردوم.

پولیس اداره سینده بیردن گؤزوم بیر بؤیوک گوزگویه ساتاشدی. اونلار بلله ظن ائتدیلم، منیم بیغلاریم ائتشدیر، بیر جیهازدیر، اونو یشریندن چکیب چیخارتدیلم، بلیمه، باشیما، یومروق و تپیک ووردولار، یورولانا کیمی منی کؤتکلهدیلر. دئدیلم:

بیر دی هاردان گلیبس کیمین یانینا گلیبس، کیم اوچون خبر گتیریبسن؟ سایمادیم، اهمیت وئرمه دیم. اوتئونلارین اوستونده یالاماق اوچون حتا بیر ذره تورپاق دا تاپیلمیردی. اؤز - اؤزومه دئدیم، نه اولور اولسون من باش آیب تسلیم اولان دئییلیم. نهایتده، سورغو - سواکدان یورولدولار. اوچ آی تامام منی بیر بوجاغا آتیب اؤنوتدولار.

اوچ آیدان سونرا، توفانلی، دهشتلی بیر گئجه ده الیمدن توتوب منی آتدیلم چؤله. دئدیلم: «ایتیل جهنمه!». اونلار بلله گومان ائدیردیلر، پولیس اداره سی نین ایچی منیم اوچون جنتدیر. منیم بورادان خوشوم گلیر. به یه دلیم، من اؤز جانیم بورجلویام. دئدیم: «دیشقاریدا، سویوقدا، سازقادا، یاغیشلی - یاغمورلو بیر یشرده قالماق بورادان مین کره یاخشی دیر.

آی آنلامازلار! آی قانماز ظالم لر! «ایتیل جهنمه» نه دئمک؟ بیغلاریمی بوشلادیم قویدوم اورادا و چیخدیم ائشیکه.

بیغین نه اهمیتی واردیر. به یم بیغ هر بیر شئی دوزلدیب ساھمانا سالابیلر؟ من بیغسیز دا قالارام، دؤزرم آی آنلامازلار.

یئنه ده شهرده دولانماغا، اویان - بویانا یولا دوشدوم. اوندان - بوندان سوروشدوم. شهر بیر قازانا چئویریلدی من بیر چؤمچه یه. اؤز ایتیمیشیمی آختاردیم، آراشدیردیم، آنجاق اوندان هئچ بیر ایز و نیشان تاپا بیلمه دیم. ائله بیل یشرونو اودموشدو، گوی اونو توتموشدو. نه بیر سس، نه بیر سمیر! اؤز - اؤزومه دوشوندوم، یالنیز منیم اوچون بیر یول وار و لا غیر. اگر یشرونو اودموش اولسا، یشرین قارنینی سؤکوب اونو تاپا جاغام و اگر گوی اونو توتموش اولسا، قاناد گتیریب، فضالارا اوچوب، اونو آختاریب تاپا جاغام. بونا سؤز یوخدور. اورگیمده سیلینمز و جوشغون بیر اینام داشیر، قلبیمده چاغلانان اینام، نار یارباغی کیمی یاشیلدیر. نار یارباغی کیمی طراوتلی و تزه دیر. من اونو قویمارام قوروسون، چوروسون، خزل

اولوب تۆكولسون. مادام كى، قلبىمده بئله بىر قودرتلى و سارسىلماز اينام ياشاير، اوزاقلارى ياخيئا گىيرىم، بىر گون بىر هوندور قاينان زىروه سىنده، او زامان كى، سئوگىلىمىن ياشىل دونو آينىنده دىر، او زامان كى، گئجه نىن پارلاق سولارىنى اوز يواسىنا داشىير، اونو تاپارام. او زامان منىم نار آغاجىم غونچه لىر، چىچكلنر، من اوز سئوگىلىمىن كئارىندا، حىياتىمىن ان شىرىن روىلارىنى كئچىرىم، ياتارام، دورارام، اوزانارام، يئنه ياتارام، اونولا من گئجه - گوندوز عشقىمىزى دونيايا باغىشلاروق...

اومودلار و ايناملار آراسىندا يوللارى آياقلايىپ كئچىردىم، بىر كۆرپونون اوستونده يولو كسدىلر، باشىما داش - قۇم ياغدىردىلار، كورگىمه، بئلىمه آغىر ضربه لر ائندىردىلر. آز قالمىشىدى اولوم منى آياقدان سالىسن، چوخ بۇيوك زحمتله بىر دئشيك تاپىپ اورايا دوغرو سوروندوم. چاققاللار منىم گىردىگىم يئرى تاپا بىلمه دىلر، بىر آز دىنجه لىپ، اوزومو تمىزلەيىپ يولوما داوام ائتدىم و اوزوملرى يئتىشمىش بىر باغا چاندىم. باغا گىردىم، بو باغ بىر هوندور داغىن ياماجىندا يئرلشمىشىدى. گۆزو ياشلى، سسى اينجه بىر تئل كىمى سسلەنن قوجا بىر قادين بو باغىن گۆزتچىسى ايدى. اونون شىطان نوله لرى يان - يۇره سىنده اوينايردىلار. بو قارى آرواد نظره ياخشى بىر اينسان گلدىرى، پئندىر، ساج چۆرگى و بىر نئجه سالىخىم اوزوم قاباغىنا قويوب نوله لرىنى دۇيدوروردو، گۆزو بىردن منە ساتاشدى، اوزونو منە توتوب بئله سؤيله دى:

«آى قارداش، ائله بىل چوخ اوزاق يولدان گليرسن و چوخ يورغون گۆرونورسن».

دئدىم: «بلى، چوخ يورولموشام، آنجاق حلالىم اولسون...».

- بىر ايتىردىگىن، يا دردىن وارمى؟ قارى سؤال ائتدى.

- دئدىم: بلى، ياشىل دونلو سئوگىلىمى آختارىرام.

- قارى دئدى: «اونون ماوى گۆزلىرى و گونش رنگلى قىورىم ساچلارى وار؟»

- دئدىم: بلى، ماوى گۆزلىرى و گونش رنگلى قىورىم ساچلارى وار».

- قارى سئوينجله دئدى: «او بو داغىن دالىندادىر، ائله او دا سنى آختارىر...».

باغىن اينجه سسلى گۆزتچىسىنه دئدىم: «سن هاردان بىليرسن منىم آختارديغىم اودور؟ هاردان بىلدىن كى، من اونون دالىسىندا يام؟».

قارى ننه جاواب وئردى: «آى بالا، بو شهرده سنى تانىمايان بىر كىمسە قالمايىدېر. سنين و سئوگىلى نىن افسانه سى دىللره دوشوب، ايللر دىر كى، سىز بىر - بىرىنىزى آختارىرسىنىز. نئجه - نئجه قارتال، تىساغا بو ايللر بويو حىيات يولوندا جانا گلدىلر، دىلدىن دوشدولر، اؤلدولر، گئتىلر، عصىرلر كئچدى، چايلار قورودو، آنجاق سن و سنين سئوگىلىن ايندى ده، دونكى اوشاقلار كىمى، سرگردان، آوارا، بىر - بىرىنىزىن دالىسىنجا آغىر، چتىن يوللاردان كئچىرسىنىز، ايندى يالنىز آرانىزدا بىر داغ قالىدېر...». داغا باخدىم چوخ اوجا و هوندور ايدى. دۆرد دۆره سىنى ايتى و سوروشكن قايلار بوروموشدو و كئچىلمز اوچوروملار اطرافىندا گۆزه چارپىردى. قوجا آروادا دئدىم: «بوندان باشقا بىر يول يوخدور. دار بىر جىغىر تانىيرسانمى؟».

قارى دئدى: «يوخ تانىمىرام». دئدىم: «عيب ائتمز، قارى ننه سن ساغ اول». قىزىل، گوموش نەيه گركدىر، بال - قايماغى نئلىرىم؟ منە وئردىگىن موشتلوق بونلارن هامىسىندان قىمتلى دىر. سنين قىرىشمىش و گۆزل اللرىنى اؤپه جگم، قازماق اوچون منە بىر كولونگ وئر، من ايسته بىرم اوزوم اوچون

بیر یول آچام».

قاری ننه دئدی: «ھاردان - ھارایا اوزون اوچون یول آچماق ایسته بیرسن». دئدیم: «داغین بو یانیندان او یانینادک».

قاری دئدی: «ایسته بیرسن کولونگ ایله قازاسان و بئل ایله یول آچاسان؟ دئدیم: بلی، یورولمادان بو ایشی گۆره جگم».

قوجا آروادین سانکی گۆزلری ترننپ کاساسیندان چیخدی، داغا باخدی، منه باخدی، سونرا اوزونو منه توتوب دئدی: داغ چوخ اوجا و هوندوردورا سسینی خفه له دی. بیر آن یئنه منی سوزدو، سونرا قاباقدکی سۆزلرینه بو سۆزلری آرتیردی:

آی قدی، قامتی کیچیک، دۆزومو و عشقی داغلار قدر بؤیوک! سنین عؤمرون بو ایشی سونا یئتیرمگه چاتا بیلرمی؟ دئدیم: اگر عؤمروم چاتماسا، قوی چاتماسین، من آرتیق بو یولدا جانیمدان کئچمیشم، سئوگی و محبت یولوندا جان قویماغین باشقا بیر لذتی وار. او، داھا بیر سۆز دئمه دی. قاری گولومسوندو، منیم اوچون بیر بئل و کولونگ تاپیب گتیردی و دئدی آل. آلدیم و قازماغا باشلادیم، هله ده قازیرام. بونا امینم کی، بیرگون بو داغی یولومون قاباغیندان قالدیراجاغام و ایتیردیگیم یاشیل دونلو سئوگیلیمی تاپاجاغام. قازدیغیم هر بیر ذره تورپاق بیزیم آرامیزدا اولان بؤیوک مانعهنی یاواش - یاواش کیچیلدیر ■

عالیم، تاریخچی دوستوم پروفیسور سلیمان علیارلی نین ۷۰ ایلیگی موناسیبتیلد

حۆرمتملی دوستوم پروفیسور سلیمان علیارلینی ۱۰ ایلدن چوخدور یاخیتدان تانییرام. بیزیم تانیشلیغیمیز عزیز قارداشیم پروفیسور نورالدین رضانین ائوینده و اونون واسیطه سیله باشلامیشدی. بو ایللر ائناسیندا هر دفعه باکی یا گلدیگیمده دفعه لرله سلیمان بگله گۆروشوب، اونونلا تاریخیمیز و تاریخی مسأله لریمیز باره ده صؤحبتلریمیز اولموشدور. بو صؤحبتلریمیزده بعضاً فیکیرلریمیزین فرقلی لیگی ده اولموشدور، آنجاق بو خصوصیلاردا دا اونون هئج واخت علم، منطق و گئرجکلیکدن آیریلدیغینی گۆرمه دیم. اونون اوزون ایللر بویو گرگین چشالمالاری نین ئسمره سی اولان یازدیغی «آذربایجان تاریخی»، مولیفین آذربایجان و تورک تاریخینده نه قدر درین بیلگه مالیک اولدوغونو گۆستریر.

سلیمان بگ، عینی زاماندا موتواضع، هومانست بیر اینسان، میلتینی جاننی و شرفی کیمی سئون، عزیز توتان بیر آذربایجان وطنداشی و تورک عالیمی دیر.

اونون ۷۰ ایلیگی موناسیبتیلد اونا، عایله سینده، دوستلارینا و اؤیرنجیلرینه تبریک ائدیر، اولو تانیردان دیرلی دوستوما ساغلام و بهره لی عؤمور دیله بیرم.

دوکتور جواد هیئت

دوکتور جوواد هیئت له گۆر و شلریم و تا ئورتیم

● عزیز کریموف

آبی نین اوللرینده تهرانین «غرب شهرجیگی» (شهرک غرب) آدلانان حیصه سینده کی ائوبنده اولدو. بیر مودت اول آیاغی نین بۇد سوموگونون سینماسی نتیجه سینده اوزرینده آغیر جراحیه عملیاتی آپاریلیمیش و یاتاغا دوشموش بو گۆرکملی آدام آذربایجاندان گلیمیش ژورنالیست اولدوغومو بیلنده چوخ شویندی. خسته لیگینی اوندوب منیمله مازاقلانندی. ایراندا ایلك آذربایجان ژورنالیستی کیمی فعالیتله باشلاماغیم مونا سبیتله تبریک ائتدی. اونون آغ ساققال مصلحتلرینی، تۆصبه لرینی ائشیتیمک اولدوقجا خوش آیدی.

تانیشلیغیمیز ائله او آندان باشلانندی. پاریس جراحیق آکادمیسی نین عوضو اولان دوکتور جوواد هیئت عمومی و اورک جراحی کیمی حکیملیک فعالیتینه باشلاییب، طبیین تراوماتولوژی ساحه سینده عاید چوخدان یازمیش اولدوغو کیتاب باره ده دانیشارکن دئدی کی، اوزرینده آپاریلیمیش عملیات ایلك دفعه ۴۰ ایل بوندان اول ایراندا اونون طرفیندن حیاتا کشچیریلیمیشدیر. او، ایراندا اورک جراحیغی نین اساسینی قویان مشهور حکیملردندیر.

اۆلکه میزین تهرانداکی سفیرلیگینده عنعنه وی اولاراق کشچیریلن بایرام گونلرینده چوخلو ایرانلی سؤیاداشیمیز ایشتیراک ائدیر. اونلارین ایچریسینده دوکتور جوواد هیئت ین اۆز یئری واردیر و ائله بیر تدبیر اولماییب کی، دوکتور اورادا ایشتیراک ائتمه سین و اۆز سوزونو دئمه سین. منه ایسه بیر ژورنالیست کیمی اوندان موصاحیه آلماق شرفی نصیب اولموشدور. حیاتدا سون درجه حساس باخیشی اولان بو

حیاتدا ائله اینسانلار واردیر کی، یاخشی، فایدالی عمللریله اطرافداکیلارین ماراغینا سبب اولور و اونلارین دیقتینی اۆزولرینه جلب ائدیرلر. اونلاری سجه لندیرن خصوصیتلر چوخدور، اونلاردان ان باشلیجاسی ایسه اینسانلارا گرک اولماقدیر. اینسانلار اوچون یاشاماقدیر. بئله شخصیتلردن بیری ایراندا یاشایان دونیا شوهرتلی آذربایجانلی عالیم دوکتور جوواد هیئت دیر. همیشه قایغیلی، صؤحتجیل و دیقتجیل، شوهرتی دیلرلر ازبری اولان جوواد هیئت.

حاقیندا چوخ ائشیتیمیش و اوخوموشدوم. دفعه لرله باکیدان اولان بو جراح عالمین، تئدقیقاتچی نین، ادبیاتچی، دیسلچی و تاریخچی نین، یازچی و ژورنالیستین قوزئی آذربایجاندا شعر - صنعت یوردوموزدا چوخلو دوستلاری، تانیشلاری، قلم یولداشلاری واردیر. اونونلا ایلك گۆر و شوم ۱۹۹۸ - جی ایل اوکتوبر

شخصیتله صؤحبت ائتمگین اوزو ده بیر شرفدیر. سانکی معناً صافلاشیرسان. ائشیتمک آرزوسوندا اولدوغون فیکیرلری ائله اوستالیقلا و اینجه لیکله ایفاده ائدیر کی، علاوه سوآلارا و ایضاحاتا هئچ بیر احتیاج قالمیر.

دوکتور جواد هیئت قلبی وطن پرورلیک حیسی ایله چیرپینان موباریز بیر آدمدیر. ارمنیلرین خالقیمیزا قارشى سؤی قیریملاری و تۇرتدیکلری فاجیعهلر اونون بؤیوک، عینی زاماندا کؤورک قلبینی همیشه ناراحات ائدیر و آغریدیر.

یادیمدادیر، سفیرلیکده خالقیمیزین ان بؤیوک فاجیعهسی اولان خوجالی فاجیعهسیله باغلی خاطیره گونو کئچیریلیردی. دوکتور جواد هیئت هامیدان قاباق گلمیشدی. فورصتدن ایستیفاده ائدیب اونولا صؤحبت قوشولدوم و بؤیوک ممنونیتله سوآلاریما جاواب وئردی. مودریک موصاحبیم دئدی کی، خوجالی فاجیعهسینی خاطیرینه گتیردیگی زامان فلکدن و بوتون دونیا اینسانلاریندان کوسمگی گلیر. فاجیعهیه تأسوفله ن آدامین اوز فیکیرینی بئله بیر طرزده ایفاده ائتمهسی هئچ ده تصادوفی دئییلدی. سانکی آغری - آجیلاریمیز اونون ایچیندن سوزوله رک کلمه لره چئوریلیب سطیرلره دوزولوردو. فاجیعهیه دوچار اولموش گوناھسیز اینسانلارین طالعینه اوزونه مخصوص طرزده آجیان بؤیوک بیر اینسانین ایفاده ائدیگی فیکیر عینی زاماندا بیر چاغیریشا بنزه بیردی. فاجیعه میزدن صؤحبت دوشنده اوز - اوزونه سوآل وئرمه لی اولورسان «نه اوچون دونیا اینسانلاری فاجیعه میزه بو قدر لاقید قالیلار». دوکتور جواد هیئت بو سوآلدا چوخ دوزگون و دولغون جاوابی ایله دیققی جلب ائدیر. «چوخ تأسوفله دئمه لییم کی، یالنیز غربیلر دئییل،

آذربایجانین قونشولاری، دین و دیل قارداشلاری بئله فاجیعه ایله باغلی آذربایجانلیلارا بیر یاردیم ائتمه میشلر. ایلمدن بیر شئی گلمه سه ده، اولو تانریدان ایستگیم اودور کی، بو قارا بولودو آذربایجانین سماسیندان گؤتورسون. آذربایجانلیلار دا خوش گون گؤرسونلر و من او گونون اومودو ایله یاشاییرام».

آذربایجان ادبیاتینی، تاریخیمیزی، زنگین فولکلوروموزو موکمل بیلن مودریک اینسانین بو یاشدا اوز اوزرینده سعی ایله چالیشماسی اینساندا حیرت دوغورور. بونولا باغلی بیر خاطیره سؤیله مک ایستردیم. ایرانداکی سفیرلیگیمیز خالق شاعیریمیز بختیار و اهابزاده نین شعرلر کیتابینی چاپا حاضیرلاماق تشبوئونو ایره لی سورموش و کیتابا اؤن سؤزو یازماق جواد هیئت دن خواهیش ائدلمیشدیر. بیر گون او منی یانینا دعوت ائتدی و دئدی کی، اؤن سؤزو تاماملامیشدیر و ایسته ییر کی، قیدلرینی اوخویوب فیکیرلریمی سؤیله ییم. بو، منه بیر قدر غریبه گؤرونسه ده اونون شخصیتینه احتیرامیمی داها دا آرتیردی، آما اونون بؤیوک لویو ج. هیئت تحلیلینده او قدر معنالی ایفاده اولونموشدو کی، منی حیرت بورودو. اسکی ایفبا ایله یازیلیشیندا دیققی داها چوخ جلب ائدن ۲۶ صحیفه دن عیبارت دیرلندیرمه لره گؤره اونا تشکور ائتمکدن باشقا بیر شئی قالمیردی.

میلی فخریمیز اولان کتاب دده قورقود داستانی آذربایجانلیلارین بؤیوک بیر حیصه سی نین یاشادیغی ایراندا نئجه تانیر و بو داستانین قونشو دؤلتده یاشایان آذربایجانلیلار طرفیندن اؤیرنیلمه سی و تدیققی هانسی سویه ده دیر. بو سوآل منی چوخدان مارقانلاندیردیغینا گؤره بعضی آختاریشلار

آپارمالي اولدوم. دده قورقود داستاني نين اؤيرنيلمه تاريخي ايراندا چوخ داسكي دئييلدير. خالقيميزين بو قديم حماسه سینه سون ايللر قونشو ايراندا ديقتين آرتماسي جواد هيئتله، اونون نشر ائتديگي وارليق درگيسي ايله داها چوخ علاقه داردير. ايراندا محض بو درگي نين آدي ايله باغلي اولان دده قورقود مکتبی سورعتله اينکيشاف ائدير.

آذربايجان پيرزیدنتی حیدر علی یفین صدرلیگی ايله ۲۰۰۰ - جی ایلین مای آییندا باکیدا کئچیریلن دده قورقود یوبیلینده دونیانین بیر چوخ اؤلکه لریندن ادبیات خادیم لری، گؤرکملی عالیم لری، دؤلت و حؤکومت رهبر لری ایشتیراک ائتدیردیلر. دوکتور جواد هیئتله یاناشی، قونشو ایراندان بیر چوخ گؤرکملی آدم لار دا یوبیلی تذبیرینده ایدی. بیر قدر اول اوندان آلدیغیم موصاحیبه «دده قورقود خالقيميزین شاه اثریدیر» آدی آلتیندا آذربايجان مطبوعاتیندا درچ اولونموشدو. یوبیلی تذبیریندن بؤیوک تأوراتلا قاییدان دوکتور جواد هیئت ساکیدا اولارکن قزئتده اوخودوغو موصاحیبه یه گؤره تشکورو نو بیلدیرکن دئدی کی، موصاحیبه ایجلاس ایشتیراکچیلاریندا مارق دوغوروب.

ایرانیین ایجتیماعی و مدنی حیاتی اوچون چوخ مارقلی بیر حادیشه نی ده خاطر لاتماق یئرینه دوشردی. ۲۰۰۰ - جی ایلین ژوئن آییندا تهراندا دوکتور جواد هیئت و بیر نئچه تدقیقاتچی و مدنی تشکیلاتین تشبو ثو ايله ایران تورک دیلی اوزرینده بیرینجی دیلچی لیک سمناری کئچیریلیمیشدیر. ایکی گون داوام ائتمیش تذبیرده وارلیق درگيسي ايله یاناشی، تهراندا و آذربايجان ایالتلرینده نشر اولونان قزئتلرین، نشریاتلارین و مدنیت اوجاقلاری نین

نوماینده لری ایشتیراک ائتمیشلر. سمنارین تشکیلات کؤمیته سی نین صدری دوکتور جواد هیئت تانینمیش تدقیقاتچیلاردان عیبارت نسوفوذلو بسیر هیئتین بو تذبیرین حاضر لانتماسیندا فعال ایشتیراک ائتدیگینی سؤیله میشدیر. ایشتیراکچیلار اسکی ایفبا ايله تورکجه نین اورتوقرافیک آراشدیرمالاری و ایملار مسأله لری مؤضوع سوندا معروضه لر دینله میش، ایران تورکجه لری نین واحید ایفباسی و بونونلا علاقه دار ایصلاحتالار آپاریلماسی باره ده تکلیفلر ایره لی سورموشلر.

سمناردا آپاریلان موذاکیره لردن سونرا قطعنامه قبول اولونموشدور. همین سنده اساساً ایراندا آذربايجان تورکجه سینده نشرلرین ایستیناد ائده جگی ایفبا بوندان سونرا «عرب کؤکلو تورک ایفباسی» و یا ساده جه «تورک ایفباسی» آدلاندیریلماق ایدیر.

دوکتور جواد هیئت تدقیقاتچی - عالیم کیمی یارادیجیلیقلا مشغول اولماقلا یاناشی اؤز پشسه سی اوزره فعالیتینی داوام ائتدیریر. باکیدان بورایا گلن خسته لرین موعالیجه سی، اونلارین اوزرینده اؤز جراحلیق قروپو ايله عملیات آپاریلماسی ايله مشغول اولور و اونلارا شفا وئیریر. من دفعه لرله بونون شاهیدی اولموشام. تهرانین کوچه لری نین بیرینده دوکتورون خسته لر اوچون قبول اوتاغی واردیر. یانینا هر یئردن چوخلو خسته لر گلیر. دوکتورون آپاردیغی موعاینه و حکیم مصلحتی خسته لرین شفا تاپماسینا چوخ کؤمک ائدیر. وخت تاپیب اورا باش چکیرم. وارلیق درگيسي نین رئاکسیونو دا اورادادیر. دوکتورون قارداشی اوغلو محمد امین رسولزاده آدینا باکی دؤلت اونیورسیتیه سینی بسیتیرمیش محمد رضا هیئت درگی نین بوراخیلیشیندا مسئول اولان رداکتوردور. بو

گنجین علمی و معنوی اینکیشافیندا دوکتورون کۆمگی بۆیوکدور.

دوکتور جواد هیئت عۆمرونون ۷۵ ایلی تامام اولور. معنالی عۆمرونون، اینسانلیغا، اینسانلارا گرک اولان زنگین عۆمرونون. چوخ حۆرمتملی دوکتور اوچون شانلی ساییلان بو یوبیلتی ایلینده اونون حاقیندا سۆز دئمک هم آساندیر، هم ده چتین. آساندیر اونا گۆره کی، جواد هیئت چوخ ساده بیر اینساندیر. بونو اونا موساحب اولان یاشلیسی دا، جاوانی دا، عالیمی ده، فهلهسی ده چوخ آسان دؤیور و اونونلا صۆحبتدن یۇرولمور. اونا گۆره چتیندیر کی، دوکتور فنشومثندیر، ایستلکتوال بیلگه مالیک اولان بیر آدمدیر. سۆزه، ایفادهیه طلبکار اولدوغوندان نظریندن هئچ نه یایینمیر.

سوندا بیر ده وارلیق درگیسینه قاییتماق ایسته بیرم. وارلیق تاریخی وارلیغیمیزدان دا یازیر، معنوی وارلیغیمیزدان دا، صاباحکی وارلیغیمیزدان دا. وارلیق نشر اولوندوقجا، وارلیق دردوقجا وارلیغیمیز یاشاییر و اونو سئویندیرن قلبینده بۆیوک اومیدلر یاشادیر. بو قیمتملی یاشاماغین معیاری ایسه ایگیری می بیر یاشلی وارلیغین تشکیلاتچیس، صاحبی و باش رئاکتورو دوکتور جواد هیئت ذکاسیدیر، جواد هیئت فنشومثنی دیر. ■

حیات یاشاسین دئییه

چوخ قۇرخار دیم اۇلومدن
او مندن اۇزاق ایکن.
ایندی یاخینیمدادیر
بس نییه قۇرخمورام من؟

قۇرخدوم، یا دا قۇرخمادیم
«گئدر - گلمز» دیر یولوم.
گئرچک بودور: اۇلومه
داعواسیز تسلیم اۇلوم.

آلدانیب ناغیللارا
اۇیما اۇلومسوزلوگه.
اۇلوم یاشامالیدیر،
حیات یاشاسین دئییه.

بختیار واهبزاده

باکی دا حضرت (ع) نین حیاتی و شخصیتی حاقیندا میلتلر آراسی علمی کونفرانس

بو ایل ژانویه نین ۱۰ - ۹ - جوگونلرینده باکیدا ایران ایسلام جومهوریتی سفیرلیگی نین مدنی موستشارلیغی و رهبرین نواینده لیگی (حجت الاسلام اوجاق نژاد) و قافقاز موسلمانلاری روحانی تشکیلاتی نین (شیخ الاسلام پاشازاده) بیرگه تشبوئو ایله کئچیریلن حضرت علی (ع) نین حیاتی و شخصیتینه حصر اولونموش کونفرانس، شیخ الاسلام پاشازاده و حجت الاسلام اوجاق نژادین گیریش سۆزلریله باشلادیقدان سونرا آذربایجان جومهور رئیس نین پیامی اونون نواینده سی جناب هدایت اوروجوف طرفیندن اوخونموش و سونرا حضرت علی (ع) نین حیاتی و شخصیتی حاقیندا اونلارلا معروضه سؤنولموشدور. بو کونفرانسدا ایراندان دوکتور جواد هیئت، آیت الله ریشهری، دوکتور علاءالدین بروجردی و دوکتور رجب نژاد ... ایشتیراک ائتمیش و اوز معروضه لرینی اوخوموشلار. کونفرانسدا ایرانین آذربایجانداکی بۆیوک ائلچیسو جناب احد قضائی، عراق سفیری، تورکیه موستشاری، قازاچای - بالتخار روحانی نواینده سی، پروفیسور واسیم محمدعلی یف، امام و نردی حمیدوف، شاهین فاضل و بیر چوخلاری دا ایشتیراک ائتمیشلر.

افسرلری نین، کشیش لری نین گشرچک سیمالارینی اوخوجولارا اولدوغو کیمی گؤستمگی و تورپاقلاریمیزا گؤز دیکنلرین نجه موباریزه آپاردیقلا رینی تاریخی فاکتارلارا آیدینلاتماغی اؤز لینه مقصد سئچمیشلر.

آلدیفیمیز معلوماتا گوره، کیتابین چاپ و نشر مصرفلری آذربایجان جومهوریتی نین تهرانداکی سفیری حؤرمتلی عباسعلی حسنوف جنابلاری طرفیندن قارشیلانمیش و اونون آیریجا فارس دیلینه چئوریلیمیش متنی ده چاپا حاضیرلانمیشدیر.

کیتابین کؤچوروجوسو امیر بگ عقیقی بخشایشی ده اونو، خورداد آییندا تهراندا کئچیریلن ایفا سمیناری نین چبخاردیغی قرارلار اساسیندا دوزنله میش و ایفا باخیمیندان دئمک اولار کی، یاخشی بیر اؤرنک اورتایا چبخارمیشدیر. کیتاب، قرآن - کریمین مائده سوره سی نین ۵۱- جی آیه سیله باشلانیر.

کیتابین آدی: بیچاق و قلم

ترتیبچی: دوکتور ترانه توفیق قیزی

علمی مصلحتچی: پروفوسور نورالدین رضا

ناشر: تحصیل نشریاتی - بهروز آخوندوف

باسقی ایلی: ۱۳۷۹ (۲۰۰۰) باکی

ایران و آذ. بایجان علمی نین، مدنیتی نین

کیتابین آدی: تزاریمی آذربایجانا گتیرنلر یازانلار: فریدون اسدوف، سئویل کریمووا

کؤچورن: امیر عقیقی بخشایشی

ناشر: بخشایش یابین ائوی

باسقی ساییسی: ۲۰۰۰ جیلد

باسقی تاریخی: ۱۳۷۹

قیمت: ۸۰۰ تومن

Firidun əsədov

Sevil Kərimova

Çarizmi
Azərbaycana
Gətirənlər

Köçürən

Əmir Əqiqi Bəxşayisi

کیتابین اؤلینده ده یازیلدیغی کیمی، بو اثرده آذربایجاندا موسملکه چلیک سیاستی نین حیاتا کئچیریلمه سینده خصوصی رول اوینامیش روس و ارمنی ضابطلری نین حیات و فعالیتی حاقیندا مقاله لر توپلانمیشدیر. مولیفلر، تزاریمی آذربایجانا گتیرن بو افسرلرین سیماسیندا، بوتؤولوکده قافقازین او جومله دن آذربایجانین روسلار طرفیندن ایشغال اولونماسینی - تاریخی فاکتارلار اساسیندا - ایشیقلا ندیرمیشلار. مولیفلر عینی زاماندا تزاریمین قوللوغوندا اولان و اؤز آلدادیجی سیاستلرینی حیاتا کئچیرمگه چالیشان ارمنی

گلیشمه سینده بویوک خیدمتلری اولان گۆرکملی
جراح، تورکولوق، ۲۱ ایلدن بری یایینلانان

BIQAQ
ve
QƏLƏM

Azərbaycan
Təhsil nəşriyyatı

غسیرت مسولکونون سولطانن دیر (توفیق حاجی یف)، دوکتور جواد هیئت (کاظیم یتیش)، معنویات کۆرپوسو (بکیر نسی یف)، ایکسی تاین لۆقمانی (یاشار قارییف)، گونئیلی - قوزئیلی آذربایجانین دردلری ایله یاشایان وطنداش عالیم (شوکت تقی یوا)، وطن اوغلو - وطنین صادیق دوکتورو (اهلیمان امیر آسلانوف)، وارلیغیمیزی قسورویانلاردان بیری (صابیر روستمخاللی)، اوشاقلیق و گنجلیک خاطرهلری (احمد فروغ)، گون باتان فیکیرلی، گون دوغان دیوغلو بیر سیما (صلاح الدین خلیوف)، گووندیگیم داغدییر او (شاهمار اکبرزاده)، اولو اینسان و گۆرکملی اوستاد (حسین حکمت)، ایگیرمی بیر یاشلی وارلیق (حمید محمدزاده)، جانلی انسیکلوپدیا (واقف آسلانوف)، دایم آختاریشدا کئچن عؤمور (آیدین حاجی یف)، دوکتور جواد هیئت آذربایجان تاریخی نین کئشیکینده (عین الله مددلی)، نورلو آدم (بهرز صفرعلی یف)، شخصیتین جاذبیه سی (حسن آغا ترابوف)، وارلیق درگیسی و اونون گۆرکملی یازادیجیسی (محمد رضا هیئت)، وارلیق درگیسی ناخچیواندا تدقیق ائدیلدی (نزاکت اسماعیلووا)، جواد هیئت فنونمنی و وارلیق درگیسی (پروانه محمدلی)، مقدس زیارت (سونا باقرووا)، بویوک اینسان (هیجران قارایوا)، وطن سنه اوغول دئییب (بهرز آخوندوف) کیمی مقاله لر درج اولونموش و شهریار، بختیار و اهابزاده، نسی خزری، نریمان حسنزاده، بهروز آخوندوف، شاهمار اکبرزاده، محمدعلی مصدق، شیکار مستعلی، حسین کورد اوغلو، علی عبدی و تارتال کیمی شاعیرلرین دوکتور هیئته حصر ائدیکلری

وارلیق درگیسی نین یازادیجیسی و باش رئداکتورو دوکتور جواد هیئت نین ۷۵ یاشا دولماسی موناسیبتی ایله آذربایجان جمهوریتی نین تحصیل ناظیرلیگی نین دیرئکتورو حؤرمتملی بهروز آخوندوف جنابلاری نین تشبوئو ایله حاضرلانا بویک دوکتور هیئت نین حیات و یازادیجیلیگی حاقیندا یازیلان اونلارلا دیرلی مقاله، شعر، مکتوب و س. احتوا ائتمکده دیر. بختیار و اهابزاده نین دوکتور هیئته حصر ائدیگی شعریندن ایلهام آلاق "بیچاق و قلم" آدلانا و شاعیرین همین شعر ایله باشلانا بویکیتابدا بیر عؤمرون سالنامه سی (ترانه توفیق قیزی)، دوستوم جواد هیئت (بختیار و اهابزاده)، معنویات و مدنیتین جواد هیئت. زیروه سی (نورالدین رضا)، دوکتور جواد هیئت حاقیندا دوست سوزو (ائلچین افسندی یف)، سیلتی نین اؤنونده گئدن اینسان (ولایت فولی یف)، جواد هیئت نین وارلینی (آنا رضا)، عزیز دوست (حمید نطقی)، جواد هیئت

شعرلر، جواد هیئتین سلیمان ذمیراله آچیق مکتوبو، دوکتور جواد هیئته عونوانلامیش مکتوب و تلقراملاردان سئچمه لره ده گئیش یئر وئرلمیشدیر.

کیتابین سونوندا محمدرضا هیئت طرفیندن حاضیرلانان دوکتور جواد هیئتین طیب، تورکولوژی، ادبیات، تاریخ و اجتماعی مسأله لره عاید اثرلرینین بیلیوقرافیسی درج ائدیلمیشدیر.

کیتاب، ۲۲۷ صحیفه ده و لاتین حرفلریله حاضیرلانمیش و اورادا دوکتور جواد هیئتین حیاتینین موختلیف دؤرلرینی عکس ائتدیرن شکیللر و علمی و فخری دیپلوملاردا آیریجا یئر آیریلیمیشدیر.

کیتابین آدی: مونس روزهای زندگی

یاзан: حمیده محمد قلی زاده

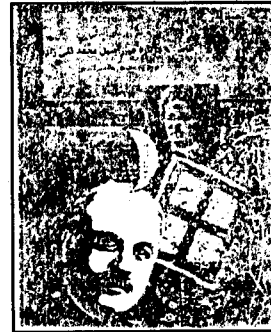
چئورن: دلبر ابراهیم پور

ناشیر: پژوهنده

باسقی سایسی: ۳۱۰۰ جیلد

باسقی تاریخی: ۱۳۷۹

قیمت: ۷۵۰ تومن

آذربایجانین مدنی - اجتماعی تاریخینده اؤنودولماز خیدمتلری اولان و یابینلادیغی

مشهور مولا نصرالدین درگیسی ایله شوق خالقلارینین اؤزللیکله ده آذربایجان و ایران خالقلارینین اویانیشیندا بؤیوک رول اوینایان جلیل محمد قلی زاده نین حیات یولدایشی طرفیندن قلمه آلتان بو کیتاب، اصلینده حمیده خانیمین جلیل محمد قلی زاده ایله کئچیردیگی گونلری و اونونلا باغلی خاطیره لری ایچینه آلماقدادیر. حاضیردا خاریجده یاشایان و سون واختلاردا قدر درگیمیزین امکداشلاریندان اولان دلبر خانیم ابراهیم پورون تورکجه دن فارسجا یا ترجمه ائده رک نشر ائتدیردیگی بو کیتاب، آذربایجان خالقینی عصرین اوللرینده کی معیشت طرزینی، عادت و عنعنه لرینی، دوشونجه و دوغولارینی و اؤزللیکله ده جلیل محمد قلی زاده نین خصوصی یاشایشی، دوستلاری و اونلارلا موناسیبتینی و عینی زاماندا اونون یارادیجیلیغینی گؤزل بیر شکیلده و ساده و آخجی بیر دیلله آیدینلاتماقدادیر.

کیتابین آدی: نگین عشق

شاعیر: علی جعفری مرندی

ناشیر: زهد

باسقی سایسی: ۳۰۰۰ جیلد

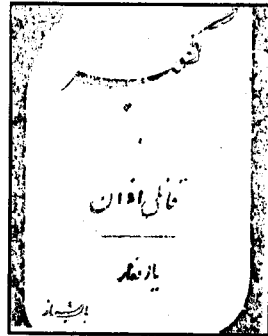
باسقی تاریخی: ۱۳۷۸

قیمت: ۷۵۰ تومن

کتاب، علی جعفری مرندی نین فارسجا یازدیغی لیریک و ایجتیماعی شعرلرینی ایچینه آلماقدادیر. آنجاق کیتابین سون حیصه سینده «آذری» تخلو صلو میرزا حسین جعفری مرندی و آخوند ملا عباس افتخار زنوزی نین بیوقرافیسی و تورکجه شعرلری ده درج ائدیلمیشدیر. ایستر علی جعفری نین ایسترسه ده میرزا حسین جعفری و عباس افتخار زنوزی نین شعرلری داها چوخ ایجتیماعی و معیشت مسأله لرینه عایید اولموش و دئمک اولارکی، هامیسی کلاسیک اؤلچولرده یازیلیمیشدیر. کتاب ۱۹۹ صحیفه ده و کیفیتلی شکیلده باسیلمیشدیر. مع الاسف کیتابین تورکجه حیصه سینده ایملای قایدالاریمیزا یترینجه دیقت یثیریلمه میشدیر■

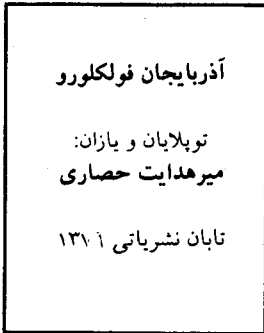
کیتابین آدی: کعبه و قانلی اذان، یار و نار
شاعیر: حیدر عباسی «باریشمان»
ناشر: هما نشریاتی، تهران ۱۳۷۹
باسقی سایسی: ۳۰۰۰ جیلد
قیمت: ۷۲۰ تومن

۱۱۶ صحیفه دن عیبارت اولان بو کیتاب گۆرکملی چاغداش شاعیریمیز باریشمانین سون شعرلرینی احتوا ائتمکده دیر. شاعیر، اؤن سۆزو

اولمایان بو کیتابین بیرینجی حیصه سینى آتا - آناسینا ایکنجی حیصه سینى ایسه حیات یولداشینا ایتحاف ائتمیش عینی زاماندا جناب سؤنمه ده اؤز تشکورو نو بیلدیرمیشدیر. کیتابداکی شعرلر دؤردلوک شکلینده و قورآن آیهرلریندن ایلهام آلتاراق یازیلیمیشدیر. کیتاب درین مضمونا مالیک اولدوغو حالدا کیفیتجه ده یوکسکدیر. اثرین سونوندا بعضی آیه لرین و چستین آنلاشیلان کلمه لرین آچیقلاماسی و ثریلمیشدیر■

کیتابین آدی: آذربایجان فولکلورو
توپلایان و یازان: میرهدایت حصاری
ناشر: تابان نشریاتی، تهران ۱۳۷۹
باسقی سایسی: ۱۱۰۰ جیلد
قیمت: ۲۵۰۰ تومن

یکانات ماحالی نین مونوقرافیسی اساسیندا حاضرلانیلمیش بو کیتاب، میرهدایت حصاری نین اوزون ایللردن بری توپلاییب آراشدیردیغی فولکلوریک اؤرنکلری، یکاناتلا باغلی یازیلی سندلری، بؤلگه نین طایفالاری، یثر آدلاری، بیتگی آدلاری، مشهور شخصیتلری، ایناملار، افسانه لر، قارغیشلار، بایراملار، آتالار سۆزلری، ناغیللار و ... ایچینه آلماقدادیر. ۶۸۸ صحیفه دن عیبارت اولان بو کیتابین سونوندا بؤلگه نین بؤیوک شخصیتلریندن بیر نچه سی نین شکللی ده و ثریلمیشدیر■

سکوت در مقابل مطالبات جنبش مدنی آذربایجان به نفع هیچکس نیست

یک نام، یک سفر - صد اتهام و مطالبات سکوت مانده

● رسول کامران کشنیان

نژادی بدرآیند و معترف به حقوق معطل مانده هفتاد سال آحاد ملت گردند که فی الواقع باید گفت این نحوه رفتارهای دوگماتیک بازتابی است از عادات بد اجتماعی که بر اثر روحیه تمامیت خواهی و در دیده حقارت بر دیگران نگرستن، تعلقات زبانی و قومی خود را بر منافع عموم ملت ایران رجحان میدهند که از لحاظ روانکاوای تاریخی میتوان در این سرزمین مشاهده کرد که در مناسبات اجتماعی کمتر امری بر مبنای مشارکت همگانی توأم با برابریهای اجتماعی تحقق پذیرفته باشد و هر چه هست در پی کسب منافع گروهی و قبیله‌ای و برتریهای پوچ بوده‌است و در همه ادوار مصالح و منافع گروهی و شخصی بر منافی که در برگیرنده خواسته‌های تمامی اقشار از میان تمامی اقوام با فرهنگهای متفاوت باشد چربش داشته است و این است که ما با توجه به همان عادت و سنن اجتماعی غلط می‌بینیم که در این کشور به عوض اینکه در پی یک اتحاد همگانی از هر قوم و زبانی در راه هرچه پویاتر ساختن فرهنگ و صنعت ایران بکوشیم، در بدیهی‌ترین مقولات حل شده جهانی هنوز بر هم می‌پریم و بر هم می‌تازیم و

حاکمیت برتری طلب و نژادگرایی پهلوی در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی ایران به شکل مزورانه‌ای چنان فضای مسمومی از اغراض پان فاریسیم را در اذهان ترسیم نمود که گویی شاه کلید رمز بقا و توسعه و پیشرفت همه جانبه ایران در زبان فارسی نهفته است و این طرز تلقی شوونیستی از زبان فارسی را چنان در مناسبات اجتماعی در بوق دمیدند و به اشاعه و نشر و تشویق این افکار از رسانه‌های مختلف بویژه در مراکز تحصیلی دست یازیدند تا اینکه چنین ذهنیات مالیحولیایی را به عنوان فاکت تاریخی و علمی در تار و پود اذهان ملت مشروعیت بخشیدند که هنوز هم که هنوز است علیرغم سپری گشتن مدت زمان متمادی از شکسته شدن تقدیس پوچ آریائی و جایگزین گشتن ارزشهای الهی و ملی واقعی بر مبنای احترام مابین انسانها و اقوام مختلف که نشأت گرفته از روح متعالی اسلام می‌باشد اکنون نیز چه بسیار کسانی که بر مبنای آن تعلقات ذهنی در پوست و استخوان فرورفته و شکل حقیقی به خود گرفته در فضای آلوده به انواع دروغهای تاریخی نمیتوانند از حصار تنگ وابستگیهای

حاضر نیستیم بر حق و حد قانع باشیم و به حقوق دیگران احترام بگذاریم.

چطور ممکن است که قشر عظیمی از این ملت را در یک بایکوت فرهنگی قرارداد و آنها را از خواندن و نوشتن و تحصیل و تدریس به زبان مادری محروم نمود.

پنجاه و اندی سال حاکمیت نژادپرستانه رژیم پهلوی به کنار که آماج خود را بر همین افکار استوار ساخته بود و در تخریب هویت ترکها، از هیچ دناستی فروگذاری نمی‌کرد، اکنون در کیان اسلامی ما، با توجه به معنویات ابرمرد تاریخ این سرزمین امام رضوان الله و با عنایت به تعالیم الهی که در میثاق ملی ما در بند بندش تبلور یافته است و در حال حاضر نیز از برابریهای اجتماعی پلورالیسم جامعه مدنی و حاکمیت قانون و برخوردار گردیدن همه ملت از حقوق انسانی خویش سخن می‌رود چرا دولت و مجلس بویژه بخش اصلاح‌گرایان که بعد از آن همه شعار دادن و ژست دموکراتیک بخود گرفتن در مقام عمل در برابر خواستهای همگانی بخش اعظمی از مردم ایران سکوت اختیار کردند هیچ بلکه خیلی‌ها ما را با چماق تجزیه طلبی به سکوت میکشانند تا از مطالبه حقوق مدنی خود از ترس این اتهام بی‌پایه و اساس دست برداریم و در دام تزویر و نیرنگ آنان گرفتار گشته و شاهد مرگ تدریجی فرهنگ و زبان ترکی در دست فرهنگ ستیزان گردیم غافل از این که از همه آنهایی که سنگ ایران و ایرانیت را به سینه می‌زدند، آذربایجانی بیش از همه آنها به ایران خدمت کرده و خواهد کرد و ایرانی‌تر از همه آنها می‌باشد و خواهد ماند و تا جان در بدن دارد ایران را دوست خواهد داشت اما به این داعیه‌داران

دروغین نیز اجازه نخواهد داد با این چماق شوم آنها را از حقوق ملیشان محروم نمایند و در خلوت خود برایشان نیشخند زنند.

کسانی که چنین تفکراتی را در تاریکخانه ذهن خویش می‌پیروانند بدانند که آذربایجانی

ما ایرانی هستیم و در عین ایرانی بودن
می‌توانیم هم ترک باشیم، هم ترکمن یا
بلوچ و یا فارس و عرب و از تمامی
حقوق مدنی به مسورت مساری نیز
بهره‌مند گردیم.

ایرانی است اما فارس نیست و اگر ما می‌خواهیم به زبان خودمان در مدارس تحصیل نماییم، دلیلی نمیشود که تجزیه طلب باشیم. آیا آنهایی که ما را از این حق طبیعی الهی و انسانی محروم می‌سازند خود حاضرند که یک زبان دیگری را به عنوان مثال عربی را که اتفاقاً زبان دینمان است در مدارس تحصیل نمایند و اصلاً حق نداشته باشند زبان مادری خود یعنی فارسی را یاد بگیرند.

قدر مسلم هیچکس چنین شیوه‌ای را تحت عنوان اینکه زبان عربی زبان مادری ما نیست قبول نخواهد کرد. پس چگونه از ما می‌خواهید که دم فرو بندیم که بیش از هفتاد سال است این بر ما می‌رود و در حالی که اگر کسی یک کلمه از زبان فارسی را به اشتباه تلفظ نماید زمین و زمان را بر هم می‌دوزد که زبان فارسی از دست رفت. پس چرا ما به فکر زبان خود، فرهنگ خود و هویت خود نباشیم و این ودیعه الهی را چنین مظلوم به حال خود رها سازیم.

آنهايي که خيال ميکنند همگان بايد براي وحدت و همبستگي، زبان فارسي را فصل الخطاب قرار دهند خود چقدر به فرهنگ و زبان ديگر اقوام اين سرزمين احترام مي گذارند و به آنها اهميت مي دهند که انتظارات بيجايي را در دماغ خود ميپورراندند و ميخواهند ديگران زبان و فرهنگ خود را رها کرده و کشته مرده زبان آنها گردند. مگر نه اينکه همه چيز در روابط متقابل فيما بين مورد سنجش و ارزيابي قرار ميگيرد.

آيا آنهايي که زبان فارسي را عامل وحدت ايراني قلمداد مي نمايند و به هر کس که خارج از حوزه تفکري آنها قدم مي نهد و ايراني سر مي دهند و عامل بيگانه بودن نثارش مي سازند آيا حاضرند که بر فرض زبان بلوچ را عامل وحدت سازيم و همگان ملزم به فراگيري اين زبان باشيم؟

زبان مردم آذربايجان شخصيت فرد فرد مردم آذربايجان و فرهنگ مردم آذربايجان، هويت تاريخي فرد فرد آذربايجانيان است که بيش از هفتاد سال است اين شخصيت و هويت در لابلای کتب درسي، بر صفحه تلويزيون و پرده های سينما و صفحات مجلات و غيره مورد استهزاء قرار ميگيرد و باز با تمامی اين اوصاف و با تمامی اين بي مهربا به بهانه واهي بر هم خوردن وحدت ملي با انگ های مختلف مانع اعتراض به اين وضعيت ميگردند و ميخواهند ما گوش و چشم خود را به اين همه ناملايمات و نابرابريهای اجتماعي فرو بنديم. غافل از اينکه وحدت حقيقي در اين است که

شما به هويت، فرهنگ، تاريخ و زبان مردم آذربايجان اين همه از رسانه های مختلف افترا نزنيد، تاريخ گذشتگان پر افتخار مردم ترک زبان ايران را در کتابهای درسي لجن مال نکنيد و حقوق اجتماعي ترکها را نيز به رسميت بشناسيد و بگذاريد ما نيز بسان شما با طمانينه خاطر در سر کلاسهای درسي با زبانمان، با تاريخمان و با فرهنگمان آشنا گرديم.

من وجدان منصف و بيدار جامعه ايراني از هر قوم و زباني را و از هر صنف و گروهی را و از هر حزب دست راستی و چپي را که باشد به قضاوت فرا ميخوانم.

آيا اين حق هر فرد و گروه انساني نيست که بتواند از تمامی امکانات کشوري خود در راستای استفاده از زبان و فرهنگ خود بهره مند گردد؟ چرا در مقابل تضييع حقوق ديگران سکوت ميکنيد و هر وقت که روشن فکر آذربايجاني مطالبات محلي خود را در سطح عمومي مطرح مي سازد به ايزوله کردن وی ميپردازيد و انگ های مختلفی را به وی ميچسبانيد؟ بياييد با یک فلاش بک تاريخي به سده های اول و دوم و سوم تاريخ اين سرزمين برويم و فکر کنيم که جريانات سياسي و فرهنگي و اجتماعي آن روزها از سده چهارم به بعد تغييری نمی يافت و نهضت شعوبيه و پشتوانه فرهنگي آن نمیتوانست بر اعصاب زيادت خواه غلبه نمايد و امروز زبان رسمي ايران بر منوال سده های اول و دوم و سوم هق زبان عربي می بود و شما از یاد گرفتن زبان فارسي در مدارس و دانشگاهها بی نصيب می ماندید و حتی نمی توانستید از راديو و تلويزيون نيز به زبان مادريتان بهره ای ببريد و مانند آن روزگار

تحقیر و سب و دشنام‌های اعراب را می‌دیدید و می‌شنیدید و اگر اعتراض می‌نمودید با این دستاویز اعراب که شما می‌خواهید وحدت ملی کشورهای زیر بیرق خلافت را از بین ببرید شما را به بایکوت فرهنگی میکشانید. آیا این برای شما پذیرفتنی بود که وضعیت فرهنگی کنونی ایران برای ما قابل قبول باشد؟

و امروز که از قضای بد روزگار در یک برهه‌ای از زمان پهلوی عده‌ای فرهنگ ستیز دور هم جمع گردیدند و با هجمه تبلیغاتی و قوه قهریه خود از یک سو و با سوء استفاده از مظلومیت آذربایجانی به زبانی وجه ملی و رسمی بخشیدند و فرهنگ و زبان ترکی و فارسی که به مثابه دو بال ایران عزیزمان بوده‌اند و آزادانه هرکس حتی در دربار به این زبان تکلم میکرد بدون اینکه حرجی بر وی باشد.

یعنی در واقع اگر در ایران زبان فارسی زبان شعر و ادب بود زبان ترکی این‌ها را دوم این سرزمین زبان دولت به حساب می‌آمد ولی صد افسوس که این بال دوم دانسته یا ندانسته با تحت تأثیر قرار گرفتن از بیگانگان و القاعات شوم انگلیسیها چنان زخمی گردیده است که تیمار چندین ساله باید تا این زخم بهبود یابد. آری انگلیسیها با دستان شوونیستهای پهلوی تخم نفاق را در این ملک کاشتند و حاصل آنرا نیز برداشتند و بدین وسیله ملت ایران را با موضوعات قوم‌بازی و قوم‌گرایی بهم مشغول نمودند، چیزی که یک عادت و سنت غلط اجتماعی پی‌ریزی شده و به یادگار مانده از دوره جاهلیت بود که عصبیت‌های کورکورانه را با خویشتن به یکدیگر می‌کشید که عوامل بیگانه دست در دست رژیم پهلوی برای رسیدن به

مقاصد خود به تشحیذ (تند و تیز) نمودن آن پرداختند و امروزه در جهان کنونی برای همگام و همسو گردیدن با کشورهای پیشرفته و در راستای قدم‌گذاردن به دنیای عاری از هرگونه برتری‌طلبی‌های بسی‌مورد و اجحاف حقوق دیگران خود عامل بازدارنده مهمی در فرایند شکوفایی علم و دانش و صنعت یک کشور است که ما این همه از آن مینالیم و به جای این، که پتانسیلهای موجود و انرژی جوان یک کشور در راه بهینه‌گرداندن و بستر سازی مناسب برای پیشرفت و توسعه و آبادانی همه جانبه یک کشور هزینه گردد و افراد برجسته و کاردان و با تجربه یک ملت در راه شکوفایی استعداد‌های این مرز و بوم به تشریک مساعی بپردازند به مفاهیمی که از ملازمات اولیه حقوق انسانی است خود را درگیر می‌سازند و به عوض اینکه جوانان این کشور مظلوم با وفاق ملی دست در دست همدیگر در راه صنعت، اقتصاد و تکنولوژی بکوشند تا نام و آوازه ایران در دنیا طنین اندازد ما را در چندان موقعیتی قرار داده‌اند که باید کلی از انرژی موجودمان را در این راه مصرف سازیم. اکنون از قشرهای مختلف جامعه، مهندسين، پزشکان، اساتید دانشگاه، دانشجویان، روزنامه‌نگاران، معلمین، شاگردان مدرسه و... به جای اینکه در حوزه تخصصی خود به جامعه خدمت ارائه نمایند و در راه پیشرفت امور کشوری به تکاپو بپردازند در جهت احقاق حقوق اجتماعی و مدنی خود اهتمام می‌ورزند و تمامی دل مشغولیهای آنان فرهنگ و زبان هويت آذربایجانی‌شان است و این برای کشوری که هم ادعای برابریهای فرهنگی و اجتماعی در همه امورات را دارد و نیز میخواهد

به مقام و رتبه‌ای از پیشرفت در بین دیگر کشورها نائل آید که شایسته آن است بسی عیب و عار است.

امروزه بیشتر اوقات سودمند نیروهای کارآمد آذربایجان که اتفاقاً در میان قشر عظیم دانشجویان بیشترینشان در زمینه موضوعات فنی مهندسی تحصیل و تحقیق میکنند صرف این مهم می‌گردد که به دولت بقبولانند که از این همه مبدولات و عطایایی که صرف زبان فارسی در اقصا نقاط جهان مینمائید گوشه چشمی هم به زبان فراموش شده ترکی بکنید و از این همه بذل و بخشش برای تاجیکها در جهت آموزش زبانشان نیم نگاهی نیز به هویت، زبان و فرهنگ آذربایجانی بکنید که همچنین فرزند یتیمی آواره و بی سرپرست با وضعیتی نزار و نحیف در حال جان کندن است که همگان از وی فرار میکنند و حتی کسی که به این فرزند بی سرپرست یاری میرساند با چماق تجزیه طلبی و وحدت شکنی مطرود میگردد.

آیا اگر خدای ناکرده دشمنان این ملک خواستند دوباره در مرزهای ما شیطنت و شرارت به پاکنند و به خاک مقدس این سرزمین تعرض نمایند آیا این افغانی و تاجیکستانی است که در جبهه‌های جنگ حضور پیدا خواهند نمود و یا باز هم دلاور مردان آذربایجانی حاضر در صحنه تاریخ ایران هستند که گوی سبقت را از همگان خواهند بود؟ آذربایجانی که ایرانیت خود را صفا و خلوص نیت خود به ایران را در عرصه‌های مختلف تاریخی به اثبات رسانده است و برای این کشور از هر کس دیگری سخت‌ترین آلام را به جان خریده است و خواهد خرید و در اشاعه انقلاب و اسلام و دفاع از حریم

آن سخت‌کوشیهای زیادی کرده است و به عنوان شهروند ایرانی به دولت مالیات می‌پردازد، دولت موظف است در قبال شهروندان خود احساس مسئولیت نموده تمامی امکانات رفاهی اعم از مادی و معنوی برای آنها مهیا سازد، چرا که علیرغم درخواست‌های مداوم از دولت برای به اجرا درآوردن خواست الهی و ملی و همگانی مردم در راستای تدریس و تحصیل به زبان ترکی باز مهر سکوت بر لب نهاده است که بارزترین آن همین سفر اخیر رئیس جمهور آقای خاتمی به آذربایجان غربی بود که متأسفانه علیرغم اینکه ما در طی بیانیه‌ای که امضای چندین نماینده مجلس از حوزه‌های مختلف در پای آن بود و مهر تأیید روزنامه‌های مختلف آذربایجان اқشار زیادی از مردم آذربایجان از جمله نویسندگان و استادان دانشگاه‌ها و دانشجویان را به همراه داشت و خواستار پاسخگوئی رئیس جمهور محبوب در مورد وضعیت فرهنگی و اقتصادی و سیاسی آذربایجان بودیم که امید می‌رفت آقای رئیس جمهور به آلام چندین دهه مردم آذربایجان مرهمی می‌نهاد و به عنوان ارمان این سفر به اجحاف و ظلمی که در چندین دهه بر زبان ترکی رفته است نقطه پایانی می‌داد که صد افسوس آقای رئیس جمهور به هیچکدام از معضلات واقعی فرهنگی که مهمترین آنها تحصیل و تدریس زبان ترکی است اشاره ننمودند و فقط با چند کلمه تکلم نمودن به ترکی شوری در میان حضار به وجود آوردند که ایکاش جناب آقای خاتمی به زبان فارسی مژده تدریس و تحصیل زبان ترکی را به ما می‌دادند و اجازه می‌فرمودند ما خود به زبان خودمان بنویسیم و بخوانیم. چه آن لذت بخش‌تر از این می‌بود چرا

که چیزی که برای حال ما فایده نبخشد و از هزاران درد ما یکی را التیام نبخشد چه خواهد بود؟ و ایکاش آقای رئیس جمهور در این سفر اجازه می فرمودند که حداقل جمعی از نخبگان سیاسی و فرهنگی آذربایجان مشکلات و معضلات این دیار فراموش شده را به عرض می رسانند که متأسفانه در این سفر آقای خاتمی صرفاً به صورت یک متکلم وحده عمل نمودند و انبوهی از معضلات اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی مردم در سینه‌ها تلنبار گردید و ایکاش در سفرهای استانی و منطقه‌ای رئیس جمهور و هیأت همراه بیشتر بر جنبه مستمع بودن و درد دل مردم را شنیدن تکیه میشد تا به جنبه گفتاری. و می‌بایست در کنار این همه سخنرانیهای انجام شده برنامه‌ای را نیز برای شنیدن سخنان حداقل نخبگان سیاسی، فرهنگی منطقه قرار می‌دادند تا آنها به تشریح وضعیت واقعی منطقه می‌پرداختند که چنین نشد و مطالبات فرهنگی، اقتصادی مردم آذربایجان در هاله‌ای از ابهام فرو رفت و باز هم سکوت چندین دهه گذشته بر همه جا مستولی گشت. لیکن به محضر مبارک جناب آقای رئیس جمهور می‌رسانیم که در بیانیه اخیر که صد افسوس نه به آن جوابی داده شد و نه از آن سخنی به میان آمد باید خواسته‌های آن حداقل در زمینه اجرای اصول ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی مورد موافقت دولت جنابعالی قرار گیرد. چه اکنون هم مجلس در دست اصلاح طلبان است و هم قوه مجریه در دست شماسست و هیچ مانع در این راه دیده نمیشود و هیچ منع قانونی برای اجرای آن وجود ندارد بلکه براهین زیادی دال بر اجرای این اصول معوقه در فضای کنونی جامعه ایران است. آقای رئیس جمهور سکوت در مقابل

مطالبات جنبش مدنی آذربایجان به نفع هیچکس نیست و اجازه ندهید در سایه سکوت و بایکوت فرهنگی شاهد اضمحلال هویت، فرهنگ و زبان ترکی در ایران باشیم که دشمنان این مرز و بوم نیز در کمین نشسته‌اند تا از آب گل آلود شکار خود را صید نمایند و به بهانه‌هایی در صدد اختلاف در میان اقوام مختلف گردند و پیش از اینکه از خارج از مرزهای کیان اسلامی ما در گوش فرزندان این ملک نعمات دیگرگونه سر دهند شما با به رسمیت شناختن حقوق اولیه انسانی مردم ترک آذربایجان در راه اهتمام به امر وحدت و یکپارچگی در سایه پلورالیسم فرهنگی نوای دل‌نشین ایرانی بودن را در گوششان ترنم نمایید و برای تحکیم و تعمیق بخشیدن به رشته موّدت مابین تمامی ایرانیان و برای داشتن ایرانی آباد و آزاد این رسالت را به انجام رسانید، چه نوای دل‌نشین وحدت در سایه محقق‌گشتن خواسته‌های بحق مردم آذربایجان میسر است و آنهایی که به زعم تصورات واهی خویش در صدد مبانی ملی می‌باشند و برای این کار به تجویز نسخه کهنه‌گشته زبان فارسی بعد از خط بطلان کشیدن مقام رهبری بر این شعار دست می‌یازند باید متوجه این امر باشند که اصولاً تابحال آن چیزی که آنها تحت عنوان وحدت ملی به خورد مردم ایران داده‌اند خود عامل تفرقه در بین اقوام و مردم ایرانی گشته است. لیکن اگر ما با راهبردهای صحیح این باور عمومی را در ملت تقویت نماییم که ما ایرانی هستیم و در عین ایرانی بودن میتوانیم هم ترک باشیم، هم ترکمن یا بلوچ و یا فارس و عرب و از تمامی حقوق مدنی به صورت مساوی نیز بهره‌مند گردیم. سپس در سایه عدالت اجتماعی

برابریهای حقوقی و احترام متقابل به هم است که وحدت به وجود میاید و مضافاً این وحدت اگر متکی بر ایمان و اسلام باشد دیگر هیچ عامل بیرونی و داخلی مزدور را یارای قطع این ریسمان وحدت ملی نخواهد شد و در اینصورت است که یک فرد آذربایجانی، ترکمنی، بلوچ و غیره با طمانینه در آغوش مام میهن در مقابل اجانب سینه سپر می نماید و بدسگالان این کشور را بی نصیب از هر خواسته شومی می سازند و آقایانیکه زبان فارسی را عامل وحدت ایرانی قلمداد می نمایند و به هرکس که خارج از حوزه تفکری آنها قدم می نهد و ایرانا سر می دهند و عامل بیگانه بودن نثارش می سازند آیا حاضرند که بر فرض زبان بلوچ را عامل وحدت سازیم و همگان ملزم به فراگیری این زبان باشیم و اگر شما از این امر تخطی نمودید بگوئیم می خواهید مثلاً ایران را تجزیه نموده و به افغانستان و تاجیکستان بپیوندید. پس زبان و فرهنگ هرکس برای خودش عزیز و محترم است چون وجود ما، هویت ما و شاکله هستی ما برگرفته از زبانمان می باشد که یک حرف و دو حرف بر زبانمان نهاده اند پس بیاید بدون برتری طلبی های نژادی به زبان همدیگر و به فرهنگ همدیگر احترام گذاریم و به فرموده امام مولای متقیان که این سال بر نام وی مزین گشته است «هرچه را که برای خویشان می خواهیم برای دیگران هم بخواهیم و آنچه را که برای خویشان نمی پسندیم برای دیگران نیز نپسندیم». داعیه داران دروغین که ما را با چماق تجزیه طلبی می خواهند در محاق فرو ببرند و اینهمه مشغله بر می آورند، بدانند که اصلاً ایران مال ماست و ما جانبازان همیشه در خدمت این دیار پر مهریم

و همه کسانی را که چشم طمع در این دیار بدوزند بقوه قهریه در سرجایش می نشانیم حالا این متجاوز می خواهد روزی افرادی امثال محمود افغان فارس زبان باشد و با گستاخی به یاغیگری در این کشور بپردازد که با شمشیر نادرقلی طهماسب افشار روبرو می گردد و یا می خواهد سلطان سلیم عثمانی و یا شیبک خان ازبک باشد که با شیر مردانی همچون شاه اسماعیل صفوی مواجه خواهند گشت ■

● به نقل از هفته نامه «شمس تبریز» شماره

۸۳ سال سوم، ۱۱ آبان ۱۳۷۹

حضرت علی (ع) اهل سنت قاینقلاریندا^(۱)

● دوکتور جواد هیئت

حضرت علی بارهده معلومات سُنی علماسی نین اثرلرینده داعی بعضی احوالدا بیر - بیریندن فرقلی دیر. بیز بورادا کلاسیک شکیل آلمیش ان مشهور قاینقلاردان و اجماع حالیندا اولان و یا بیر - بیریندن آز فرقلی روایتلری قیسا شکیلده نقل ائنده جگیک. حضرت علی بن ابیطالب ۶۰۰ - ۵۹۸ م ایلهده هجرتدن ۲۲ ایل اؤنجه^(۲) و یا قاموس الاعلاما گؤره هجرتدن ۲۳ ایل اؤنجه (۵۹۹ م) مکهده دوغولوب، آتاسی ابوطالب پیغمبرین عمیسی و آناسی فاطمه بنت اسد بن هاشم دیر. او ابوطالبین ان کیچیک اوغلودور و مکهده باش و ثرن قیتلیقدان اؤترو بش یاشیندان پیغمبرین یانیندا یاشامیش و اونون تربیه سیله بؤیوموشدور. حضرت محمد (ص) بعثتینی آچیقلارکن اونون پیغمبرلیگینه ایلک اینانانلارداندیر. بعضی روایتلرده علی نین خدیجه ایله برابر و یا داها اول مسلمان اولدوغونو بعضیلری ده اونو ابوبکرله برابر ایمان گتیردیگینی یازیرلار. آنجاق بو سیرادا اون و یا اون بیر یاشیندا اولدوغو اوچون اونو آنجاق ایلک اینانانلار (خدیجه و ابوبکر) سیراسیندا قبول ائدیرلر.

حضرت علی حقیقده پیغمبرین هجرتینه قدر سُنی قاینقلاردا معلومات یوخدور. هجرت گنجه سی پیغمبرین توصیه سی ایله اونون ائوینده قالمیش و یاتاغیندا یاتمیش و سونرا پیغمبره بوراخیلان امانتلیری صاحبزاده و ثرمیش و یثنه پیغمبرین امریله بیر نچه گون سونرا (اؤن) فاطمه و آناسیله برابر مدینه ده قۇبا^(۳) یا پیغمبرین یانینا گلمیشدیر.

مدینه ده هجرتین ۵- جی آییندا مهاجرین و انصار آراسیندا قورولان قارداشلیق (مواخاه) مراسیمینده پیغمبر اونو اؤزونه قارداش شچمیش و ایکنجی ایلین سون آییندا پیغمبر اونو قیزی فاطمه ایله ائولندیرمیشدیر. بو ائولیلیدکن حسن، حسین و اولو دوغولان محسن و زینب ایله ام کلثوم عمله گلمیشدیر (اسلام آنسیکلوپدیس، تورکیه دیانت و قفی، استانبول، ۱۹۹۰، ۱۹- جو جزوه).

حضرت علی فاطمه نین وفاتیندان سونرا بیر نچه دفعه ائولنمیش و اونلاردان محمد بن الحنفیه عباس، ابوبکر، عمر، عثمان، عون و عبدالله و باشقالاری دونیا یا گلمیشدیر.

بونلاردان عباس، ابوبکر، عثمان، عون و عبدالله... کربلا فاجعه سینده امام حسین بن خدمتینده شهید اولموشلار. تأسوفله دئمهلیم کی بونلاردان یالینز عباسی (ابونضلی) مرثیه لریمیزده بیزلره تانیدیبار. او بیرری شهید اولان قارداشلارین آدی داعی چکلمیر.

حضرت علی بدر، أحد، خندق و خیبر باشدا اولماق اوزره تقریباً هامی غزوه لرده و سریه^(۴) لرده اشتراک ائتمیش و بو ساواشلاردا پیغمبرین بایراقدارلی اولموشدور.

۱- بو مقاله باکی دا ژانویه آبی نین ۹ و ۱۰- جو گونلرینده ایرانین باکی داکسی رهبرلیک و فرهنگلی نویمانده لیگی (حجت الاسلام اوجاق نژاد) و قافقاز روحانی تشکیلاتی (شیخ الاسلام پاشازاده) نین بیگره برپا ائتدیگری حضرت علی (ع) نین حیاتی حاقیندا میلتر آراسی علمی کونفرانسدا اوخونموشدور.

۲- اسلام آنسیکلوپدیس، ۱۹۹۰، استانبول، دیانت ایشلری و قفی.

۳- قۇبا مدینه نین کناریندا بیر قصبه دیر.

۴- سریه پیغمبرین اولمادیغی و یثرینه صحابه دن بیر نین سرکرده لیک ائتدیگی محاربه لر دیر.

أحد و حُنین ده مختلف یثرلریندن یارالاندیغی حالدا پیغمبری بوتون گوجو ایله قۇروموش، خبیرده آغیر بیر قاپینی قالخان یثرینه ایشلمیش و بو ساواشین ظفرله نتیجه‌لنمه‌سینده و یهودیلرین یئنیلمه‌سینده بؤیوک پای اولموشدور.

فدکده بنی سعدة فارشی گؤندریلن سرینه (۶۲۸ م = ۶ هـ) و یمن سفرینی (۶۳۲ م = ۱۰ هـ) سوق و اداره ائتمیش و سونونجو سفر نتیجه‌سینده حمدان قبیله‌سی اسلامیتی قبول ائتمیشدیر. تبوک غزوه‌سینده پیغمبرین وکیلی اولراق مدینه‌ده قالمیشدیر.

حضرت علی پیغمبره کاتبلیک و وحی کاتبلیگی ائتمیش و حُدیبیه قراردادینی دا او یازمیشدیر. مکه‌نین فتحیندن سونرا کعبه‌ده کی بوتلری سیندیریب آرادان آپارماق وظیفه‌سی ده او‌نا وئریلمیشدیر. حضرت علی عَشْرَه مُبَشْرَه (بهشت وعده‌سی وئرلن ۱۰ نفر) دن بیریدیر. پیغمبر طرفیندن او‌نا ابوتراب (تورپاغین آتاسی)، اسداله غالب (تانری‌نین غلبه ائندن آسلانی)، مرتضی (تانری‌نین راضیلیغینی قازانان) لقب و کئیهلری وئرلمیشدیر. حیدر لقبی ده آسلان معناسیندادیر. حضرت علی نسبتاً قیسا بویلو، بیر آز قارنی قاباریق، جیلدی اسمر (قاراشین)، ایری قارا گؤزلو (بعضی وایتلره گؤره شهلا گؤزلو (بؤزا چالان قارا)، ساچی تۆکولموش، ساقالی آغ و گئنیش، اوزو گؤزل و گولومسه‌دیگی امان دیشلری گؤرولوردو.

حضرت علی‌نین اسلامین یاییلماسیندا و مسلمانلار آراسیندا علم، تقوا، اخلاص، صمیمیت، فداکارلیق، شفقت، قهرمانلیق و شجاعت کیمی یوکسک اخلاقی و انسانی صفتلر باخیمیندان مستثنا بیر موقعی واردیر. قرآن کریم و سُنتی^(۱) ان یاخشی بیلنلردن بیر اولدوغونو بوتون قاینقلار ذکر ائدیر.

او عینی زاماندا تصوف دونیاسی اوچون ده قطب (مُرشد) موقعینده‌دیر. ایران تصوف ادبیاتی‌نین زیروه‌سینده دوران و تورک دونیاسیندا بؤیوک شهرتی اولان و تورکیه‌ده مولویه طریقتی‌نین پیری ساییلان مولانا جلال‌الدین رومی مولوی، بلخ تورکلریندن اولوب ۶ یاشیندا آتاسی سلطان‌العلما بهاء‌الدین‌له برابر بلخ دن کؤچوب قونیه‌ده یثرلشمیش و شعرلرینی اورادا یازمیشدیر.

مولوی شعرلرینی زامانی‌نین تصوف و ادبیات دیلی اولان فارسجا یازمیشدیر. اوندان تورکجه و بیر نئچه ملمع^(۲) شعرده قالمیشدیر کی، پروفیسور دورفره گؤره خوراسان و یا سلجوق تورکجه‌سیله یازلمیشدیر. مولوی سُنی اولدوغو حالدا حضرت علی حقیقده مثنوی‌نین بیرینجی دفترینده «ساواشدا دوشمنین علی‌نین اوزونه توپورمگی» عنوانلی فارسجا شعرینده بئله دئییر:

مثنوی، دفتر اول: خدو انداختن خصم در روی امیرالمومنین علی (ع) و انداختن شمشیر را از دست:

از علی آموز اخلاص عمل	شیر حق را دان منزه از دغل
در غزا بر پهلوانی دست یافت	زود شمشیری برآورد و شتافت
او خدو انداخت بر روی علی	افتخار هر نبی و هر ولی
او خدو انداخت بر روئیکه ماه	سجده آرد پیش او در سجده‌گاه
در زمان انداخت شمشیر آن علی	کسرد او اندر غزایش کاهلی
گشت حیران آن مبارز زین عمل	وز نمودن عفو و رحمت بی‌محل

۱- سُنت پیغمبرین داورانیشی و رفتاری دئمکدیر.

۲- مُلمع هر مصراعسی بیر دیبلده (تورکجه - فارسجا ...) یازیلان شعره دئییلیر. ایکی دیللی شعر.

گفت بر من تیغ تیز افراستی
گفت من تیغ از پی حق می زدم
شیر حقم نیستم شیر هوا
شعرین ترجمه سی بله دیر:

از چه افکندی مرا بگذاشتی
بکنده حقم نه مامور تنم
فعل من بر دین من باشد گوا

علی دن اویرن عملده اخلاصی

ساواشدا بیر پهلوان دوشمنینی بیخدی

او کافر علی نین اوزونه توپوردو

او بیر آدامین اوزونه توپوردو کی

او زامان علی قیلینجینی آتدی

او مبارز کافر بو ایشه حیران قالدی

دندی قیلینجینی منه ساری چکدین

دندی (علی ع) من حق یولوندا قیلینج وورارام

حق اصلانی یم هوا و نفسی مین اصلانی دئیلم

منیم ایشیم دینیمه شاهیددیر.

تاری اصلانینی هر تورلو فساددان پاک و اوزاق بیل

تیز قیلینجینی چکیب اونو اولدورمک ایسته دی

او علی کی پیغمبرلر و ولیرلرین فخری دیر.

سجده گاه محرابدا آی اونا سجده اندر

و اونو بوراخدی

و یترسیر رحمت و عفودن حیرت اتندی

نه دن قیلینجی آتیب منی بوراخدین

حق بنده سییم اوزومه مامور دئیلم

منیم ایشیم دینیمه شاهیددیر.

بورادا مولوی حضرت علی دن پیغمبرلر و ولی لرین فخری کیمی بحث اندیر و اونو هوا و هوسدن (کاپریس و اسواسی) اوزاق و آنجاق حق یولوندا و وروشان بیر قهرمان کیمی تصویر اندیر.

اسلام تاریخلری نین ان قدیم (۳- جو عصرین اولی) و معتبری ساییلان تاریخ طبری ده علی نین بعضی سیرت لریندن (داورانش) قیدلر واردیر. من نمونه اوچون بیرینی ذکر ائتمک ایسته بیرم. علی (ع) نین خزینه داری و بیت المال مسئولو ابو رافع دئیر کی:

بیر گون علی ائوینه گتندی قیزی بز نمیشدی و بیت المال دان بیر اینجی - مینجیق (مروارید) تاخمیشدی. علی او مینجیقی تانیدی و سوروشدو «بونو هاردان آلدین؟ و الاهی اونون الینی کسمه لی یم». اونون اصرارینی گورنده دندیم: «ای امیرالمومنین تانرییه آند اولسون من بونو قارداشیم قیزینا وئر دیم یوخسا اونون نجه بونا الی چاتا بیلردی». و بله جه او سوسدو بیر شئی دئمه دی. (طبری نین ۶ - جی جیلدی فارسجا ترجمه سیندن).

ایندی طبری تاریخی کیمی معتبر و قدیم اولان یعقوبی تاریخی (۲۹۲ هـ ق) - ندن حضرت علی حقیقده ایکی روایتی نقل اندیریک:

حضرت علی نین جمل حربینده کمیل بن زیاده دندگی سوزلردن: بو سوزلر نهج البلاغه ده داحی نقل اندیلیمیشدیر.

ای کمیل خلق اوچ دسته - قروپدور: تانرینی نظرده توتان عالیملر (عالم ربانی)، نجات یولونون طلبه لری (متعلم علی سبیل نجاه)

هر سه سس وئرلر علم ضیاسیله آیدینلاشمامیش و میلچکلر، احمقلر (همج رعاع) بونلار مؤحکم بیر اساسا سؤیکه نیب سیغینمایانلاردیر.

ای کمیل علم مالدان یاخشی دیر، علم سنی قورور و سن مالی قورومالیشان. علم حؤکم اندر اما مال تابع دیر. مال توپلایانلار دیری ایکن اولو ساییلرلار حالبوکی عالیملر زامان داوام اتدیکجه دیری دیلر. اوزلری الیمیزدن گتسه لر ده خاطیره لری اورکلریمیزده قالیر. (تاریخ یعقوبی جلد ۲ ص ۱۲۳ فارسجا یا ترجمه اندن: محمد ابراهیم

يشنه يعقوبى دن : جمل ساواشىندا دندىكلرىندىن بىر نمونه: اولوم تله سن بىر آختارىجى دىز. اونون يىندىن قورتولماق اولماز. قاباغا گشدين و قورخماين چونكى اولومون چاره سى يوخذور. سىز اولدورولمه سەنيز ده اوله جكسىنيز. ان ياخشى اولوم اولدورولمكدىر. جانيم يىنده اولانا آند ايچيرم منه مين قىلىنج ضربه سى ياتاقتا اولمكدن داها آساندىر (عيني منبع).

خليفة عمر زامانىندا پيغمبرين مکه دن مدینه يه هجرتىنى مسلمانلارا تاريخ باشلانغىچى كىمى سئچيلمە سىنى او تكليف ائتميشدیر. حضرت على ۵۸۶ حديث نقل ائتميشدیر. بو حدیثلىرى على (ع) دن نقل ائدندىر اوغوللارى حسن (ع)، حسين (ع) و محمد بن حنفیه دن باشقا ابن مسعود، ابن عمر، ابن عباس، ابو موسى اشعري، عبدالله بن جعفر، عبدالله بن زبیر و ساير ياخينلارى دیر. مدینه ده على نين حؤكمرلى مناقشه سىز قبول اولونوردو و چتین حاللاردا اونا مراجعت ائدیلیردی.

حضرت على پيغمبر زامانىندا قرآن كريمى ازبرله ميش و اونون مسأله لرينه دريندن بلد اولموشدور. على (ع) نين حقوق بيلگىسى و حؤكم و نر مكدە كى باشارىسى عمر طرفيندن «ان اصابتلى حؤكم و نره نيميز على دیر» شكلىنده قيمتلندیر بيلميشدیر (اسلام آنسىكلوپدىسى، ۱۹۹۰، تفسير بخارى دن). بو سببله ايلك اوچ خليفة مهم مسأله لرده اونون فيكرىنى آلارديلار.

فصاحت (آيدىن دانىشماق) و اوستون خطابه لريله ده تانىنان حضرت على نين گؤزل و حكمتلى سؤزلرى قايناقلاردا نقل ائديلميشدیر. اونون سؤزلرى و خطابه لرىنى هجرى دؤردونجو عصرده شاعير و اديب شريف رضى (۹۶۹ م = ۳۵۹ هـ) توپلاياريق نهج البلاغه آدلاندىر ميشدیر. آنجاق سنى لر بو سؤزلرين (كلمات قصار) هامىسى نين حضرت على يه عايد اولدوغونا شبيهه ائدرلر.

اسلام تاريخ كىتابلارى آراسيندا چوخ معتبر سايبان طبرى تاريخينده (۳- جو عصر) غدير خم حادثه سینه بىر اشاره يوخذور، أما مسلم^(۱) ين فضائل الصحابه سينده زيد بن ارقم^(۲) دن روايت ائدیليرك بئله يازيلميشدیر: پيغمبر مکه ايله مدینه آراسيندا اولان خم سو يو باشيندا بىر دانىشيق آپارميش و آلاها حمد و ثنا و صحابه يه بعضى نصيحتلر و نر دندن سونرا اولنلارى وفاتيندان سونرا تانرى نين كىتابينا و اهل بيتينه صاحب چيخماغا تشويق ائتميشدیر.

يشنه ابن ماجه^(۳) نين سنن ابن ماجه ده كى ابن Azib دن روايت ائدیلن ضعيف بىر حديثه گؤره پيغمبر حج دن دؤنركن يولدا بىر يترده دوشرگه ائتميش، ناماز قىلىنجاغىنى بيلدىر دىكدن سونرا على نين الينى توتموش «من مؤمنلره اؤز جانلاريندان داها ياخين دئيلىمى» سؤالينى و نر ميش و بلى جاوايىنى آلاندا سونرا دا «من كىمين دوستو ايسم بو دا اونون دوستودور، آلاهيتم! اونو سونلرى سن ده سئو، اونا دوشمن اولانلارا سن دوشمن اول!

۱- مسلم بن حجاج نيشابورى (ابن اسحق) ۳- جو عصرده ياشاميش (۲۶۱ هـ) ان بؤيوك حديث عاليملريندندير و اونون صحيح آدلى حديث كىتابى صحاح سئنه (آلتى صحيحلر) دن بيريدير.

۲- زيد بن ارقم صحابه دن اولوب پيغمبرين احداث باشقا ديگر ۱۷ غزه سپنده اشتراك ائتميش سونرا كوفه ده حضرت على نين خاص صحابه سيندن اولموش و ۶۸ هـ ده وفات ائتميشدیر.

۳- ابن ماجه (ابو عبدالله محمد بن يزيد كىبار) ائمه مى محدثين دن اولوب، صحاح سئنه نين بىرى اولان و «سنن ابن ماجه» اسميله معروف بولونان كتاب معتبرين صاحبي دیر. ۲۰۹ هجرى ده قزوین ده دوغولوب تفسير و تاريخده داعى مشهور و بىر تفسير و قزوین تاريخى نين مؤلفى دیر ۲۷۳ هـ ده وفات ائتميشدیر (قاموس الاعلام).

یاردیم انت اونا یاردیم ائدنه، خوار توت، خور باخ اونا خور باخانا. دئمیشدیر (ابن ماجه، مقدمه).^(۱)
بو سوزلرین عربجه سی بئله دیر: اَلَسْتُ بِالْمُؤْمِنِينَ أُولَىٰ مَن أَنفُسَهُمْ. مَن كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلَىٰ مَوْلَاهُ، اَللّٰهُمَّ وَا ل
مَن وَالَاهِ وَا عَادَ مَن عَادَاهُ وَا نَصَرَ مَن نَصَرَهُ وَا أَخَذَ مَن أَخَذَهُ.

بورادا مولا سوزو، وال (ستومک، دوست توتماق) و عاد (دوشمن توت، دوشمن اول) سوزلری بیر-بیری نین
آردینجا گلدیگی اوچون مولا سوزو ده حاکیم، جانشین، خلیفه و آقا بوخ دوست معنالاندیریلیمیشدیر.

بویوک عالیم، دیلچی شمس الدین سامی طرفیندن یازیلان و ۱۸۹۴ ده استانبولدا مهران مطبعه سینده چاپ
اولونان قاموس الاعلامین دوردونجو جیلدینده علی بن ابیطالب ماده سینده اونون حقینده بئله یازیلیمیشدیر:

حضرت علی کریم، عالیجناب، عادل، زیاده سیله مرحمتلی، حکیم، رأی و تدبیر صاحبیی، اصلا دوغرولوقدان
آیریلماز و غل و غشسیر (قاریشیق سیز)، گولر اوزلو، مزاح و لطائفی هومورو سئور، فوق العاده فصاحت و بلاغته و
طاقت لسانه (دیلی آیدین) مالک، شاعیر و او واخت معلوم اولان علملره واقف بیر ذات اولوب، ولایتیله کمالات
معنویه سیندن صرف نظر، یالنیز احوال ظاهریه سی اعتباریله داعی دهااتدان (داهیلردن) معدود بیر نادره ی زامان
ایدی. سونرا داوام ائدیر:

حکمت آمیز حکم و امثال و اقوالی، بیر چوخ اشعاری و بعضی خطبه لرله رسائلی (رساله لر) موجوددور.
خطبه و رسائلی «نهج البلاغه» عنوانیله جمع ائدیلیمیش اولدوغو کیمی، دیوان امام علی (رضه) اسمیله بیر مجموعه
اشعاری ده وار ایسه ده بو مجموعه لرین کافه (هامی) مندرجاتی نین صحیحینه و هله تفسیر و تحریفدن سالم
اولدوقلارینا پک ده (چوخ دا) اینانیلاماز.

۱۹۶۵ ده استانبولدا معارف مطبعه سینده باسیلان اسلام آنسیکلوپدیسی نین علی بن ابیطالب ماده سینده اونون
حقینده بو قیدلر واردیر: علی چوخ متقی^(۲) ایدی، آجلیغا غلبه چالماق اوچون قارنی نین اوستونه آغیر بیر داش
باغلاماق کیمی وجودونا عزا ائتمکدن چکینمز، بوتون وارینی صدقه اولاراق فقرا یا داغیدیردی (احمد بن حنبل،
مسند ۱۶۴ - ۲۴۱ هـ). دنیانی تحقیر ائدر و چوخ دفعه بئله دئیردی: دنیا بیر لاشه (یعنی جسد، جیفه) دیر، اوندان
بیر پارچا آرزو ائدن، کؤپکلره آرخاداش اولسون. اولدویو زامان یالنیز ۶۰۰ درهم بوراخمیشدی. اوچونجو خلیفه
عثمان اولدورولندن سونرا بنی امیه سویونا منسوب اولانلار عصیانچیلارین قورخوسونندان سرعتله مدینه دن
اوزاقلاشدیلار. بو ائئاده صحابه دن عبدالله بن عمر، سعد بن ابی وقاص، مغیره بن شعبه، اسامه بن زید مسجده ده
توپلاشدیلار و یئنی خلیفه اولاراق حضرت علی نی تکلیف ائتدیلر. حضرت علی اؤنجه بو تکلیفی رد ائتمیش
سونرا صحابه نین اصرارینه قبول ائتمیشدیر. بش ایل خلیفه لیک زامانی داها چوخ داخلی محاربه لرله کنجین
حضرت علی نهایت هجرتین ۴۰- جی ایلینده رمضانین ۱۹- جو (بعضی روایتلره گؤره ۱۷) گونو سحر نامازی
واختی کوفه ده خارجیجی (خوارج) لردن عبدالرحمن بن ملجم طرفیندن زهرلی بیر خنجرله باشیندان یارالانمیش و
ایکی گون سونرا وفات ائتمیشدیر (۴۰ هـ = ۶۶۱ م ۲۶ و یا ۲۸ اوچاق) ■

۱- اسلام آنسیکلوپدیسی، ۱۹۹۰، ۱۹- جو جزوه، استانبول، تورکیه دیانت و فقی.
۲- گوناها لردان ساقینان.

پیشنهاد وزیر خارجه وقت آمریکا به دولت ایران در دوران حکومت پیشه‌وری

● دکتر احمد فروغ (تولدو - اوهایو)

حوادثی که بلافاصله بعد از جنگ دوم جهانی در ایران بویژه در آذربایجان رخ داد از نظر تاریخ‌نویسان و سیاستمداران بسیار جالب و حائز اهمیت بود. یکی از مهم‌ترین این حوادث تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان و روی کار آمدن حکومت سیدجعفر پیشه‌وری بود که تقریباً یکسال دوام یافت. این حکومت که خواسته‌های فرهنگی و اجتماعی مردم آذربایجان را سرلوحه برنامه کار خود قرار داده بود با کمک شوروی روی کار آمد و باز با فشار شوروی و دول غرب از بین رفت.

در این هنگام دنیا تازه به دو بلوک شرق و غرب تقسیم شده بود. در رأس بلوک غرب آمریکا قرار داشت. بلوک شرق نیز از کشورهای کمونیست به رهبری شوروی تشکیل شده بود. آمریکا و شوروی هر کدام میخواستند منطقه وسیعتری از جهان را تحت نفوذ خود قرار دهند. کشور ایران در این هنگام تازه از اشغال متفقین خارج شده بود و روسها با فشار غرب و سازمان ملل و بازیهای سیاسی قوام‌السلطنه ارتش خود را از ایران و آذربایجان خارج کرده و قرارداد امتیاز نفت شمال ایران را با قوام‌السلطنه نخست‌وزیر وقت امضاء کرده بودند. روسها قبل از خروج از ایران پیشه‌وری را در تشکیل فرقه دموکرات و گرفتن قدرت در آذربایجان یاری کردند. دولت قوام‌السلطنه ابتدا حکومت پیشه‌وری را برسمیت شناخت و با آن قرارداد امضا کرد و ضمن آن قرارداد امتیازاتی از قبیل رسمی کردن زبان ترکی و تدریس آن در آذربایجان و تشکیل انجمن‌های ایالتی که در قانون اساسی نیز پیش‌بینی شده بود، موافقت کرد. ولی بعد از جلب موافقت شوروی برای خروج ارتش این کشور از ایران و امضای قرارداد امتیاز نفت شمال، با پشتیبانی آمریکای آذربایجان حمله کرد. روسها که هم به خواسته خود، یعنی امتیاز نفت شمال، به کمک قوام‌السلطنه دست یافته بودند و هم از طرف ترومن رئیس‌جمهور وقت آمریکا تحت فشار و تهدید (بمب اتم) قرار گرفته بودند اسلحه‌های سنگین ارتش دموکرات را با خود بردند و پیشه‌وری را وادار به تسلیم و فرار از ایران نمودند.

در این شرایط ارتش ایران مظفرانه وارد تبریز شد و شروع به قلع و قمع و غارت و کشتار نمود. در مدارس هم زبان مادری که در کنار زبان فارسی تدریس می‌شد تعطیل گردید و این حوادث بعنوان رهایی آذربایجان قلمداد و در تاریخ معاصر ایران ثبت گردید.

دولت ایران با آنکه قبلاً با حکومت پیشه‌وری قرارداد بسته و با امتیازاتی مانند رسمیت زبان ترکی در

کنار زبان فارسی و تشکیل انجمن‌های ایالتی موافقت کرده بود، پیشه‌وری و فرقه دموکرات را تجزیه طلب و تروریست معرفی می‌کرد و زبان ترکی را هم نشانه ایدئولوژی کمونیستی و مقدمه تجزیه ایران تلقی می‌نمود و آمریکا و سازمان ملل را هم موافق و پشتیبان خود معرفی میکرد. اسنادیکه اخیراً از طرف وزارت امور خارجه آمریکا انتشار یافته نشان می‌دهد (مناسبات خارجی آمریکا در سال ۱۹۴۵) که آمریکا ضمن پشتیبانی از دولت مرکزی ایران و فشار به دولت شوروی، از ایران میخواهد که حقوق حقه آذربایجانیها بویژه تدریس زبان ترکی را در کنار زبان فارسی به رسمیت بشناسد تا افکار عمومی دنیا را به نفع خود جلب نماید. متن ترجمه نامه وزیر خارجه وقت امریکا (Byrnes) به سفیر خود در تهران چنین است:

«از طرف سکرتری: لطفاً به نخست‌وزیر بطور خصوصی و محرمانه بگوئید که بنظر ما برای دولت ایران قابل توصیه و عاقلانه است که هر چه زودتر در مقابل خواسته‌های آذربایجانیها امتیازات مقدور را بدهد. بویژه در مورد حق تدریس زبان ترکی در مدارس همراه با زبان فارسی و همچنین تشکیل انجمن‌های ایالتی بر اساس آنچه در قانون اساسی ایران پیش‌بینی شده است.

شما به نخست‌وزیر ایران بگوئید که متوجه حسن نیت و تمایل دولت ایران در برداشتن چنین قدمهائی هستید و اطمینان دارید که قدمهائی دیگری در این راستا که به حاکمیت ایران خلل وارد نمی‌آورد برداشته خواهد شد تا زمینه نارضایتی را هر چه زودتر از بین ببرد. به ایشان بگوئید که شما می‌توانید چنین تدابیری را در سایر نقاط کشور نیز اتخاذ نمائید تا آذربایجان منطقه جدائی شناخته نشود.

شما به نخست‌وزیر توضیح دهید که هرگز برای شناسائی حکومت خودمختار آذربایجان پیشنهاد و یا تلقین نمی‌کنید. این پیشنهاد برای این است که موقعیت ایران را در سازمان ملل و افکار عمومی جهانیان قویتر نماید. در اینصورت در هیچیک از مناطق کشور زمینه‌ای برای شکایت از محرومیت از حقوقیکه در قانون اساسی داده شده نخواهد ماند و یا از طرف دولت مرکزی با آنها غیر عادلانه رفتار نخواهد شد.

به قرار اطلاع متعاقب ورود ارتش شاهنشاهی به تبریز و تسلط کامل بر خطه آذربایجان هیئت دولت به ریاست قوام‌السلطنه در تهران تشکیل می‌شود. در این جلسه که برای حل و فصل مسائل آذربایجان تشکیل گردیده بود مرحوم علی هیئت که در آن موقع مرجع و ملجأ آذربایجانیها در تهران و همچنین مشاور و از دوستان نزدیک قوام‌السلطنه بود، پیشنهادی در هیئت دولت مطرح می‌کند و ضمن تبریک می‌گوید برای اینکه در آینده چنین حوادثی رخ ننماید و بهانه‌ای در دست خودی و بیگانه باقی نماند، شایسته است دولت حق تدریس و کاربرد زبان ترکی را که زبان مادری مردم آذربایجان است، خودش به مردم اعطا نماید. متأسفانه پیشنهاد علی هیئت با عکس‌العمل تند و مخالفت عده‌ای از وزرا روبرو می‌شود و قوام هم خواسته و یا ناخواسته سکوت اختیار می‌نماید ■

● پروفیسور رۇزا عیوضووا

بین الخالق کارا کتر آلیر و سونراکی عصرده ده بو خصوصیتینی قۇرویوب ساخلاییر، بئله کی، صفویلر دۇرونده دۇلت دیلی سویه سینه قالخیر. کشوری دیوانسی نین دیلینده موختلیف دیالکتک و شیوه خصوصیتلری ایله یاناشی، باشقا تورک دیللری نین عونصورلری ده موعیّن درجه ده اؤزونو گوستریمشیدیر. همین عونصورلرین شاعیر دیلینه تأثیرینی آیدینلاشدیرماق اوچون تاریخه موراجیعت ائتمک لازیمدیر.

آذربایجان تورکجه سی نین تاریخی حاقیندا یازیلیمیش اثرلردن آیدیندیر کی، دیلیمیزین ادبی نورملاری نین فورمالاشماسیندا، اونون سونرالار داها دا اینکیشاف ائده رک ثابتلشمه سینده صیرف آذربایجان تورک سۆزلری ایله برابر باشقا اوغوز و قیپچاق قروپو عونصورلری ده ایشتیراک ائتمیش و موعیّن رول اوینامیشدیر. دیلیمیزین یازیلی آبیده لری نین، ائله جه ده دیالکتک و شیوه لری نین آراشدیریلماسی ثبوت ائدیر کی، قیپچاق عونصورلری نین تورکجه میزه کئچمه سی تاریخی بو طایفیلارین آذربایجان اراضی سینه یوروشو ایله علاقه داردیر. قیپچاق قروپو عونصورلری تورکجه میزین فورمالاشماسیندا حل ائدیجی رول اویناماسا دا اونون اینکیشافینا تأثیر ائتمیش، دیلیمیزین تشکولونده نظره چارپاجاق درجه ده ایز بوراخمیشدیر. قیپچاق عونصورلرینه نسبتاً اوغوز قروپو عونصورلری آذربایجان تورکجه سینده داها مؤحکم یئر توتوموش، اونون تشکولونده بیلاواسیطه

۱۵ - جی عصر، آذربایجان خالق نین تاریخنه ایجتیماعی، سیاسی و ایقتیصادی حیاتین، مدنیت و ادبیاتین، علمین خصوصاً تورکجه میزین اینکیشافی دۇرو کیمی داخیل اولور. شیمالدان دربند، غریدن آنادولو، جنوبدان همدانا قدر بۇیوک بیر اراضی تورکجه دانیشیردی. قارا قویونلو و آغ قویونلولارین حؤکمرانلیغی زامانی سارایلارا یول تاپان تورک دیلی ۱۵ - جی عصرده هم اونسیت واسیطه سی هم ده شعر و صنعت دیلی اولماقلا اساس یئر تۇتوردو. حسن اوغلو، قاضی برهان الدین، عماد الدین نسیمی طرفیندن یوکسلدیلن آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی ۱۵ - جی عصرده داها دا اینکیشاف ائدیر. ایران آذربایجانیندا یارانان آغ قویونلو سولاله سی نین حؤکمرانلیغی، خصوصاً صفویلرین حاکیمیتی دۇرونده بو دیل آذربایجاندا، ایراندا، عراقدا و قیسماً کیچیک آسیانین شرق حیصه سینده یاشایان موختلیف قبیله لرین ادبی - بدیعی دیل کیمی ایستیفاده ائدیگی بیر واسیطه اولاراق

ایشتیراک ائتمیشدیر. اورتا آسیا و آذربایجان اراضیسینده مسکن سالان قدیم تورک خالقلاری نین تماسدا اولماسی، کؤچری تورک قبیله لری نین دایمی آخینی، اولنلرین آراسیندا اولان تاریخی کؤکلرین بیرلیگی، تورک دیللرینده یارانان تاریخی، ادبی آبیده لرین عومومی لیگینی بیر داها ثوبوت ائدیر.

اورتا عصر آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی، ائله جه ده جیغاتای و قدیم اوزبک دیلی نین تأثیرینه معروض قالمیشدیر. جیغاتای شعر دیلی اؤز سرحدلریندن کنارا چیخماغا باشلامیش، سونرالار باشقا تورک دیللرینه او جومله دن آذربایجان یازلی ادبی دیلینه تأثیر ائتمیشدیر. بونون نتیجه سینده ده آذربایجان ادبی دیلی تاریخینده یوکسک مرحله لدن اولان اورتا عصر شعر دیلینده (نسیمی، کشوری، قیسماً ختایی و فضولی نین دیلینده) جیغاتای شعر دیلی نین بعضی مورفولوژیک فورملاری اوسلوبی عنعنیه چئوریلیمیشدی. درین سیاسی، ایجتیماعی، ایتقتصادی کؤکلری اولان بئله بیر جهت موختلیف سببلرله یاناشی، او جومله دن ۱۵ - جی عصر آذربایجان ادبیاتی نین بیر چوخ نو ماینده لری نین (بصیری، کشوری، ضیائی، خُلقی، آلاهی، سونرالار شاه اسماعیل سارایینا یاخین اولموش شاه قولوبگ، سوسنی بگ، پری پیکر و ب.) علیشیر نوایی و حسین بایقارانین باشچیلیق ائتدیگی هرات ادبی مجلسینده تحصیل آلمالاری ایله علاقه داردیر. نظامی ادبی مجلسیندن چیخمیش بو

صنعتکارلار وطنه دؤندوکلری زامان آذربایجان ادبیاتینا نوایی روحونو، جیغاتای و قدیم اوزبک دیلی نین خصوصیتلرینی گتیرمیشلر.

کشوری ده بئله بیر دؤرده یاشاییب - یاراتمیش و اؤز گؤزل غزللری ایله شؤهرتلمیش صنعتکارلار دانیدیر. شاعیرین حیات و یارادیجیلیگی اطرافلی شکیلده اؤیرنیلمه میس، دوغولدوغو و اؤلدویو ایل معلوم دئییلدیر.

کشوری دیوانسی حاقیندا ایلک و قیمتلی معلوماتی آکادتمیک حمید آراسلی ۱۹۴۶ - جی ایله نظامی آدینا ادبیات و دیل انستیتوسونون اثرلرینده (۱۱ جیلد) چاپ ائتدیردیگی «فضولی سلفلریندن کشوری» آدلی مقاله سینین وئرمیشدیر. ح. آراسلی یازیر: «هله موختصر آذربایجان ادبیاتی تاریخینی یازارکن بیزه کشوری نین بیر نئچه غزلی معلوم ایدی. لنین قراد شرق شوناسلیق انستیتوسونون الیازمالاری شؤعبه سینده ساخلاتیلان ختایی «دهنامه» سی نین سونوندا بو شاعیرین اثرلریندن بیر نئچه غزل موجوددور کی، بو غزللر کشوری نین آدینی کلاسیک شاعیرلر سیراسیندا چکمگه ایمکان وئیردی. لاکین بو ایل (۱۹۴۶ - جی ایل) نظامی آدینا ادبیات انستیتوسونون الده ائتدیگی بیر دیوان شاعیری حاقیندا داها اطرافلی فیکیر سؤیله مک اوچون ایمکان یاراتمیش اولدو. بو دیوان اساسیندا شاعیرین حیات و یارادیجیلیغینا عاید مو عین فیکیرلر سؤیله مک مومکوندور».

قید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۵ - جی عصرده

یاشامیش شاعیرلر ایچریسینده کشوری
تخلوصلو صنعتکار حاقیندا محمدعلی تربیتین
دانشمندان آذربایجان، پناهی ماکوئی نین ادبی
معلومات جدولی و آذربایجان ادبیاتی تاریخی
کیتابلاریندا معلومات واردیر.

محمدعلی تربیتین دانشمندان آذربایجان
کیتابیندا شاعیر حاقیندا یالیز بیر جومله ایله
معلومات وئرلمیشدیر: «نعمت الله کشوری
دیلمقانی نین تورک و فارس دیلریندن عیبارت
دیوانی واردیر».

پناه ماکوئی نین ادبی معلومات جدولینده
وئرلمیش معلوماتا گؤره نعمت الله کشوری
دیلمقانی دیلمقاندا آنادان اولموش، تورک و
فارس دیلرینده یازمیشدیر.

۱۹۶۰ - جی ایلهده نشر ائدیلمیش آذربایجان
ادبیاتی تاریخی کیتابیندا آکادئمیک ح. آراسلی
طرفیندن شاعیر سادهجه اولاراق کشوری
تخلوصلو ایله وئرلمیش و اونون قزوینده آنادان
اولدوغو، تبریز شهرینده ایسه یاشاییب،
یارادتیی گؤستریلمیشدیر.

بیز دانشمندان آذربایجان کیتابینداکی معلوماتا
اساساً، شاعیرین آدینی هله لیک، نعمت الله
کشوری دیلمقانی کیمی قبول ائدیریک.

دیلمان - دیلمقان جنوبی آذربایجاندا اورمیه ایله
تبریز آراسیندا، اورمیه گؤلونه تۆکولن چایی
اوزرینده یئرلشن قدیم تاریخه مالیک بیر
شهردیر. بو شهرین بیر آدی نین دا سلماس
اولدوغو سؤیلمکده دیر. بعضی تاریخچیلرین
وئردیگی معلوماتا گؤره اصفهان شهری نین غرب

حیصه سینده ده واختیله دیلمان آدلی بیر یئر
موجود ایمیش. آغسو بؤلگه سینده دیلمان آدلی
بیر داغ کندی واردیر. اوللر شاماخی شهرینه تابع
اولان اهالیسی ده واختیله جنوبی آذربایجانین
دیلمان کندیندن کؤچوب بورادا مسکن
سالمیشدیر. اورتا عصر کلاسیک میلی
شعری میزین گؤرکملی نواینده سی کشوری نین
وطنی دیر.

کشوری نین شعرلری سون درجه بدیی و
ماراقلیدیر. تورکجه یازلمیش اثرلری ایله اؤزونه
موعین موقع توتوموش ۱۵ - جی عصر
صنعتکاری کشوری نین دیوانی نادیر
نوسخه لردندیر. بؤزؤمتول جیلدلی،
ایچریسینده کی شعرلری قارا و قیرمیزی تۇشلا
حاشیه لشمیش، ورقلری سارالمیش، گؤزل و
نارین نستعلیق خط ایله یازلمیش ۱۱×۱۷ س.م.
اؤلچولو ۱۵۴ صحیفه لیک بو دیوانین باکی
نوسخه سی یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی،
۱۹۴۶ - جی ایلدن علم عالمنه معلوم دور.
همین دیوان آذربایجان علملر آکادئمیاسی نین
لیازمالار فوندوندا ساخلانیلیر. اساساً غزلردن،
قیسماً ده موخمس، موربع، مستزاد و
تخمیسلردن عیبارت اولان بو دیوانین آخیریندا
شاعیرین اوچ صحیفه لیک تشریح البدن شعر
واردیر. سون ورقده ۱۱۲۰ - جی ایل هیجری
تاریخینده قلمه آلمیش و نستعلیق، شیکسته
خط ایله یازلمیش فارسجا غریب نامه یی -
سنائی آدلی ایکی صحیفه لیک شعر دیکتی جلب
ائدیر. کشوری اثرلرینده یاد اولان بو علاوه شعر

پارچاسی، چوخ احتمال کی، شاعیره مخصوص دئییلدیر.

کشوری دیوانی نین داشکند نوسخه سی ایسه اؤزبکیستان شرق شوناسلیق انیستیتوسونون الیازمالار فوندوندا ۶۵۲ نؤمره لی الیازما ایچریسینده دیر. الیازماسی فضولی نین «لیللی و مجنون» اثریله باشلا بیر. لیلی و مجنون کؤچورولمه سی ۱۱۹۶ - جی ایل هیجری تاریخی دیر. کشوری دیوانی ۱۰۷ - جی صحیفه دن باشقا خط ایله «دور» شکیلچیسی ایله قافیهلنن غزله باشلا یاراق ۱۷۴ - جو صحیفه ده «ای مهر افروز، یا خورشید انور دور» میصرعسی ایله بیتن یاریمچیق «تشریح البدن» شعر ایله قورتاریر. داشکند نوسخه سی نین خطی و قورولوشو باکی نوسخه سینه چوخ یاخیندیر. باکی نوسخه سینده اوخونمایان کلمه لرین یئرلری خطاط طرفیندن بورادا دا بوش بوراخیلیمیشدیر. هر صحیفه ده ۱۳ بیت واردیر. یالتیز موخمس لرده بو خصوصیت پوزولور. الیازماسی نین اولینده، اورتا و موخمس حیصه سینده ده بعضی ورقلر دو شموشدور. بورادا باکی نوسخه سینده اولمایان موخمس، موربع، تخمیس لر باکی نوسخه سینده ایسه داشکند نوسخه سینده اولمایان موربع، موخمس و تخمیس لر واردیر. باشقا موربع، موخمس و تخمیس لر ایسه هر ایکی نوسخه ده عینی لیک تشکیل ائدیر.

کشوری دیوانی نین پالئوگرافیک و خطاطلیق خصوصیتلری نین، ائله جه ده الیازماسی نین

سونونجو ورقینده یازیلیمیش غریب نامه نین آخیریندا قوبولموش تاریخین باشقا کاتب طرفیندن سونرادان علاوه ائدیلدیگینی نظره آلساق، نوسخه نین اساس متنی نین ۱۶ - جی عصرده کؤچورولدویونو تخمین ائتمک اولار. بو فیکری دیوانین ایملا خصوصیتلری ثبوت ائدیر.

کشوری علم عالمینه تورکجه دیوان یارادان بیر صنعتکار کیمی داخیلدیر. لاکین آپاریلان آراشیدیرمالاردان آیدین اولور کی، او فارس دیلینده ده دیوان ترتیب ائتمیشدیر.

کشوری دیوانلاری اوزرینده آپاریلان موشاهده لر دن آیدین اولور کی، شاعیرین دیلی باشلیجا اولراق آذربایجان جانلی خالق دیلی اساسیندا اینکیشاف ائتمیشدیرسه ده، بو پروسئسه اؤزبک تورکجه سی ادبی دیلی نین جیدی تأثیریندن ده کناردا قالا بیلیمیشدیر. کلاسیک شرق، خصوصاً ایران شعریندن روحلانا ن کشوری اؤز شعرلرینده بؤیوک اؤزبک شاعیری علیشیر نوایی نین تأثیرینی ده آیدین حیس ائدیریر.

اثرلریندن گؤرونور کی، شاعیر آغ قویونلور سولاله سی نین مدنیت سئور حؤکم داری سولطان یعقوبون دؤرونده یاشایب، یاراتمیشدیر. کشوری نین تئز - تئز سولطان یعقوبا موراجیعتی، اونون (کشوری نین) ۱۵ - جی عصرین سون دؤرونده یاشادیغینی و بو ایللرده یاشلی بیر شاعیر اولدوغونو آیدینلاشدیریر. مثلاً:

قەلندەر كەشۋورى دىر بىر سەخندەن
سەخن گويادىر ايشىستە گويى - ميدان
اونون ھەر بىتى دىر بىر دەر غلطان
قەللاق آسان اونا يعقوب سەلطان
مەنى بو قايغو اۆلدوردو مەددەھنى!

دەئمەلى، «شاعىر بىر مودەت يعنى سولطان
يعقوبون سون ھاكىمىت دۇرو اولان ۱۴۹۰ -
جى ايللەر قەدر ياشامىش، ھۆرمەت گۆرموشدور.
سولطانتىن اۆلوموندن سونرا شاھزادەلەر آراسىندا
گەندەن مونا قىشەلەر دۇرۇندە ايسە سارايدان كەناردا
قالىپ اۆز كەچمىش گونلرىنى خاھىرلايمىشدىر».
سولطان يعقوبون اۆلوموندن سونرا ۱۵۰۲ -
۱۴۹۰ - جى ايللەر آراسىندا آغ قويونلو
شاھزادەلەرنى ھاكىمىت اوغروندا آپاردىقلارى
موھارىبە ايللەرىندە زمانەندەن شىكايەتلەنەن، دىرىن
ايضطىرايلار كەچىرىن

بىر اھلى - دل قانى كى، آنا شىكۆھ قىلغالى
درد فراق يار و غەم روزگاردن
ياخود:

كىمەدەن بويى - وفا چون گەلمز، اى دل ايمەيدىن
آشىنالىق قىلماگىل نەلى - بنى آدم ايلە
دەئىن شاعىر، سولطان مراد دۇرۇندە سارايدان
كەناردا قالدېغى ايللەردە شەرە، سەنئەتە قىمەت وئرن
سولطان بايقاراتنى بىر ھامى، داياق آرزولامىش،
بۇيوك بىر سۆز اوستادى نوايى ايلە گۆرۈشمەك
ايسەمىشدىر. بو مونا سەبەتلە دەئمىشدىر:
كەشۋورى شەرى نوايى شەردەن اسكوك ايمەس
بەختىنە دوشسەيدى بىر سولطان ھەسەن بايقارا

كەشۋورى اثرلەرىندەن آيدىن اولور كى، شاعىر
غەربىلىكە چەتتىن لىكلەرلە قارشىلاشمىش،
اھتىياج، سەيخىتتى اوزوندەن ھەمىشە آھ - واي
اھتەمگە مەجبور اولموشدور. مەثلأ:

غەسەرت مەنى زار و نەتوان قىلدى يەنە
سەيلايى - سەيرىشكىمەنى روان قىلدى يەنە
گۆرۈندۈيۈ كىمە، كەشۋورى شەرىلەندە دىرىن
بىر كەدر وار. ھەتچ بىر دىن و طرىقت گۆرۈشلەرى
ايلە باغلى اولمايان، طەبىئەتنى شادە، ھىاتا باغلى،
گۆزلىگى قىمەتلەندىرەن بو سەنئەتكارىن اثرلەرىندە
ھەسەن ائدىلەن كەدر اونون دۇرو و شەخسى ھىاتى
ايلە علاقەداردىر. ھىاتى مەھبەتنى تەرتۆمۈ، دىل
سادەلىگى، فەيكىر آيدىنلىغى، سەمىمىت،
آخىرچىلىق كەشۋورى نەن بوتون لىرىك شەرىلەنە
خاھس اولان اساس جەھتلەردىر.

كەشۋورى نەن شەرىلەندەن اونون ھەبىبى ايلە
دوستلوق ائستىدېگى آيدىنلاشىر. شاعىر
شەرىلەرى نەن بىرىندە دوستو ھەبىبى دەن
شىكايەتلەنەرك يازىر:

نە مەن نالانا ھەمدەدىر ھەبىبى
نە مەن بىمارا موشفق بىر طەبىبى
نە مەن مەھجورە و سەلەيدەن نەبىبى
ھەبىبى، وا ھەبىبى، وا ھەبىبى!

اگەر گۆرسەن سەبا، اۆل بىوفانى
اوشال بىگەنەي - نە آشىنەنى
دەنگىل اۆنۈتمەگىل مەن بىنۈانى
ھەبىبى، وا ھەبىبى، وا ھەبىبى!

دیلیمیز اوچون

نبی خزری

سنی شفق بیلدیم بو جاهاندا من
بعضاً شیمشک اولوب غضبله چاخذین
ایسک دفعه دونیا یا گۆز آچاندا من
قلیمه گونشین اؤزو ایله آخذین

آنا گۆزلریندن سوزن نور کیمی
هؤپدون اورگیمه سن گیله - گیله
هر کلمه، هر سؤزون بزئمهییب می
مهربان آنامین تبسومو ایله

اوجالیر باغچادان بولبولون سسی
چای سؤسور، اسمه ییر چمنده یئل ده
نه قدر دوغما دپر اونون نغمه سی
بولبول ده ائله بیل اؤتور بو دیلده

کشوری اثرلریندن معلوم اولور کی، او،
نسیمی ایرئینه باغلی بیر شاعیر اولموشدور.
نسیمی نین کشوری یه تأثیرینی گؤستریمک
اوچون اونلارین شعرلری آراسیندا موقایسه
آپارماق اولار.

کشوری اثرلری نین آذربایجان تورکجه سی
ادبی دیلی نین تاریخی اوچون خصوصی
اهمیتی واردیر. آراشدیرمالار گؤستریر کی،
شاعیر آذربایجان تورکجه سی نین
اینجه لیکلرینی، اونون ایفاده واسیطه لرینی هر
طرفلی درک ائدن بیر صنعتکار دیر. سؤزه
یوکسک قیمت وئرن، اونون تأثیر قوه سینی،
قودرتینی دؤیان شاعیر دئییر.

کشوری نین سؤزودور اینجی، اونو سیندیرماگیل
کیم، بهاسیندان دوشر، چون دانه یی - اینجی سینا.
کشوری، اثرلرینده اسکی تورک سؤزلری،
فرازئولوژیک ایفاده لر و بدیع صنعت
واسیطه لریندن بول - بول ایستیفاده ائتمیشدیر.
بئله لیکله، کشوری دیوانی اوزرینده کی
آراشدیرمالاردان آیدین اولور کی، شاعیرین
اثرلری نین دیلی بیر سیرا خصوصیتلرینه و
جهتلرینه گؤره، یوکسک سویه لی آذربایجان
تورکجه سی ادبی - بدیعی دیل اؤرنکلریندن
سایلا بیلر ■

قره باغ کجاست؟

● صمد سرداری نیا

قره باغ ولایتی است در جمهوری آذربایجان و در غرب ملتقای دو رود ارس و گُر که میان آن دو رود قرار گرفته و نام سابق آن اران یا آران و نام اسبقش ولایت "اوتی" بوده است.

قره باغ که به شکل‌های «قراباغ» و «قاراباغ» نیز نوشته میشود یک نام مرکب ترکی است و متشکل از دو واژه قره یا قارا به معنای «انبوه، فراوان، گسترده، زیاد، شلوغ، مزدحم و رنگ سیاه^(۱)» و باغ به معنی «درخت‌زار، بستان و گلزار»^(۲) است.

«قره باغ به منطقه یا محلی اطلاق میشود که دارای باغ‌های وسیع و انبوه می‌باشد، آن گونه که رنگ سبز درختان، از انبوهی به سیاهی بزند. در ادبیات عرب، واژه‌ای به معنی سبز متمایل به سیاه به کار برده میشود. در ایران نیز آبادی‌ها و محلهایی به همین نام (قره باغ) وجود دارد.»^(۳)

از جمله: «قره باغ، دهستانی از بخش مرکزی شهرستان شیراز و دیگری دهی است از دهستان انزل، بخش حومه شهرستان ارومیه در ۶۳ کیلومتری شمال ارومیه ... شغل اهالی زراعت و جاجیم بافی است.»

همچنین: «قراباغ، نام ناحیتی است به شمال و شمال غربی چمن کالپوش، طایفه گرایلی سابقاً به آنجا سکونت داشته‌اند و پس از قتل نادر، این ناحیه بر اثر حمله ترکمانان خراب شد و از بین رفت. گرایلی نام ایل ترکی بوده که در حدود ولایت استرآباد مکان داشته‌اند. در صفحه ۱۵۶ مطلع الشمس (ج ۱) تاریخ این ایل چنین آمده است: «از قوچان تا بجنورد و جاجرم و کالپوش مسکن طایفه گرایلی که در اصل گرائیت‌لی میباشد بوده است. ... یورت گرایلی که قوچان، شروان و بجنورد سملقان باشد.»^(۴)

پروفسور مینورسکی در تعلیقات خود بر تذکره الملوک از دو قره باغ دیگر نیز خبر می‌دهد: قراباغ^(۵)

۱- دکتر حسین محمدزاده صدیق. مقدمه دیوان فارسی سید ابوالقاسم نباتی، ص ۳۷۲

۲- بهزاد بهزادی - فرهنگ آذربایجانی - فارسی - ص ۳۰۵

۳- بهرام احمدی، سرزمینهای آن سوی ارس، اطلاعات سیاسی - اقتصادی (مرداد - شهریور ۱۳۷۱) ص ۷۸.

۴- میرزا مهدی خان استرآبادی - جهانگشای نادری، به اهتمام سید عبدالله انوار، ص ۵۱۶ و ۵۴۷ و ۶۱۶.

۵- قراباغ ناحیتی است از اعمال غزنین ... به حدود زیر میباشد: غرب: کوه گلکو و قسمتی از جاغوری، شرق: گیر، شمال:

واقع در مغرب غزنین در افغانستان و اراضی قراباغ^(۱) نزدیک کرمینه.^(۲)

سرزمین مورد بحث ما که نخستین بار در قرن هشتم هجری در کتاب «نزهة القلوب» تالیف حمدالله مستوفی قزوینی، نام قره باغ را به خود اختصاص داد، سابقاً با نام «اران» یا «آران» شناخته می‌شده و به قول پروفیسور مینورسکی: «...شاید با یک ایل ترک که اکنون اثری از آن نیست، مرتبط باشد. قراباغ که مرکز آن شوشی است در میان دو رود کر و ارس (اران قدیم) قرار دارد».^(۳)

کسروی بر این عقیده است که: «در لشکرکشیهای امیر تیمور و داستان ترکان آق قویونلو و قره قویونلو در کتابها به نام اران برنمیخوریم مگر آنجا که قره باغ اران می خوانندش».^(۴)

این نوشته نیز نشان می‌دهد که از زمانهای قبل از حمله امیر تیمور، نام اران منسوخ شده و نام قره باغ به تدریج جای آن را گرفته است.

گفتنی است که در دوران قبل از اسلام و در روزگاری که آن سوی با نام آلبانی یا آلبانیا شناخته می‌شد، قره باغ فعلی و اران پیشین، ولایت «اوتی» نامیده می‌شد. ن. قلی یف تصریح می‌کند:

«تاریخ نویسان عرب، ولایت اوتی را آران یا اران و زبان اهالی آنجا را «لسان الاران» نام داده‌اند. این محقق در پاورقی کتاب، محل ولایت اوتی را پهنه کنونی قره باغ و اراضی مابین دو رود کر و ارس مشخص کرده است.

نام این ولایت (اوتی) از نام یکی از تیره‌های مردمانی که در سرزمین آلبانی زندگی میکردند گرفته شده بود. چرا که «در اراضی آلبانیا، ۲۶ تیره زندگی میکردند که به زبانهای گوناگون سخن میگفتند. بزرگترین این تیره‌ها اوتی‌ها بودند. بازماندگان آنان هنوز هم به نام «اودین»ها در ناحیه «قوت قاشن» زیست میکنند».^(۵)

یا قوت حموی از جمله شهرهای اران را «بردعه، گنجه، شمکور و بیلقان» نام میبرد. شهر بردعه که دارالملوک اران و یکی از شهرهای بزرگ و آباد منطقه بوده و رود کر نیز قبلاً رود بردعه نام داشت که آن را به دجله تشبیه کرده‌اند.^(۶) در کنار رود ترتر و شمال شهر شوشا و شرق گنجه قرار دارد.^(۷) رشید گویوشوف مینویسد: «در ادوار باستانی، در قاراباغ، شهرهای متعددی بنا شده بود. برخی از آنها با کاربرد نظامی احداث گردیده و بعضیها بر سر راه تجارتنی نقش منطقه‌ای ایفا میکردند.

حکومت اندر، جنوب: مقرر (به قاموس جغرافیائی افغانستان رجوع شود) جهانگشای نادری، ص ۷۳۰.

۱- کرمینه یا کرمینیه شهری است میان بخارا و سمرقند در کناره جنوبی رود سفید که دهکده‌های بسیار و زمینهای حاصلخیز داشت و نهرهای متعدد آن از رود سفید جدا میشدند. (لسترنج - سرزمینهای خلافت شرقی، ص ۴۹۷).

۲- تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک - ص ۱۹۲ ۳- تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک - ص ۱۹۲

۴- شهریاران گمنام، ص ۲۵۶.

۵- از پیدائی انسان تا رسائی فتودالیمس در آذربایجان، اقتباس و ترجمه ح. صدیق - ص ۳۵ و ۱۴.

۶- دکتر جمال‌الدین فقیه، آتورپاتگان، ص ۷۶ ۷- مینورسکی، پیشین، ص ۱۹۴

چند تای آنها اقامتگاه حکمرانان گردیده و برخی نیز به مراکز صنعتی تبدیل شده بودند. لکن در این میان شهرهایی هم تمام خصوصیات ذکر شده را در بالا دارا بودند. یعنی هم اقامتگاه هم دژ نظامی هم کانون تجارت و هم مرکز صنعتگری بوده‌اند. یکی از آنها شهر بردع بود. (ابن حوقل مورخ نامدار عرب در سده نهم میلادی) که درباره این شهر آگاهی‌هایی بدست می‌دهد، بردع را بهترین شهر این منطقه معرفی کرده و مادر اراک نامیده است.

به راستی هم، بردع در یک منطقه که دارای طبیعتی زیبا و هوای صاف می‌باشد قرار گرفته است. نام بردع در زبان دیگر خلقها به شکلهای مختلف آمده‌است از جمله: یاردوس، بردعا، فیروز آباد، شهرستان، پرتوه و ...

بنابر منابع تاریخی بردع پس از شهر قبله دومین بایتخت آذربایجان (آلبانیا) بوده است.^(۱) قبل از مرور نوشته دکتر جمال‌الدین فقیه، بهتر است نام بردع و بردعه را در ادب فارسی ملاحظه کنیم.

حکیم نظامی گنجوی در آثار گرانقدر خود که اشارات فراوان به بردعه دارد نام سابق این شهر را «هروم» نامیده است:

هروم لقب بود از آغاز کار کس نون بسردهش خوانند آموزگار
ساکنان قدیم بردع، به خلخال کوچیده و در آنجا زندگی کرده‌اند. مرکز امروزی خلخال هرو آباد است.^(۲)

در لغتنامه دهخدا نیز این ابیات نظامی درج شده است:

خوشا ملک بردع که اقصای وی نه اردیبهشت است به گل نه دی
چو از مرغ و ماهی تهی کرد جای به نـوشابه بـردع آورد رای
فردوسی:

چو او را چنان سختی آمد به روی ز بردع بیامد پسر کینه جوی
نظام قاری:

با گلیم جهرمی میگفت نطع بردعی کز حصیر و بوریایم خارخاری^(۳) بر دل است
مؤلف کتاب «آتورپاتگان» شهر بردعه را چنین معرفی میکند:
«بردعه، نزدیکی جایی که ترتر^(۴) (ثرثور) به کر میریزد واقع و میان آن تا نهر کر دو یا سه فرسنگ

۱- قاراباغین کنج‌میشینه سیاحت، باکی ۱۹۹۳، ص ۳۷.

۲- غفارکندلی هریسچی، خاقانی شروانی، ترجمه میرهدایت حساری، ص ۱۴۸.

۳- لغتنامه دهخدا، ماده بردع و بردعی.

۴- یکی از شاخه‌های رود کر نهری است که مسافت آن تا بردعه کمتر از یک فرسخ است.

فاصله بوده است.

حمزه اصفهانی این کلمه را معرب «برده وار» دانسته و وجهی نیز برای آن ذکر میکند. حمدالله مستوفی قزوینی بنای آن را به اسکندر رومی نسبت داده و گوید قباد بن فیروز ساسانی تجدید عمارت آن کرد.

برده کرسی و بزرگترین شهر ازان بوده عمارات عالی و نعمت بسیار داشته است و از رودخانه «ترتر» مشروب میشده بازار بزرگی و مسجد جامع زیبایی و قلعه استواری نیز در آنجا بوده است. در عظمت شهر همین بس که در زمان خود با بغداد یعنی بزرگترین و با شکوه ترین شهر عالم اسلام برابری میکرده است.

اصطخری این شهر را دیده مساحتش را یک فرسخ در یک فرسخ تعیین میکند گوید شهری است نزه و در خصب نعمت و سخت حاصلخیز و پر میوه و میان عراق و خراسان پس از ری و اصفهان شهری از آن بزرگتر و با نعمت تر و نیکوتر نیست.

نویسندگان دیگر نیز چه پیش از اصطخری و چه بعد از وی در آبادانی و نعمت شهر سخن بسیار گفته اند.

بارتولد احتمال میدهد که همین نعمت و ثروت موجب آمد که برده به سال ۳۳۲ (ه. ق) به تاراج روسها رفت.

در کمتر از یک فرسخی برده جایی بوده به نام «اندراب» که طول باغهای آن به مسافت یک روزه راه امتداد داشته و از ابریشم زیادی که در آنجا به عمل می آمد، مقدار کثیری از آن به فارس و خوزستان فرستاده میشد و از انواع ماهی که در رود کر بوده است صید کرده به بلاد دور دست حمل می نموده اند. و هم اصطخری گوید به برده دروازه ای است به نام «باب الاکراد» نزدیکی آن بازاری است یک فرسخ در یک فرسخ که آن را «کرکی» خوانند. که مردم روزهای یکشنبه هر هفته از هر سوی حتی از عراق برای داد و ستد بدانجا گرد آیند و این بازار خود بزرگتر از بازار کورسره (کولسره) است. سپس از مسجد جامعی که در عین حال «بیت المال» نیز بوده سخن به میان آورده گوید دری آهنین دارد و سقف آنرا با سرب محکم کرده بر روی نه ستون قرار داده اند و عمارت دارالحکومه پهلوی مسجد جامع و بازارهایی در میان شهر است. این همه شکوه و عظمت کم کم رو به نقصان رفته تا آنجا که در اواخر قرن ششم کمتر اثری از آن به جای بوده است. چنان که در زمان یاقوت شهر ویران و خانه ها خراب و اوضاع دگرگون بوده و قلیل جمعیتی در کمال پریشانی و فلاکت در آنجا زیسته است»^(۱)

جا دارد اشاره کنیم که مقصود از حکیم بردعی در شعر مولوی معنوی روح الله روحه که در مثنوی می فرماید:

۱- فقیه، پیشین، ص ۷۸.

وه چه خوش گفت آن حکیم بردعی سر همانجا نه که باده خورده‌ای
حکیم بالغ امجد سنائی طیب الله تربته می‌باشد و ناظر است به این شعر حکیم بزرگوار که در حدیقه
فرموده‌است:

بـرمدار از مقام مستی پی سر همان جا بسنه که خوردی می (۱)
گنجه که دومین شهر جمهوری آذربایجان و زادگاه و مدفن سخن سرای نامدار آذربایجان حکیم
نظامی گنجوی است، از شهرهای مهم و تاریخی ولایت اران و قره‌باغ تاریخی به شمار می‌رود.
این شهر کهن سال در شمال غربی بردعه و در ۱۶ فرسنگی آن واقع و زراعت و آبادانی و نعمت بسیار
داشته است و هر نوع جامه‌های پشمینه آنجا می‌یافته‌اند و این صنعت در اوایل قرن هفتم به حد کمال
خود رسیده و به اندازه‌ای نفیس بوده است که با تقدیم آن شهر توانست خود را از گزند مغول محفوظ دارد
و نیز مردم این شهر اسلامی بمانند اغلب شهرهای ایران به مذهب سنت و جماعت می‌رفته‌اند.
مغرب آن جزه است ولی در قرن‌های پنجم و ششم و بعد نیز به گنجه معروف بوده است. درباره
وجه تسمیه آن قولهای متفاوتی وجود دارد. از جمله این که گویند این کلمه مخفف «گن جای» و آن
رودی است که شهر در کنار آن قرار داشته است. دیگر آن که این نامگذاری به مناسبت نعمت و ثروت
زایدالوصف «گنجه پرگنج در اران» بوده است که شهر را به صورت گنجینه در آورده بود.
حمدالله مستوفی:

چند شهر است اندر ایران مرتفع تر از همه بهتر و سازنده تر از خوشی آب و هوا
گنجه پر گنج در اران، صفاهان در عراق در خراسان مرو و طوس، در روم باشد آق سرا
جمال‌الدین اصفهانی شاعر قرن ششم که شهر را دیده از آن چنین یاد می‌کند:
چو شهر گنجه اندر کل آفاق ندیدستم حقیقت در همه خاک (۲)
شامخور یا شمکور نزدیک بردعه و یازده فرسنگ تا گنجه فاصله داشت. تقویم‌البلدان از مناره
بلندی که آنجا بوده یاد میکند. شهری بسیار آبادان و با نعمت بوده پس از ویرانی «بغا» والی آن نواحی به
سال ۲۴۰ هـ ق آن را از سر نو بساخت و متوکلیه نام نهاد. (۳)

شهر بیلقان که در دوران حاکمیت شوروی سابق چندی به نام «ژدانوفسک» نامیده می‌شده، اینک پس
از استقلال جمهوری آذربایجان نام تاریخی خود را باز یافته است، در ۱۴ فرسنگی جنوب بردعه قرار
داشت و شهری با نعمت بسیار باغستان‌ها و درختهای انبوه و آب فراوان و به تهیه پرده و برقع و شیرینی
مخصوصی که ناطف (شکرینه) می‌گفتند معروف و مردمی نیک داشته است.
هوایش گرم و بیشتر عمارت آن از آجر ساخته شده بود و در زمانی که حمدالله مستوفی کتاب خود

۱-اعتمادالسلطنه، مرآت البلدان، (ج ۱)، ص ۲۴۵. ۲-فقیه، پیشین، ص ۳-۸۱.

۳-فقیه، پیشین، ص ۳-۸۱

را می‌نوشت این همه آبادانی وجود نداشت زیرا اندکی پیش از آن شهر به دست مغولان ویران گشته بود؛ بار دیگر به فرمان تیمور بنای آن تجدید شد. نظام‌الدین شاهی در تاریخ عمارت بیلقان چنین گفته: گذشت هشتصد و شش سال و کسری از هجرت گه مراجعت از غزو ارمن و گرگین بساخت شهری از این سان به مدت یک ماه تهر خدیو جهاندار قطب ملت و دین^(۱) بیلقان پس از خراب شدن برده کرسی اران شد.^(۲)

مجیرالدین بیلقانی از شعرای نام‌آور قرن ششم هجری زاده و پرورده این شهر است. چنان‌که خود نیز به زادگاهش چنین اشاره می‌کند:

هرگز نمرده است و نمیرد «مجیردین» زیرا که نام نامی او در زمانه ماند
آوازه‌اش به شعر و ادب جاودانه ماند از آن چه غم که خود به جهان ماند یا نماند؟
«نظمی» رقم زد از پی تاریخ رحلتش: «نام مجیردین به ادب جاودانه ماند»^(۳)

مناطق کوهستانی ولایت تاریخی قره‌باغ که در جنوب شرقی سلسله جبال قفقاز صغیر واقع شده‌است قره‌باغ علیا یا قره‌باغ کوهستانی نامیده می‌شود که بخش جدائی‌ناپذیر قره‌باغ تاریخی است. این دو ناحیه جلگه‌ای و کوهستانی، در طول تاریخ همیشه در کنار هم و در ارتباط تنگاتنگ با هم به حیات خود ادامه داده‌اند.

قره‌باغ علیا یا قره‌باغ کوهستانی که از سال ۱۹۸۸ میلادی جنگ شدیدی مابین ارمنه و آذربایجانی‌ها در آن جریان دارد، چون در سال ۱۹۲۳ میلادی به علت در اکثریت بودن ارمنه ساکن در آنجا با نقشه از پیش طرح شده‌ای، به این بخش از قره‌باغ خودمختاری داده شده در زبان ترکی آذری به «داغلیق قاراباغ موختار ولایتی» (ولایت خودمختار قره‌باغ کوهستانی) معروف است و در زبان روسی هم «ناگورنو قره‌باغ» نامیده می‌شود. «ناگورنو» به معنای کوهستانی و منظور از قره‌باغ هم همان قره‌باغ علیا یا قره‌باغ کوهستانی است که در وسایل ارتباط جمعی دنیا نیز با این عنوان شناخته شده‌است.

این ولایت بلا دیده «در جنوب شرقی کوه‌های قفقاز صغیر واقع شده است در قسمت شمالی آن کوه‌های «مورو داغ» از کوه‌های قفقاز صغیر که بلندترین نقطه «جامایش داغی» با ۳۷۲۴ متر ارتفاع است. در قسمت‌های غربی و جنوبی دامنه‌های شمالی سلسله کوه‌های قره‌باغ قله «قیز قلعه‌سی» به بلندی ۲۸۴۳ متر، «قیزخ قیز» به بلندی ۲۸۲۷ متر «بیوک کیره» به بلندی ۲۷۲۵ متر و در قسمت‌های شمال شرقی و شمال، دشتهای هموار (کناره‌های غربی دشت میل و مغان و دشت قره‌باغ) وجود دارد.

این اراضی به وسیله رشته کوه‌های «مورو داغ» که قله آن در سراسر سال پوشیده از برف است و «قره‌باغ» به طرف دشت «میل و مغان» و «قره‌باغ» گسترده شده است. جریان رودخانه‌هایی که از این کوه‌ها

۲- دکتر سجادی، کوی سرخاب تبریز، ص ۲۷۳.

۱- فقیه، پیشین، ص ۸۳

۳- علی‌نظمی، دو بیست سخنور، ص ۳۶۷.

سرچشمه می‌گیرد، دره‌های عمیق و پرتگاههای صخره‌ای در این اراضی به وجود آورده است.^(۱)

"چین خوردگیها و برجستگیهای آذربایجان در اواخر سومین و اوایل چهارمین عهد یعنی بیش از سه میلیون سال قبل بوجود آمده است. قسمت عمده اراضی آذربایجان را تا نیمه دوم عهد سوم جریان خلیجهای دریائی بزرگی فراگرفته بود که به تدریج با کشیده شدن آب همان دریا، اراضی وسیعی از زیر آب بیرون آمد و جلگه بین رود کر و ارس را بوجود آورده است. کوهستان‌های قفقاز بزرگ و کوچک و کوهسارهای طالش از نباتات مخصوص مناطق ملایم مرطوب پوشیده شده است.

در این اراضی در ازمنه گذشته ماستودونت (نوعی از اسب‌های گیپاری‌یون) و آنتی‌لوپ، خوکها، کفتارها و حیوانات پستاندار دیگری زندگی می‌کردند. بعد از آن در این سرزمین، میمونهای شبیه انسانها هم به وجود آمدند.^(۲)

کوههای سر به فلک کشیده یاد شده نه تنها در اقتصاد کشاورزی این منطقه نقش تعیین کننده‌ای دارند، از نظر جغرافیائی نیز، طبیعتی زیبا و دل‌انگیز به ساکنان این خطه ارزانی داشته‌اند. ضیاءالدین سلطانونوف که خود زاده و پرورده قه‌رباغ کوهستانی است "مورو داغ" و دامنه‌های سرسبز و دلربای آن را این چنین به تصویر می‌کشد:

"...از آخرین تنگه هم عبور کردیم. راههای مارپیچ، از کمره گردنه جنگلی، امتداد می‌یابد. دستکم در هر قدم و در سر هر پیچ، با یک منظره جدیدی برخورد می‌کنیم. در پائین گویا دریاچه ترتر جای، آئینه جلوی خورشید گرفته است. در اینجا در دامنه "مورو داغ" که از سطح دریا هزاران متر بلندتر است، در میان کوههای مرتفع و جنگلهای به هم فشرده "زیبای چشم آبی" انسان را به شگفتی وا می‌دارد."^(۳)

کوههای آزارات یا توروس یا آغری داغ که به واسطه دره عمیق و وسیع رودخانه ارس، قه‌رباغ (ارسباران) را از قه‌رباغ به دو نیمه کرده است.^(۴)

رشته کوههای قه‌رباغ (ارسباران)... در حقیقت دنباله کوههای قه‌رباغ است که به وسیله رود ارس از همدیگر جدا شده‌اند.^(۵)

ارس چونان گردن‌بندی، میان توده‌های کوهستانی قه‌رباغ در شمال و قه‌رباغ در جنوب آویزان است.^(۶)

۱- بهرام احمدی، پیشین.

۲- تاریخ آذربایجان، (ج ۱)، اثری از پژوهشگران جمهوری آذربایجان، ترجمه دکتر نصرالله اسحق بیات، ص ۷.

۳- ضیاءالدین سلطانونوف، قه‌رباغ گونده‌لیگی، ص ۲۲. این کتاب با ترجمه همین قلم تحت عنوان "جنگ قه‌رباغ" به طور مسلسل در ۵۸ شماره در روزنامه احرار تبریز منتشر شده است.

۴- سید اسماعیل وکیلی، آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن، ص ۱۰.

۵- حسین دوستی، تاریخ و جغرافیای ارسباران، ص ۱۱.

۶- رحیم رئیس‌نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران (ج ۱)، ص ۲۸.

کوه میشو نیز که جزو رشته کوههای جنوبی ارسباران و کوههای آذربایجان است، سمت شرقی این کوهها را "مورو" و سمت غربی آن را میشو گویند....بلندترین قله کوه مورو که در امتداد همین کوه قرار گرفته ۲۱۸۷ متر میباشد.^(۱)

"بزرگوهی، خرس قهوه‌ای، گربه جنگلی، جیران، گرگ، روباه، خرگوش، سنجاب، دله و جوجه تیغی از جمله حیوانات وحشی این منطقه و قرقاول، کبک و کبوتر از جمله پرندگان این دیار هستند."^(۲)

"از لحاظ اقلیمی ولایت (قره‌باغ) را می‌توان به سه ناحیه تقسیم کرد: گرم معتدل، سرد معتدل و سرد. ولایت خود مختار قره‌باغ کوهستانی، دارای شبکه متراکم رودخانه‌ای میباشد. مهمترین آنها عبارتند از: ترترچای، اینجه چای، خاچین چای، گرگرچای، کژنده‌لن چای و قورو چای.

جنگلهایش دارای درختان بلوط، بادام زمینی، زبان گنجشک، یزفون، درخت ممرز، درخت سرخدار و همچنین بوته‌هایی که از برگ‌های آنها مواد رنگی تهیه می‌شود و درخت گرانهای پر یا زرده‌چوب می‌باشد. از درختان میوه نیز گردو، سیب، گلابی، آلوچه و زغال‌اخته را می‌توان نام برد. جنگلهای و بوته‌زارها بیش از یک سوم اراضی قره‌باغ کوهستانی را اشغال نموده‌است.

در معادن ارزشمند این ناحیه فلزاتی نظیر روی و مس ذخیره گردیده‌است. معادن مس، باروت و سنگهای مختلف ساختمانی نظیر مرمر، تراورتن، گچ، گل نسوز کشف گردیده‌است. سنگهای آسیاب نیز استخراج می‌گردد. در نزدیکی شهر شوشا، چشمه‌های معدنی گازدار و آهن دار و کربن دار قرار دارد.

قره‌باغ کوهستانی، منطقه کشاورزی و دامداری پیشرفته‌ای می‌باشد، صنایع ولایت نیز در حال گسترش و پیشرفت بوده است. صنایع اساسی این ناحیه را صنعت برق و تولید ابریشم تشکیل می‌دهد است.

همچنین صنایع ماشین سازی، ساختمانی، میل سازی، بافندگی، تولید کفش، گوشت، لبنیات و غیره به صورت موفقیت آمیزی در حال پیشرفت بود.

اقتصاد ولایت قره‌باغ کوهستانی، بخش جدائی ناپذیر اقتصاد جمهوری آذربایجان را تشکیل می‌دهد. در سهمیه بندی اقتصاد داخلی جمهوری شرکت فعال داشته و فعالیت ثابت اقتصادی این ولایت ارتباط مستقیم و متقابل با دیگر بخشهای اقتصادی جمهوری دارد.^(۳)

"مساحت استان ۴۴۰۰ کیلومترمربع، حدود ۱/۵ درصد از کل مساحت جمهوری آذربایجان است. از نظر تقسیمات داخلی، این استان به ۵ ناحیه (رایون) به نامهای زیر تقسیم میشود:

۱- عسگران

۲- آق دره (مارداکرت)

۲- بهرام امیراحمدی، پیشین.

۱- احمد سلیمی فرد، شبستر، ص ۳۵-۳۳.

۳- اقرار علی اوف، داغلیق قره‌باغ.

۳- مارتونی

۴- هادروت

۵- شوشا

این استان دارای دو شهر به نامهای خان کندی (مرکز استان) و "شوشا" (شوشی)، ۵ شهرک، یک قصبه و ۲۲۰ روستاست. پیش از این قریه‌باغ به ۱۷ محال به نامهای زیر تقسیم شده بود:

- ۱- سیسیان ۲- دمیرچی - اصلانلی ۳- کوبارا ۴- برگشاد ۵- باهاب یورد ۶- کبیرلی ۷- طالش ۸- جوانشیر ۹- خاچین ۱۰- چیله بیرد ۱۱- اوتوز ایکی ۱۲- ایگیرمی دورد ۱۳- قارا چورلو ۱۴- ورنند ۱۵- دیزاخ ۱۶- خیردا - پارادیزاخ ۱۷- آجان ترک.

به استثنای چند آبادی ساکنان ۱۲ محال را کلاً آذربایجانی‌ها تشکیل می‌دادند. محالهای "دیزاخ"، "ورند"، "چیله بیرد"، "خاچین" و "طالش" نیز از آبادیهای آذربایجانی و ارمنی‌نشین تشکیل شده بود. در بعضی از آبادیها، آذربایجانیها و ارمنه در کنار هم زندگی می‌کردند ■

آبونه فورمو

آبونه اولماق ایسته‌ین عزیز وطنداشلارذان ۱۳۷۹- جو ایلین آبونه پولونو (۱۷۰۰ تومن) «بانک ملی، شعبه داریوش، خیابان بهار، دکتر جواد هیئت، ۲۱۶۳» نومره‌لی حسابا یاتیریب، قبضینی بو فورملا بیرلیگده آشاغیداکي آدرئسه گؤنדרمه‌لی خواهیش اولونور.

تهران - فلسطین شمالی ۱۵۱، دفتر مجله وارلیق، تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

آد و سؤی‌آد:

آدرئس:

پوست نومره‌سی: تلففون:

بسم الله الرحمن الرحيم

ایچینده کیلر

- جریان گسترش فارسی دری و ترکی آذری در ایران - محمدعلی فرزانه. ۲.....
- نثریمیز هارا گئدیر - دوکتور جواد هیئت ۱۱
- سید عظیم شیروانی نین حیات و یارادیجیلیغی (۲) - عزیز محسنی ۱۸
- مادایلار (۲) - میرهدایت حصاری..... ۲۷
- تبریک ۳۸
- آگاهی قومی و بحران هویت در افغانستان - لطیف پدram ۳۹
- امامزادانین حکایه سی - آغشین آغکمرلی ۴۶
- روماننیک شاعیریمیز محمد هادی - غالبه گول تکین ۴۸
- ایراندا تورک وارلیغی و وارلیق درگیسی (۲) - سونل بوسنالی..... ۵۳
- به کجا چین شتابان - مجید نیکوئی ۶۰
- ح.م. ساوالانین آغیرلاما مراسیمی - م.ر. هیئت ۶۶
- خیابانی حرکاتی - اتهاملار و حقیقتلر - دوکتور عین الله مددلی ۶۹
- پروفوسور حمید محمدزاده نین ماتمینده - دوکتور جواد هیئت ۸۰
- کیتاب تنقیدی: عصریم، طالعیمن منیم - کریم مشروطه چی سؤنمز. ۸۲
- کیتاب تانیتمی - م.ر. ه. ۸۵
- اؤیرنجی درگیلرینه قیسا بیر باخیش - م.ر. ه. ۹۰
- شعرلر: سوسن کریمووا، بختیار واهابزاده، اسماعیل جمیلی..... ۹۵
- جنگ ارامنه و مسلمانان قفقاز در سال ۶ - ۱۹۰۵ - صمد سرداری نیا ۹۷
- فراخوان مسابقه نمایشنامه نویسی شیخ محمد خیابانی ۱۰۷

نگاهی به جریان گسترش و رواج زبان فارسی دری و ترکی آذری در ایران

د. ع. عروزی

موضوع رواج و گسترش تاریخی زبانی که از آن به زبان دری، پارسی دری و پارسی نو نام برده میشود و زبانی که در همین راستا بنام زبان ترکی آذری و آذربایجانی و اساساً در زبان عامه تورکو یا تورکی شهرت یافته و زبان امروزه ترکان ایران را شامل می‌گردد، به دلیل حاکمیت تک بعدی و جابراجه رژیم پهلوی، در مسئله زبان و توسل این رژیم به شیوه سیاست استیلاگرانه آسیمیلیاسیون، در تمام این دوران پر اختناق و ناهنجار، نه تنها مجالی برای بررسی و کاوش مسئله گسترش و رواج این دو زبان، به عنوان یک مقوله اتنیک به جای نگذاشته حتی امکان ورود به دیالوگ و گفت و شنود در این مقوله را مخدوش و ممنوع ساخته است.

از این دو زبان، که قرنهای متمادی هر کدام با فرایند و کاربرد خود در گستره ایران زمین عامل حشر و نشر و بیانگر و ترجمان احساسها، اندیشه‌ها، آرزوها و حسرت‌های میلیون‌ها و میلیون‌ها مردم ساده‌دل و انبوه بیشماری از شاعران و نویسندگان و سخن‌پردازان و صاحبان قلم بوده‌اند، این یکی، یعنی پارسی دری یا پارسی نو، با دریافت روایت یگانه زبان رسمی و مجاز حاکم در ایران بر اریکه اقتدار نشسته و آن دیگری، یعنی ترکی آذری، وسیله قلم بدستان «پرورش افکار» و ناسیونالیست‌های فاشیست مآب و پردازندگان «وحدت ملی تنها در سایه وحدت زبانی» مردود و تحمیلی و مخمل شناسانده شده است. البته، این دو زبان که امروزه در پهن دشت ایران، با همه حمایت‌هایی که از زبان فارسی دری به کار رفته

و با همه تحقیرها و تهدیدها و تنگناها که نصیب زبان ترکی آذری گشته، شمار تکلم کنندگان همسانی دارند و حتی به موجب ارقام و آمار رسمی شمار ترکی تباران بر دری‌گویان فزونی داشته و روز به روز نیز فزونت‌تر می‌شود، ضمن اینکه هر یک از این دو زبان در گروه‌بندی اتنیک و ساختاری در رده‌بندیهای متفاوت و ناهمگون جای می‌گیرند، در یک مقطع تاریخی که از قرن سوم تا پنجم و ششم هجری را در برمی‌گیرد، شرایط و پروسه تحول تاریخی و مدنی خود را در ماوراءالنهر آنروز گذرانده و هر کدام در جای - جای ایران، زبان گفتار و نگارش اجتماعات پارسی‌گوی و ترکی‌گوی گردیده‌اند.

سرزمین ماوراءالنهر آنروز، به اقتضای ژئوپولیتیک و سوق‌الجیشی و تمرکز علوم و اندیشه و برخورد تمدنهای شرق و غرب در شرایط بسیار مساعد و استثنا قرار داشت و آبستن دانش و جهان‌نگری‌هایی بود که بعداً وسیله دانشمندان بزرگی چون البیرونی، الخوارزمی و ابوعلی سینا و دیگران به گنجینه دانش و فرهنگ جهانی افزوده میشد. در این روزگاران، یعنی در دوران دو قرن سکوت، مسلماً انبوهی از آثار نوشتاری، اعم از متون دینی و تاریخی، به آتش کشیده شده بود و متولیان آنها، یعنی طبقه ممتاز روحانیون و دبیران در رفته بودند. لکن صنعتگران و کشاورزان بی‌نصیب از نعمت خواندن و نوشتن بودند و در لهجه‌های گفتار گپ میردند و حتی ترانه و واسونک می‌سرودند.

این پیشرفت و هماوایی در شرایط تاریخی و مدنی آن روز، تاثیر خود را در لهجه‌های دری آن منطقه و بخصوص مناطق سغد و خوارزم امکان ارتقاء لهجه‌های این نواحی را به سطح زبان نگارش و شعر و ادب فراهم می‌آورد.

زبان فارسی دری، نخستین تظاهر خود را در اشعار شاعرانی که در تاریخ ادب فارسی دری به پیشگامان شعر فارسی شهرت یافته‌اند که اکثریت قریب به اتفاق آنان مانند رودکی سمرقندی، شهید بلخی، ابو شکور بلخی، حنظله بادغیسی، کسائی مروزی، منجیک ترمذی، ابو شعیب هروی، مسعود مروزی، ابواسحاق جویباری و دیگران همگی از ماوراءالنهر بودند.

در این مرحله، که لهجه‌های سغد و خوارزم بستر زایش زبان فارسی دری می‌گردند، در منابع گوناگون، اشاره‌ها رفته‌است که ما اینجا تنها با آوردن اشاره‌هایی از مقدمه، فرهنگ فارسی دکتر محمد معین بسنده می‌کنیم.

«سغدی - این زبان در کشور سغد - که بخارا و سمرقند از مراکز آن بود - رایج بوده‌است... زبان سغدی در برابر نفوذ زبان فارسی و ترکی بتدریج از میان رفت. ظاهراً این زبان تا قرن ششم هجری نیز

باقی بوده است» (فرهنگ فارسی معین، جلد اول - مقدمه، ص ۱۵).

«خوارزمی - زبان خوارزمی معمول خوارزم قدیم و واحه‌های مسیر سفلاهی رود سیحون بوده و ظاهراً تا حدود قرن هشتم هجری رواج داشته است و پس از آن جای خود را به زبان فارسی و زبان ترکی سپرده» (فرهنگ فارسی معین - همانجا).

در همین دوران، مهاجرت قبایل ترک تبار، از آسیای مرکزی به سوی غرب فزونی می‌یابد. اویماقهای (طوایف، دودمان، عشیره‌های) ترک با اوبه‌ها و خیمه‌های بی‌شمار به دلیل ازدیاد جمعیت در سرزمین بومی و فشاری که از سوی قبائل مختلف ترک بر یکدیگر و همچنین مغولها در قرن ۱۳ میلادی به آنان وارد می‌شد، آنها را به سوی غرب می‌راند و ماوراءالنهر به جولانگاه زنان و مردان تیره‌های مختلف ترک مبدل می‌گردد. این قبایل در جریان این کوچها و اسکانها به هدایت یکی از پادشاهان قاراخانیان (آل افراسیاب) بنام ساتوغ بغراخان در نیمه اول قرن دهم میلادی نه به قهر شمشیر بلکه داوطلبانه اسلام را پذیرفته‌اند منتها اسلام مورد پذیرش آنها نه شامل مسائل پیچیده فقهی و نه حتی انجام واجبات روزمره است. اینان از اسلام به موارد ملموسی عمل می‌کنند که برای پیش برد آن لازم دارند. آنها وقتی با دشمن روبرو می‌گردند (که غالباً کافران بد آئین هستند، از آب پاک وضو می‌گیرند و بی‌پروا بر دشمن می‌تازند. وقتی پیروزی حاصل می‌شود، مجلس جشن و سرور ترتیب می‌دهند، در جنب ارتقاء زبان فارسی دری به مرحله یک زبان ادبی و نگارشی و آغاز کار شاهنامه‌پردازی، اینان نیز داستانهای حماسی و پهلوانی خود را بهمراه دارند با ادبیات شفاهی گسترده و کتابهایی از نوع «قوتادقو بیلیک» (دانش مقدس) و «عته الحقایق» (دو کتاب دیداکتیک در مراتب اخلاق و سجایا) بهمراه دارند.

به علاوه، از دیرباز یک آرزوی بلندپروازانه تشکیل امپراتوری ترک اسلامی و گسترش آن تا آنجا که جزقه نعل اسب و جلای شمشیر جنگاوران ترک بدرخشد، در دل آنان جا انداخته بود. مقدمات این مهم در دربارهای آن روز فراهم بود و زیارویان بی‌بدیل و خانداده‌های بی‌باک که سالها پیش و در طول زمان وسیله دشمنان روده شده و بوسيله سوداگران در دربارها و خانواده‌های اشرافی به خدمت گمارده شده بودند، آن برآزندگی را داشتند که به تشکیل چنین حکومت‌های مقتدری اقدام کنند. انوشترکین غرچه موسس سلسله خوارزمشاهیان، آلپتکین و سبکتکین سر سلسله غزنویان، سلجوق ابن دقاق و طغرل بانی سلسله سلجوقیان و فرمانروایانی چون ملکشاه سلجوقی که محدوده ایران را از انطاکیه شام تا رود سند گسترش داد و همچنین دودمانهای بعدی که هزار سال بر ایران زمین حکومت راندند و بعضی از آنان

چون اوزون حسن پادشاهی دموکرات و دادگستر بود.

زبان فارسی دری در قرن سوم هجری تحت حمایت سامانیان در ماوراءالنهر به گسترش و غنای خود ادامه می‌دهد و تنها در قرن چهارم و پنجم است که به خراسان امروزی رسوخ می‌کند و یکی از مظاهر چشمگیر این رسوخ، فرمانروائی سلاطین غزنوی و بخصوص سلطان محمود است که خود بزرگترین مشوق و مروج شعر فارسی دری است. دربار محمود، ملجاء و مأوای سخن‌پردازان و قصیده‌سرایانی چون عنصری، عسجدی، فرخی، منوچهری و بسیاری دیگر است که از صله‌های بیدریغ این فرمانروای اهل یزم و رزم برخوردارند، از نقره دیدگان می‌زنند و آلات خان از زر می‌سازند.

شعر و نثر سلیس فارسی دری، در رسوخ به سرزمین خراسان و هرات امروزی سلسله داستانهای اساطیری و باستانی ایران را به‌مراه می‌آورد و این داستانها خمیرمایه پردازش شاهنامه‌هایی می‌گردد که با شاهنامه ابولمؤید بلخی آغاز و به کار عظیم سرودن شاهنامه وسیله سخن‌پرداز طوس منجر می‌شود. با انقراض سلسله غزنوی و به قدرت رسیدن فرمانروایان دیگر ترک تبار، یعنی سلجوقیان، حمایت و هواداری از زبان فارسی دری را به عهده می‌گیرند و آن را در بهترین شکل ممکن پیش می‌برند. این تصادفی نیست که انبوهی از آثار کلاسیک نظم و نثر فارسی دری به نام فرمانروایان ترک تبار توشیح شده است.

این مسئله که فرمانروایان ترک چرا و با چه انگیزه‌ای مشوق زبان فارسی دری بوده‌اند بخودی خود مسئله بحث‌انگیزی است. ولی ترکها نه قصد ایجاد یک زبان سرتاسری بلکه قصد ایجاد یک امپراتوری سرتاسری با محتوا و مضمون یک امپراتوری عظیم ترک اسلامی را داشتند و سلاجقه با کفایت و قدرت تمام از عهده این کار بر آمده بودند. آنها زبان و هنر و هر دستاورد بدیعی مادی و معنوی را در راه اشاعه اسلام می‌خواستند و این خواست حتی بعد از رسیدن خلفای آل عثمان به فرمانروائی همچنان ادامه داشت...

در راستای فرمانروائی سلجوقیان کوچ قبایل ترک تبار به ایران و گسترش آنها در نواحی مختلف که از دورانهای خیلی پیش آغاز شده بود، با گروههای انبوه و با خدم و حشم و مواشی انجام می‌شود، اینان «این مردان و زنان دلیر ... به‌مراه چادرهای الوان، گله‌های احشام، اسبان تیزپای، ساز و برگ رزمی، آداب و رسوم و معتقدات، سجایای قومی و اساطیر و افسانه‌ای خود را نیز به‌مراه دارند. اینان بعد از استیلا و سکونت در سرزمینهای جدید به فراخور تأثیر شرایط ویژه‌ای که در آن قرار گرفته‌اند، دگرگونیها و

تبدلاتی را در زندگی اجتماعی و اقتصادی و عقیدتی و بالطبع در آداب و رسوم و باورها و روابط خود می‌پذیرند.

داستانهای دده‌قورقود، حماسه‌ها و ماجراهای شکوهمندی است که این اقوام در شرایط و عوامل تاریخی و اقلیمی جدید - در شرایط آذربایجان و دیگر مناطق ترک نشین ایران آفریده‌اند و از این رهگذر، این دستاوردهای بدیع و زیبا، با آن تاریخ و زبان و ادب و فولکلور آذربایجان پیوند خورده است. این پیوستگی و آمیختگی تا آنجا پیش رفته که این داستانها از نظر آرایش و اسلوب و زبان و رخدادها و روابط، از داستانها و اغوزنامه‌های اقوام آسیای مرکزی به کلی متمایز گشته و آنچنان خصلت و بافت ملی و بومی به خود پذیرفته که در ادوار بعدی و پاپای سیر و تحول فولکلور آذربایجان سر منشأ و سنگ بنای داستانهای ملی و حماسی و غنائی این دیار گشته است. بطوریکه با یک بررسی و سنجش اجمالی، همانندیا و همگونیهای بسیاری را مابین شیوه قالب‌بندی، اسلوب، سیماها و دیدگاههای داستانهای دده‌قورقود، با داستانهای رزمی و غنائی فولکلوریک مردم آذربایجان که متعلق به ادوار متفاوت بعدی هستند می‌توان پیدا کرد»^(۱).

موضوع جالبی که بعد از جایگزینی فارسی دری در خراسان امروزی و گسترش آن بصورت شعر و نثر میان ساکنان نقاط دیگر ایران پیش می‌آید، اینست که این گسترش به دلیل مغایرتهایی که زبان فارسی دری با دیگر لهجه‌های رایج در بین اقوام ایرانی داشته، در یک فاصله زمانی کوتاه و به سادگی انجام نپذیرفته بلکه در یک دوره طولانی یک قرن و دو قرن سامان می‌گیرد. بطوریکه این شعر و نثری که در خراسان در قرن چهارم و پنجم اشاعه می‌یابد، امواج آن به شیراز که همواره مهد شعر و ادب بوده، فارسی دری تنها در قرن ششم، هفتم و حتی هشتم در آثار سعدی و حافظ خودنمایی می‌کند و یا مثلاً در کرمان در شعر خواجوی کرمانی در محدوده همین قرن‌ها نمایان می‌گردد و فراتر از آن سبک عراقی در غرب ایران قریب دو قرن و چه بسا سه قرن دیرتر از سبک خراسانی در شرق رسالت اشاعه فارسی دری را بعهده می‌گیرد.

ناصر خسرو در سفرنامه خود اشاره صریح دارد بر اینکه در تبریز قطران نام شاعری را دیده که شعر نیکو می‌سروده، ولی زبان فارسی نیک نمی‌دانسته و دیوان منجیق پیش او آورده و برخوانده و ناصر خسرو ندانسته‌های قطران را بر او مکشوف ساخته است و مردم اصفهان بعد از تدوین مثنوی «ویس و

۱-م.ع. فرزانه، دده قورقود کتابی، تهران ۱۳۵۸، مقدمه ص ۴ ب و ۵ الف.

رامین» در قرن پنجم از سراینده آن فخرالدین اسعد گرگانی درخواست می‌کنند که این داستان دلنشین به زبان اصفهانی ترجمه شود تا آنها بهتر بتوانند از آن بهره جویند.

ولی مستندتر از همه اینها، وجود دو کتاب لغت که یکی مقارن با اشاعه فارسی دری در سایر نقاط ایران و دیگری در آستانه کوچ و سکونت مردم ترک تبار نوشته شده است، می‌باشد.

یکی از این دو کتاب لغتنامه اسدی طوسی شاعر و ادیب قرن پنجم هجری است که به نام فرهنگ اسدی طوسی یا لغت فرس است. فرهنگ اسدی که یک فرهنگ فارسی به فارسی است در اصل برای تفهیم و توجیه لغاتی که بهمراه فارسی دری وارد ایران گشته و همسانهای آنها در لهجه‌های ایرانی وجود نداشته، تدوین شده است. این کتاب لغت که مؤلف برای هر یک از لغات گردآوری شده در آن معمولاً مثالهای منظوم از شعرای دری گوی ماوراءالنهر نقل کرده است، بفحوای نخستین ویراستار آن عباس اقبال همچنانکه اشاره رفت به منظور تفهیم معانی کلمات دری که در لهجه‌های آنروزی رایج در ایران موجود نبوده تألیف شده است. کتاب دیگر «دیوان لغات الترك» تالیف محمود کاشغری است که در همان قرن پنجم هجری تألیف شده و در نوع خود یک فقه‌الغه بی‌همتای دو زبانه (ترکی به عربی) است که لغات و کلمات رایج در زبانها و لهجه‌های آن روزی اقوام و جوامع مختلف ترک تبار را در خود گرد آورده است. در کتاب، علاوه بر نقل معانی عربی کلمات، جابه جا نحوه کاربرد آنها با آوردن مثال و شاهد نشان داده شده و اشکال و اسلوب تلفظ لغات را در زبانها و لهجه‌های ترکی آن دوره مشخص کرده است. کتاب به عربی نوشته شده و قصد مؤلف از تدوین آن فراهم ساختن کتاب جامعی در فراگیری زبان ترکی، به عربی‌زبانان بوده است. در همین رابطه، مؤلف ضمن تدوین فرهنگ، دانستنیهای گرامری جالبی نیز ارائه می‌دهد که در شناخت ویژگیهای آوایی ترکی بی‌نظیر است.

در دیوان لغات الترك کاشغری، جابه جا و بکرات به شیوه‌های قبیله‌ای اوغوز استناد می‌شود و ضمن اینکه از شیوه کاشغری به عنوان فصیح‌ترین نام برده می‌شود، شیوه اوغوز نیز رایجترین شیوه متداول آن زبان معرفی می‌گردد. از این نظر، در بررسی واژه‌شناسی تاریخی و اتنیک زبان ترکی آذری از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است.

به این ترتیب، زبان فارسی دری و زبان ترکی آذری، با پتانسیل و کاربرد همسان در یک مقطع تاریخی وارد سرزمین امروزی ایران گشته و قرنهای متمادی ضمن اینکه بار ادبی و بدیعی این یکی و یا نقش دیوانی و حکومتی آن دیگری در اولویت قرار می‌گیرد هر دو زبان در ارائه آثار جاویدانی بر جهان اندیشه

و کلام نقش هماهنگ و مشترکی را انجام می‌دهند و حتی گروهی از «ترکان پارسی‌گوی» در دیدگاه حافظ بخشندگان عمر به قلم می‌روند....

قرنها سپری می‌شود و این دو زبان در پهن‌دشت ایران با نظم و نثر آهنگین کلاسیک و ادبیات عامیانه در آثار سخنسرایان و متون فولکلور منادی اندیشه‌ها و جهان‌نگریهای انسانی و عرفانی سخن پردازان و بیانگر رازها و نیازها و اندوهها و شادیهای نسلها می‌گردد. البته در این قرون متمادی پردازشهای هر دو زبان نشیب و فراز و ناکامیها و کامیابیهای را از سر می‌گذرانند.

بعنوان مثال آثار کلاسیک هر دو زبان در مراحل با لغات و ترکیبات عربی آمیخته می‌گردند. یا مثلاً شعر فارسی به دلیل هم‌آوایی ساختار فونتیک این زبان با وزن عروض (وزن هجای ناهمگون) جولانگاه فراتری در اختیار دارد در حالیکه زبان ترکی آذری به اتکای ساختار هجایی آن (وزن هجای همگون) در محدودیت قرار دارد و در عوض چون ادبیات شفاهی منظوم آن با وزن هجا همساز است بطور وسیعی گسترده می‌شود و نشید زیبا و سحرانگیز حافظ و نظامی و سعدی و مولوی و نسیمی و فضولی با نوای دلسوختگان بهم می‌آمیزد و سحر سخن حلال کام سوت‌دلان را شفا می‌بخشد.

با ایجاد صنعت چاپ در ایران که این فن برای اولین بار در تبریز راه می‌افتد اگر گلستان سعدی و دیوان حافظ با اسلوب تمیز یک بار چاپ می‌شود دیوان فضولی و نباتی و دلسوز با همان نفاست بارها چاپ می‌گردد. تئاتر زبان ترکی آذری خیلی زودتر از تئاتر فارسی جان می‌گیرد و معارف جدید وسیله منادی نام‌آور بزرگ حاج میرزا حسن رشیدی نخستین بار در تبریز بارور می‌شود و ندای رسای میرزا علی‌اکبر صابر در نشریه ملانصرالدین در ترویج اندیشه‌های آزادی و مشروطیت فراتر از همه شنیده می‌شود و به ژرفای جامعه نفوذ می‌کند و سید اشرف‌الدین حسینی صاحب نشریه نسیم شمال را شیدای خود می‌سازد و تاریخ ادبیات مشروطه ایران با بانگ رسا می‌توفد که میرزا علی‌اکبر صابر بزرگترین سخن پرداز مشروطیت است و همچنان نیز خواهد ماند. داشتن و خواندن این اثر بزرگ در تمام دوران حاکمیت رژیم پهلوی ممنوع بود.

من این مجموعه گرانقدر رادر فاصله‌های زمانی محدودی که فراهم بود دوبار و هر بار در پنج هزار نسخه چاپ کردم و اکنون با اینکه از آن چیزی به دست نمانده و چاپ مجدد آن نیز فراهم نیست آن نسخه را به کتابخانه اونیورسیتیه اوپسالا تقدیم می‌کنم.

نگاهی به تنگناها و بی‌بها کردنهای ترکی آذری در رژیم پهلوی.

ولی با پایان جنگ اول جهانی و دگرگونی‌هایی که در سیاست استراتژیک و ژئوپولیتیک منطقه پیش می‌آید سناریوی جدیدی وسیله ساحل‌نشینان تایمز نوشته می‌شود و اجرای آن بر عهده رضاخان میرپنج که ظاهراً برخواسته از میان مردم است زیر چتر حمایت و هدایت اردشیر جی ریپورترها وارد گود می‌شود تا ایران مترقی آریائی را به دست «توانا»ی خود پایه‌گذاری کند. با وقوع کودتای سوم اسفند و انتشار اعلامیه معروف «من حکم می‌کنم» آثار دموکراسی به جای مانده از انقلاب مشروطیت برچیده می‌شود، قلمها می‌شکنند، آزادی بیان و اجتماعات از میان بر می‌خیزد، زندانها و سیاهچالها از آزادیخواهان و خوانین عشایر که سر بر انقیاد ندارند انباشته می‌گردد و بالاتر از همه حقوق قومی خلقها و آداب و رسوم آنها به حساب ایجاد وحدت ملی و زبان واحد از بین می‌رود و کشف حجاب به شیوه خشن و بزور باتون این رفرم تازه از راه رسیده را تکمیل می‌کند و درست در همین راستاست که زبان ترکی آذری و دیگر زبانهای قومی به‌مراه همه آداب و سنن این اقوام زیر ضربات تهدید و تحقیر قرار می‌گیرد، از چاپ و نشر کتاب به ترکی آذری که حالا دیگر بازار رایجی برای خود دارد جلوگیری می‌شود. کتابهای موجود و نمایشنامه‌ها جمع‌آوری و معدوم می‌گردند. در مدارس و ادارات نه تنها از خواندن و نوشتن، حتی از سخن گفتن به این زبان به شدت جلوگیری می‌شود و ایادی رنگارنگ از نوع عمادالملک محسنی‌ها، عبدالله مستوفی‌ها، سرتیپ آیرمها، ذوقی‌ها، یزدانبندها، دکتر خانابا بیانی‌ها و ماهیار نوایی‌ها برای برگرداندن زبان مادری و قومی مردم و تغییر هویت قومی خلق اسب می‌تازند.

سید احمد کسروی بخاطر نوشتن رساله «آذری یا زبان باستان آذربادگان» به دریافت نشان افتخار از انجمن سلطنتی تاریخ انگلستان مفتخر می‌شود و پژوهندگان و «علامه»ها در مورد این رساله کوچک که هیچگونه بنای علمی سوسیال لنگوئیستیک ندارد، داد سخن می‌دهند و آنرا قباله قومی مردم آذربایجان و دیگر ترک تباران ایران می‌شمارند ولی با همه پافشاری در مورد این جزوه کوچک، در مورد کتاب مفصل دیگر او یعنی در پیرامون ادبیات، که در آن کسروی زیرآب ادبیات فارسی را می‌کشد، سکوت اختیار می‌کنند و دم بر نمی‌آورند. یک سونگری و انکار واقعیت زبان و فرهنگ قومی تا آنجا رواج می‌یابد که «تئورسین»های راسیست فارس، زحمت این دردسر را خیلی راحت از دوش خود بر می‌دارند و به دوش آذری زبانهای خوبنا شده از نوع عبدعلی کارنگ، دکتر منوچهر مرتضوی، ناصح ناطق و

امثالهم می‌گذارند و خود باد در غبغب می‌اندازند و می‌گویند ببینید که ما نمی‌گوئیم ترکی رایج در آذربایجان لهجه است، این را هم‌زبانان «باصلاحیت» خودتان می‌گویند...

اینجا، من قبل از پرداختن به صلاحیت این آقایان، یعنی اظهار نظر دانشمندانه آقای اول، در مورد زبان ترکی آذری و بررسی عملکرد و نفوذ دیگر از آنها در برگزاری مراسم بزرگداشت به لهجه تاتی و اهانت و تحقیر به زبان کنونی مردم آذربایجان، چند فاکت از نوشته‌ای که سالها پیش در جواب به مقاله‌ای از آقای چنگیز پهلوان نوشته‌ام، استناد می‌کنم. این استناد در عین حال از این جهت لازم است که آقای چنگیز پهلوان مثل بعضی‌های دیگر این تحقیرها و اهانتها را شوخی میان مردم تلقی می‌کنند که در همه جای جهان رواج دارد ولی باعث جدایی طلبی نگشته‌است...^(۱).

... و اکنون اظهار نظر عالمانه و زبان شناسانه آقای با صلاحیت اولی در مورد ساختار زبان کنونی آذربایجان:

«در زبان ترکی نه مانند زبان فارسی ظریف‌کاری و تقید(۱) بقواعد سهولت و انسجام و زیبایی موجود است و نه مانند عربی اعلال(۱) و اعراب مشکل قواعد صرفی و نحوی پیچیده. زبان ترکی ادبیات و قواعد نحوی مدونی نداشت و در قبول الفاظ و لغات بیگانه هم هیچ زبانی به قدر ترکی دارای سعه‌صدر و سهل‌انگاری نیست. زیرا اگر یک رشته لغات مختلف را از دری و آذری و عربی و غیره را پهلوی هم چیده و در آخر جمله فعل (است) یا (نیست) به ترکی گفته شود جمله ترکی سلیسی ایراد شده و گوینده هرگز مورد خرده‌گیری و انتقاد واقع نخواهد شد. نسبت به طرز تلفظ و ادای کلمات گوینده هم، همه‌گونه گذشت و بزرگ‌منشی موجود است و بقول ترکی هر جور تلفظ شود باز به قدر خودش خوب است»^(۲).

و دوم، تحصیل حاصل دو آقای با صلاحیت دیگر، یعنی آقایان کارنگ و دکتر منوچهر مرتضوی در مورد احیاء زبان یا لهجه تاتی که ستاره آن عنقریب در حال افول است و دیری نخواهد کشید که این نور ایرانی یکباره از سرزمین ایران رخت برخواهد بست و هم امروز نسل جدید و کودکان این روستاها از زبان پدران خود بکلی بیگانه‌اند و پدران نیز تحت تأثیر علل و عوامل «مجهول!» اندک - اندک «لهجه آذری ترکی» را جانشین زبان خود کرده زبان دیرین خود را به دست فراموشی می‌سپارند.^(۳)

۱-متأسفانه این قسمت از مقاله تا قبل از چاپ مجله بدستمان نرسید. لذا با توجه به کمی وقت و اهمیت موضوع به درج مقاله اقدام گردید.

۲- آذربایجان و وحدت ملی ایران، ص ۴۲ و ۴۳، نگارش ناصح ناطق، تهران ۱۳۵۸، بنیاد موقوفات محمود افشار.

۳- زبان دیرین آذربایجان، دکتر منوچهر مرتضوی، تهران ۱۳۶۰، ص ۲۸.

● دوكتور جواد ھېت

دىلېمىزىن يازىشما و دانىشما واسىطەلرېنى تىشكىل ائىدن نثرىمىز ايللردن برى اىچ و دىش (خارىجى) تىجاوزلرە معروض قالمىش و طىبىعى اىنكىشاف، گلىشمە يولوندا بعضى ساپمالارا اۇغراياراق بوگونكو قارماقارىشىق حالىنى االمىشىدىر. بو مقاله دە دىلېمىز و نثرىمىز دن مقصدىمىز اوغوز توركجەسى نىن توركيە و آذربايجان توركجەلرېندە كى يازى دىلى و نثرلرېمىز دىر. اۇنچە توركيە توركجەسى نىن يازى دىلى و نثرىنى الە آلاق. توركيە دە جو مهورىت دۇرونون باشلانغىچىندان برى اىستانبول مطبوعات^۱ و يايىنلارى بو لەجە دە يايىنلانمىشىدىر. اىستانبول توركجەسى دۇلتىن رىسمى دىلى سىچىلدىكىدن سونرا اۇز اىچ گلىشمە قانونلارېندان داھا چوخ شېدەتلى خارىج تاثيرلرە معروض قالمىش و اۇزلىكلە سۇز داغارىجىنى باشدا اولماق اوزرە يىپ يىنى بىر دىلە چئورلېمىشىدىر. ۱۹۳۲ - دە تورك دىل قورومو قورولدىوقدان سونرا تورك دىلى بىر مودەت دىل اىنقىلابى آدى ائتىندا آشىرى بىر تصفىە يە اوغرامىش سونرا بىر سوره دىل اىنقىلابىندان واز كىچىلمىشسە دە بىر زامان اۇز توركجە چىلر طرفىندن اۇز توركجەلشدىر مە اىدىياسى اىلە يىنى اۇيدورما سۇزلرلە اىشباع ائدىلمىش، بىر يانندان دا باتىدان گلن يابانجى ترمىنلرلە يىنى بىر دىل يارادىلمىشىدىر.

۱- بو مقاله كونفرانس شكلىندە ۲۷ سىپتامبر ۲۰۰۰- جى ايلدە اىزمىردە كىچىرىلن مىنلرلر آراسى تورك دىلى قورولتايبنا اىستانبول توركجەسىلە سۇنولموشدور.

بو جريان بوگونكو ت.د.ك (تورك ديل قورومو) طرفيندن تنقيد ائيدلديگي حالدا ديگر بعضى قوروملار طرفيندن داوام ائتديريلمكدهدير. باشلانغيجدا مشروع و مقبول بير حرکت ساييلان و توركجهنى ايشباع حالينا گلמים عربجه و فارسجا سؤزلر و تركيبلردن قورتارماق و اونلارين يثرينه ائادولو و ياخين سويداشلارين ديل و شيوهلريندن آلينان سؤزلرى ايشلتمك كيمي بير هدف تعقيب ائيدلديگي حالدا زامانلا چئشيدلى ايدئولوزى و شخصى ذوق و هوسلرين تائثيريله اويدورما سؤزلر آغير باسميش و اوز توركجه دئديكلرى آنلاشيلماسى گوج بير ديل ميدانا گلמיםدير.

بورادا مسألەنى آيدينلاتماق مقصديله بير نئچه اوزنك و ثرمگى فايدالى گؤروروك:

چوخ دبرلى بير اونيوتريسيته ساييلان بوغاز ايچى اونيوتريسيتهسى نين ديلچيلىك بولومونده چالیشان بير اوستادين يازديغي مقالهلردن بير پارچاسيني نقل ائديرم:

«توركجهده تومجه ايكيه آيريلير: آد اؤبگى و ائيلم اؤبگى».

بو جوملهنى ديش (خاريچ) توركلر يوخ، حتا توركيه توركلرى ده چتين باشا دوشورلر. حالبوكى

اىستانبول و حتا ائادولو توركلرى نين ديلينده بو جومله بئله ايفاده ائدليلر:

«توركجهده جومله ايكيه آيريلير: آد قروبو و فعل قروبو».

بو جوملهنى يالنيز توركيه توركلرى دئيبيل آذربايجان، ايران توركلرى نين هاميسى و دونيا توركلرى نين

اكثريتى آسانليقلا باشا دوشورلر. بوگون دونيا توركلرى آراسيندا اورتاق توركجهدن بحث ائيدلديگى و

اونا احتياج دؤيولدوغو بير زاماندا بئله آيريجى و كيمسه نين آسان آنلاماديغي بير ديل ياراتماق

دوغرومو؟ باشقا بير ميثال و ثرمك ايسته بيرم. بو پارچا حاجت تپه اونيوتريسيته سيندن بير آرخاداشين

ترجومه سيدير:

«گونوموز سؤز ديزيمينده اوره نيمسل ياكلاشيملار: ديل بيلمين سون اون يىلى، سؤز ديزيمينده بير كاج

بليرگين ياكلاشيمين دؤغوشونا تانيكليک ائتميشدير. بو ياكلاشيملارين آچيكلانان اماچلارى عيني اولسا دا

(... تومجهلرين دوزنلەنيشونده كى ايلكلەلرى كاواراماك دننه بيلير بونا) فلسفه سل باكيش آچيلارى اوزل اماچ

و يۇنتملرى، سؤز ديزيمي نين آنلام و ايله تيشيم ايشله ويله ايليشكيلرى كؤنوسونداكى وارسا ييملارى

يوزوندن بير بيرلريندن كؤكتنجه بيچيمده آيريليرلار».^(۱)

۱- ديل بيلم آراشديرمالارى، آنكارا ۱۹۹۴.

بو پاراقرافدا ائله يىنى سۆزلر واردىركى، بو سۆزلرين معنالارنى اويرندىكدن سونرا داهىي جومله لرى آنلاماق آسان دئىلدىر.

دېلچىلىك ساحه سينده يازيلان و هر سطرينده بير نتجه يىنى سۆز ايشلەنن بئله مورگب بير نثرى اوخوماغا هر دېلچىلىك مارقلىسى هوس گۆسترىمى؟ مارق گۆسترسه بئله اوندان بير شنى آنلامى؟ عجباً، بو سالوندا اوتورانلاردان دېلچى اولدوقلارى حالدا نتجه نفر بو پاراقرافين معناسىنى دوزگون آنلامىشدىر؟

بورادا گتيردىگيم مىثاللار تورک مىلتى نين دىلينده دئىيل، اولسا - اولسا، واختيله ضيا گۆك آلپين دئدىگى كىمى «صونى بير تورک ايسپرانتوسودور». تورکچولرگون اساسلارنى يازان و آتاتورک طرفيندن قبول ائدىلن ضيا گۆك آلپا گۆره، «تورکچولره گۆره، تورک خالقى نين يىلدىگى و تانيدىنى هر كلمه مىلى دىر».

تورک دىلىنى يادلاشديران يالنىز بو آشىرى تصفيه چىلىك دئىيل، بير طرفدن ده يابانجى تۇتغونلو و آروپا مارقىلارنى نين بو ديله سۇخدوقلارى يابانجى كلمه لردىر. عثمانلى ايمپىراتورلوغوندا عربجه و فارسجا سۆزلر و تركىيلرين يىرىنى تنظيماتدان سونرا فرانسىزجا كلمه لر آلمىشدى، ايندى ده اينگىليزجه سۆزلر و تىرمىنلر مۇدا حالينا گلمىشدىر.

سايين (حورمتلى) پروفىسور زىنب قۇرماز يازدىغى «گونوموزده دىل يوزلاشماسى» باشلىقلى مقاله سينده^(۱) تورک دىلى نين يوزلاشماسى و اونون سببلىر حاقيندا مارقلى ايضاحات و تىرمىشدىر: «بىز بير طرفدن عثمانلى دۇنمىنى و او دۇنمده يارادىلان عثمانلىجاى قىنىور و توركجه يى عرب و فارس سۆزلىرى و تركىيلرى نين اىستىلاسىندان قورتارماق اىستىيوروز، بير طرفدن ده آشىرى توركجه چىلىك و آروپا دوشگونلويونون تائىريله يىپ يىنى بير دىل ياراتىيوروز. حالبوكى ايجاد اتدىگىمىز دىل ده ان آزى عثمانلى دىلى قدر خالقىمىز يابانجى و نامانوسدور. توركجه گىچن عصرين ۱۹۹۰ يىلىنا قدر دىش توركلره يىگانه قالمىش و دىقتىنى هپ غربه، آروپايا و تىرمىشدىر. آنجاق سويتلر يىرلىگى آدلانان «قىزىل ايمپىريا» داغىلدىقدان سونرا موسقىل تورک جومهورىتلرى اورتايا چىخىنجا توركجه حاضىرلىقسىز اولاراق يىپ يىنى بير دونيا ايله قارشىلاشمىشدىر. توركجه عصرىمىزىن ان مۇتلو و بۇيوك حادىثه سيندن سونرا دۇغويا، شرقه

۱- پروفىسور ز. قورماز. گونوموزده دىل يوزلاشماسى. تورک دىلى درگىسى، سايى ۵۴۲، آنکارا، شوبات ۱۹۹۷.

داهی توجوه گؤسترمگه و بو جوهوریتلرله دوستلوق و قارداشلیق باغلاری قورماغا باشلادی. ایشته بو شرایطده تورک دیاینی سوبداشلارین دیلترینه یاقلاشدیرماق و حتا اورتاق تورک دیلینه اولاشماق مسألهسی کندیلیگیندن اورتایا چیخمیشدیر. بن شخصاً ایله ریده اورتاق تورکجه اولاراق یثنی بیر تورک دیلی تین یارادیلما سینا اینانمیوروم، آنجاق زامانلا تورک دیللیرین بیر - بیرینه یاقلاشاغینا (یاخینلاشاغینا) اینانیور و ایستانبول شیوهسی نین (اؤز تورکجه یوق) تورک دونیاسیندا ایله تیشیم دیلی اولایله جگینی موحتمل گؤرویوروم. بوگون بو آشیری جریانین نتیجه سینده یثنی نسیل اسکی نسله و مین ایلیک ادبی - تاریخی ایرینه بیگانه قالمیشدیر. گنجلر آتاتورکون تاریخی نۇطقونو، حتا گنچلره اولان خیطابه سینا آنلامیور و بوندان دۇلایسی نۇطقون بوگونکو یثنی تورکجه یه چئوریلمه سی ضروری گؤرولویور.

بو خصوصدا بیر ده دین قارداشلاریمیزدان تشکول ائدن عرب دونیاسینا گؤز آتاق:

بیلیزیک کی، موختلیف عرب اولکه لرینده چئشیدلی عرب لهجه و شیوه لری دانیشیلماقدادیر، آنجاق اوخوما - یازما بیلن بوتون عربلر قۇرانی - کریمی اوخویور و آنلا یزلار. حالبوکی قورآنین دیلی ۱۴۰۰ ایل بوندان اۇنجه تین دیلیدیر. بوگون تورکجه چیلر اسکی ایستانبول شیوه سینا بئیمیر و اونو عربجه و فارسجا سؤزلردن تامامیله تمیزله مک ایسته ییرلر. بو خصوصدا ایراندا داهی بونا بنزر فقط بو قدر شیدتلی اولمایان بیر جریان واردیر. ناسیونالیستلر اؤزلیکله پان ایرانیستلر فارسجانی عرب سؤز و ترکیبلریندن تمیزله مک ایسته ییرلر. بیر گون ایرانا گلن بیر سوئیسلی مشهور بیر ایرانلولوقلا تهران تئلو یزبونوندا بو خصوصدا بیر مواحبیه، دانیشما آپاریلدی. ایرانلی موخبیر، سوئیسلی پروفسورا بئله بیر سؤال وئردی:

«سبز فارسجانی بو قدر عرب سؤزلریله «آلوده»، قاریشمیش اولدوغونا نه دئییر سئیز و اونون تمیزلنمه سی اوچون نه کیمی تکلیفلر ایره لی سوره بیلیر سئیز؟».

سوئیسلی پروفسور بئله جاواب وئردی:

«سبز بو حادیه یه آلوده لیک می دئییر سئیز! بو مسأله فارس دیلی نین اؤزلیگی ساییلمالیدیر، باخین اینگیلیزجه ده %۵۰ - دن چوخ سؤزلر لانیجه دیر، اما هنج بیر اینگیلیز بونو آلوده لیک ساییمیر. اینگیلیزجه نین اؤزلیگی بودور».

من دیلین نورمال گلیشمه سی ائناسیندا و زامانلا یثنی سؤزلر و ترمینلر آلماسینی غایت طبیعی

گۆرۈم. اساساً دىل بو شكىلدە اينكىشاف ائدر و زنگىنلەشر. يالنىز بىر شئىە دىقتىنىزى چككم،
 ايستە بىرم: دىلمىزە يىنى سۆزلر گتير دىگىمىز زامان اسكى سۆزلرى آتامالى يىق، هم دە يىنى سۆز
 تۇرمەدن خالقين آغزىنى و سويداشلار يىمىزىن دىللىرىنى آراشدىر مالى يىق، عىنى معنانى و ئرن سۆزلر
 اونلاردا ولسا اونلارى آلمالى يىق. آنجاق بو شكىلدە دىلمىز زنگىنلەشر و باشقا تورك دىللىرىنە
 ياخىنلاشار و اسكى ايله دە ايلشكىلر يىمىز كسىلمز. مثلا بوگون توركيە دە حادىثە يىرىنە اولاي دئىيرلر،
 يىنى نىيل اصلا حادىثە و وتيرە سۆزلرىنى ايشلتىمىز، يعنى بو سۆزلر اونودولماغا محكوم ائدىلمىشىدىر.
 حالبوكى توركيە نىن ۷۰۰ ايللىك ادبى و رسمى دىلىندە اولاي يىرىنە حادىثە و وتيرە ايشلە دىلمىشىدىر.
 پروفىسور زىن قورقمازىن دئدىگى كىمى «بوگون حىثىت، شرف، غۇرور و عزتى - نىفس يىرىنە،
 «اۋنور» كۇللانىلىيور، وياخود سبب يىرىنە «ئدن» سۇيله نىيور و سببە كى معنا اينجە نىكلرىنە گۇرە ترجىمى
 گركن: واسطە سىلە، دولايىسىلا، موناسىيتلە، اوزوندن، باخىمىندان، ايلگىلى اولاراق و يول آچماق گىمى
 سۆزلرىن دە يىرىنى آلمىش بۇلونييور. بو حادىثە دىلىن ايفادە - آلتايم گوجوندە كى بوزولمە و باوانلاشمانىن
 تىپىك بىر اۋرنكى دىر».

ايندى نورمال ايستانبول توركجە سىندىن بىر اۋرنىك و ئرمىك ايستە بىرم: بو پارچا آتاتورك كولتور،
 دىل و تارىخ يوكسك قورومو باشقانى پروفىسور رشاد گنجىن يازدىغى «كاشقارلى محمودا گۇرە ۱۱ -
 جى بوز ايلدە تورك دونياسى» كىتابىندان آلىنىمىشىدىر:
 «گىرىش: كاشقارلى محمود و اثرلىرى. حىاتى و شخصىتى.

كاشقارلى تورك شىرلرىنى و ساحلرىنى گزەرك تورك، توركىمن، اوغوز، چىگىل، ياغما، كىر قىز
 دىللىرىنى اۋگرندىگىنى آچىكجا قىد اتمك صورتىلە دە هانگى بۇلگەلرى گزىمىش اولدوغو حاقىندا بىر فىكىر
 وئرمك دە دىر.

اونون اىلى نهرىندىن داها اۋتەلرە گىتمە دىگىنى و بو بۇلگەلر اىچىن آنجاق باشقالارىندىن الله ائدە بىلدىگى
 بىلگىلرى قىد ائتىگىنى دە سۇيله يە بىليرىز.

بىر دىلىن زنگىنلىگى اوندكى سۆزلرىن بوللوغو و موترادىف - سىنونىملرىن و جوزئى فرقلرى
 (نوآنسلارى) ايفادە ائدن سۆزلرىن وارلىغى و فعللرىن زنگىنلىگى ايله اولچولور. بو سۆزلر مىن ايللردىر
 ياشامىش خالقىمىزىن ذكا، حىات تجروبه سى سايە سىندە تۇرەمىشىدىر، بونلارى بىر نىسلىن هوسىنە
 قورىان وئره بىلمەرىك.

بیر نئچه سۆز ده تثرمینلر، ایصطیلاحلار حاقیندا سؤیله مک ایسته بییرم. تورک خالقلاری کسینلیکله اورتاق تثرمینولوژی سئچمه لیدیر. منیم حکیم دوستوم پروفسور نورالدین رضا ایللردیر طیب ساحه سینده بو ایشله مشغولدور، آما بیزیم ایفاده میزله اونون سسینه سس وئرن یوخدور. اورتاق تثرمینولوژی حاضیرلانینجایا قدر دیلیمیزده قارشیلیغی اولمایان تشکنیک تثرمینلری اوچون لاتین تثرمینلرینی ایشلتمه لی بییک. بو ساحه ده سؤزلیرمی بئله خولاصه ائده بیله ریم:

دیلمیز و تثریمیز خالق دیلیندن آیریلمامالی و مومکون اولدوغو قدر اورتاق تورکجه یه دوغرو گئتمه لیدیر. بیز وارلیق درگیسینده و یازدیغیمیز اثرلیمیزده بو هدفی تعقیب ائدیریک.

ایندی بیر آز دا آذربایجان تورکجه سیله یازیلان نثری گؤزدن کئچیرک:

قوزئی آذربایجاندا دیلمیز کئچمیشده کی روس ایستیلاسی نین تأثیری ایله روس سؤزلریله ایشباع حالینا گلمیشدیر. عینی دوروم داها دا شیدتلی اولاراق تبریزده و ایرانداکی تورکلرین دیلرینه ده حاکیم اولموش و بیزده روس دیلی یئرینه فارس و عرب دیلرینده سؤزلر، تثرمینلر و ترکیبلر دیلمیزه کئچمیشدیر.

کئچن عصرده قوزئی آذربایجاندا آنا دیلی رسمی اولدوغو اوچون روس (یابانجی) تأثیرینه رغماً دیلین داخیلی قانونلاریلا اینکیشاف نتیجه سینده ادبی دیل و یا یازی دیلی تورکیه تورکجه سینه یاخینلاشمیشدیر. بورادا بیر موقایسه ائدک:

کئچن عصرین ۲۰ - جی ایلینده فریدون بگ کؤچرلی طرفیندن یازیلان آذربایجان ادبیاتی آدلی کیتابداکی نثری ۸۰ - جی ایللرده حمید آراسلی طرفیندن یازیلان نثرله موقایسه ائده رک ایکینجیسی نین کلمه و سینتاکس باخیمیندان تورکیه تورکجه سی نثرینه داها یاخین اولدوغونو گؤرورک. فریدون بگ کؤچرلی دن: «۱۹۰۳ - جو ایلده آذربایجان تورکلری نین ادبیاتی عونوانیندا روس دیلینده بیر کیتابجا ترتیب ائدیپ چاپا وئرمیشدیک. اربابی - قلم بیزیم بو ضعیف اثریمیزه لوظف نظریله باخیب اونون ایتیشارینا هیمت و روهایت گؤستمکله بیزدن خواهشمند اولدولار کی، مذکور کیتابچانین ماآلینا بسط وئریب اؤز آنا دیلمیزده میلی ادبیاتیمیزا دایر بیر کیتاب تألیف قیلاق تا اینکی بیزیم آذربایجان شوهرآ و اودبامیزین اشعار و اثری و اؤزلری نین نام و نیشانلاری اونودلوپ ابنای - وطنین (وطن اولادلاری نین) خاطیریندن بالمره چیخماسین».

ایندی حمید آراسلی نین منیم یازدیغیم آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش کیتابیم اوچون یازدیغی

مقاله دن بیر پارچانی نقل ائدیریم:

«خالقین شرفلی تاریخی اونون دیلی قدیم مدنیتی و ادبیاتینا هاید ایبلردن بری آنا دیلینده هئج بیر اثر چاپ اولونمایان اؤلکهده بئله بیر کیتابین میدانا چیخماسی شوبهه سیز تقدیره لایققدیر. بو کیتاب سؤزسوز کی، چوخ بؤیوک آختاریشلار و عینادلی زحمت نتیجه سینده یارانمیشدیر. بیز مؤلفین بو فایدالی تشبوتونو، نجیب نیتینی اورکدن آلفیشلاییر، اونا گله جک تدقیقاتلاریندا موفقیت آرزولاییریق.»

دئمه لی بیر کؤکدن گلن و چشیدلی قوللارا آیریلان تورک دیللی و یا لهجه و شیوه لری یابانجی تأثیرلره رغماً دیلین ایچ قانونلارینا تابع اولان گلیشمه لری سایه سینده بیر - بیرلریندن اوزاقلشماق دئیل یاخینلاشماغا دوغرو سیر ائدیملر، یتر کی، بیز اوز آشیری موداخیله لریمیزله اولناری بیر - بیریندن اوزاقلشدیرمایاق.

بوتون بونلاراً رغماً بعضی یازارلار هم ده آذربایجان ادبیاتینی تمثیل موقعینده اولان شخصیتلردن بعضیلری یازیلاریندا داها چوخ روس - لاتین سؤزلری و تشرمینلری ایشلمکله برابر چوخ اوزون جومله لرله ایفاده ی مرام ائدیملر، او قدر کی، بعضاً من بئله، اولنارین یازیلارینی آنلاماقدا چتینلیک چکیریم و بعضاً ایشلندیکلری سؤزلری هئج بیر سؤزلوکده تاپا بیلمیریم.

آما بیزده یعنی ایراندا تورک دیلی یعنی آذربایجان تورکجه سی ایندیلیک آنجاق اؤزل سنکتوردا ایشله دیله رک گلیشمکده دیر. وارلیق درگیسی ایسلام اینقیلابی ایله برابر دوغولموشدور و بو گونه قدر یابینلانماقدادیر. یازی دیلیمیز اوزون ایللر پهلوی دؤرونده یاساق اولدوغو اوچون تعطیله محکوم اولموشدور. بیز یازیلاریمیزی ایلک گوندن ادبی دیلده یعنی قوزئی آذربایجاندا ایشله دیلن یازی دیلی ایله یازماغا قرار وئردیک، آنجاق روس سؤزلری نین یترینه تورکجه، تورکجه سی یوخ ایسه اسکیدن اورتاق شکیلده ایشله دیلن تشرمینلری ایشله دیریک. مثلاً ساوجی یترینه قوزئیده پروکورور و ایراندا دادستان دئییرلر. بیر اسکیدن ایران، تورکیه و آذربایجاندا ایشله ن مدعی عموم سؤزونو ایشله دیریک. بو کیمی سؤزلر بوتون ایسلام اؤلکه لرین مالی اولموشدور.

سؤزلریمی یوخاریدا سؤیله دیگیم ایکی جومله نین تکراری ایله بیتیرمک ایسته بیرم: دیلیمیز و نثریمیز خالق دیلیندن آیریلما مالی و مومکون اولدوغو قدر اورتاق تورکجه یه یاخینلاشمالیدیر ■

حاج سید عظیم شیروانی نین حیات و یاراد یجیلیغی (۲)

● عزیز محسنی

نیک بین شاعیر اۆز شعرلرینده اینسانی سئویندیرن و شادلان دیران حیات گۆزللیکلرینی، باهاری، طبیعتی، موسیقی و دونیا نعمتلرینی، روح یوکسکلیغینی ترنوم ائدیر. سید عظیمین محبتی ترنوم ائدن غزلری اونون ان شاعیرانه شعرلریندن دیر. بو غزلرده حقیقی عاشیق دایما آغلایب سیزلاییر، سئوگیلیسی نین جور و جفا سیندان تئز - تئز شیکایتلیر. اونون قلبی همیشه ایضطیرابلا چیرپینیر. لاکین محبتدن، اؤغور سوزلوقدان کدر و آلم جایناغیندا چیرپینان ناکام عاشیقه معشوقه سی نین جور و ظولمو فرح و ئیر، معشوقه سی نین غمزه سی عاشیقی هم اؤلدورور، هم ده اونا جان بخش ائدیر. اؤلدورور، گاهی دیریلدیر. عاشیقی غمزن اوخو،

طورفه ساحیر دیر کی، هم جان بخش، هم جلاد دیر.

باشین اوچون کسسه مندن ای بوت بیدادگر

جور و ظولمون کسیم فرح بخش دل ناشاد دیر
شاعیر بله غزلرینده لیریک قهرمانین داخلی عالمینی داها دریندن آچماق اوچون تضادلاردان
ایستیفاده ائدیر. یوخاریدا میثال گتیردیگیمیز پارچادا: «اؤلدورور - دیریلدیر»، «هم جان بخش، هم
جلاد دیر» کیمی معناجا بیر - بیرینه ضید اولان سؤزلردن یارادیلیمشدیر.

سید عظیم معنالی تشبیه و ایستیعاره لرله فضولی شعرى عنعنه سینی داوام ائتدیریر. اونون
عاشیقانه غزلرینده تئز - تئز راست گلدیگیمیز گونش، آی، گول، بولبول، یاسمن، سرو، ریحان، لاله،

نرگیز و جویبار کیمی سۆزلر حیات و طبیعتدن گۆتورولموشدور. دوغرودور بونلار کلاسیک غزل شعرلرینده چوخدور، لاکین، سیدعظیم بو سۆزلری همیشه یثنی معنادا ایشله‌دیر، بعضاً یثرلی خصوصیت داشییان تشبیه و ایستیعاره‌لر یارادیر.

سیدعظیم شیروانی اۆز غزللرینده یثری گلدیکجه موبالیغه‌دن ایستیفاده ائتمیشدیر. شاعیرین موبالیغه‌لری چوخ قوتلی و ایناندیرجی دیر. بو موبالیغه‌لردن چوخ زامان لیریک قهرمانین داخیلی عالمینی، اونون درین محبتینی و بوندان دوغان حیس و هیجانلاری داها دریندن آچماق اوچون ایستیفاده ائدیلمیر.

ناخون^(۱) غمله بیزی فرهاده نيسبت ائتمه‌یین

کیم، بیخار بیر گونده یوز مین بیستونی تیشه‌میز
بو موبالیغه ایله مولیف لیریک قهرمانینداکی عشقین درینلیگینی گۆستریمک ایسته‌میشدیر.

سیدعظیم عاشیقانه غزللرینده بعضاً ماراقلی جیناسلار دا ایشله‌دیر:

گئتدی اول یاسمن زلف، سالیب یاسه منی

یاسیما باعیث اولوب، آه، او، سمبر گئتدی

بورادا شکیلجه بیر - بیرینه اوخشایان «یاسمنی» ایله «یاسه منی» سۆزلریندن جیناس

دوژلدیلمیشدیر. باشقا بیر نمونه:

گۆرچک جمال یاریمی گلدی زبانه شمع

سۆز دیلین بیایننا چکدی زبانه شمع

بیته شکیلجه عینی، معناجا موختلیف اولان زبانه سۆزلریندن جیناس یارادیلمیشدیر، بیرینجی

میصراعدا دانیشماق ایکینجی میصراعدا ایسه یانماق آنلامیندا ایشله‌دیلمیشدیر.

سیدعظیم غزللرینده جانلی خالق دانیشیق دیلیندن، حکمت‌آمیز آتالار سۆزلریندن،

ضرب‌المثل‌لردن ده بهره‌لنلمیشدیر. اونون غزللرینده «سنی تازی»، «سن ده من تک»، «باشین اوچون»،

«گۆز گۆره - گۆزه»، «اوگون اولسون کی»، «تکی من ساغ اولوم» کیمی ایفاده‌لره راست گلیریک کی، بونلار

اونون شعرینه ساده‌لیک و خلقی‌لیک روحو وثریر. بونونلا بئله عومومیتله او غزل، موخمس، ترجیع‌بند

۱-ناخون = دیرناق.

و ترکیب‌بندلرینی کلاسیک اوسلوبدا یازیب و شعرلری نین دیلینده عرب، فارس سۆزلریندن ده چوخ فایدالانمیشدیر.

سید عظیمین معاریفچی شعرلری، اونون یارادیجیلیغی نین داها سونراکی دؤرونه عایددیر. بونلارین چوخو ۷۰- جی ایللرده «اکینچی» قزئتین نین نشری ایله علاقه‌دار اولاراق یازیلیمیشدیر. اکینچی نین نشریندن ایلهام آلان شاعیرگونون ضروری ایجتیماعی مسأله‌لری ایله ماراقلانیر. جمعیتین عیب و نقصلرینی بیر-بیر آپیر موهومات، خورافات و ساوادسیزلیق علیهینه چیخیر و شعرلرینی بو یولدا موباریزه سیلاحینا چئویریر. اکینچی، شاعیرین الینده اونون معاریفچی مقصدلرینی یایماق اوچون خیطابت کورسوسونه چئویریلیمیشدی. او، بورادا چاپ اولونان شعرلریله «قافقاز موسلمانلارینی» غفلت و جهالت یوخوسوندان آییلتماق اوچون یورولمادان چالیشیردی.

۷۰- جی ایللرده یاراتدیغی اثرلرده سید عظیم اکینچی قزئتین نین مودیری حسن بیگ زردابی نین خیرخواه معاریفچی، یورد سئور و ترقی پرور تشبوتلرینی اورکدن آقیشلاییر، اونو بیلکلی بیر عالیم کیمی قیمت‌لندیریردی و اکینچی نشرینه مانع اولان قارا قووه‌لری سؤسدورماغا چالیشیردی. معاریف‌پرور شاعیرین نظرینده اکینچی قارانلیق بیر موحیطده ایشیق ساچان، جاهیل‌لری، عواملاری غفلت یوخوسوندان اویاتماغا چالیشان فایدالی بیر واسیطه ایدی. محض بونا گؤره ده اکینچی ده چاپ ائتدیردیگی شعرلرده، او قزئتین فایدا سیندان دانیشیر و اؤز موعاصیرلرینی اکینچی نین نشرینه یاردیم ائتمگه چاغیریردی:

بس اکینچی جلالیمیزی بییزیم

نصاح خوش مقالیمیزی بییزیم

سعی ائدین ای گروه نیک صفات

ائتمه‌سین تا بییزیم اکینچی وفات

اکینچی یه زردابی نین آدینا یازدیغی «قافقاز موسلمانلارینا خیطاب» شعرینده معاریف‌پرور شاعیر قافقاز اهلی نین علم‌سیزلیگیندن، چاغداش مدنیت و ایره‌لیله ییشیندن گئری قالمالاریندان بحث ائدیر و بونلارین اساس سببلرینی خورافاتدا، موهوماتدا و عواملیقدا گؤرور. شاعیر غضب و نیفرت حسی ایله دئییر: بوتون ولایتلریمیزده صنعت آدملاری، ایش باجارانلار و ضیالیلارین سایى چوخ آذیر، اونون عوضینه طوفیلیر، آوارالار، دیلینچی لر و حوقق‌بازلارین سایى قات-قات آرتیق‌دیر:

...اللى مين سوخته^(۱) اللى مين سائل

اللى مين حوققاباز ناقايل

هامى نين فيكرى خالقى سۇيماقدير

قۇرۇ يىئردە بو خالقى قۇيماقدير

خالقا بونلار هامى قۇرۇبلار دام^(۲)

بىر بونو آنلاير بو قوم عاوام.

قافقاز موسلمانلارينا خيطاب شعرينده حاج سيد عظيم چوخ درين بىر غيبطه و حسرت حيسى ايله باشقا خالقلارين ترقى ائتمه لرینی، يئلكن گمىسى نين بۇ خارگمىسىنه چئوريلديگىنى، ايندى ايسه گۆيه اۇچماغا اۇچاق ايجاد ائتمگه تدبير ائدیلدیگىنى گۆستىرى، أما عاوام موسلمانلارين هله ده كۆهنه آتا - بابا يولو ايله گئتمكده اولدوقلارینی تأسوفله يازىردى.

موعاصير علملرين قيزغين تبليغاتچىسى اولان شاعير يئر، گۆى، گوش، آى و اولدوزلار بونلارين تۇره نيش و قورولوشونو عوموميتله، كائئات حاقيندا اولان كۆهنه گۆرولوشلرين عليهنه چيخىر. اكينچى ده چاپ ائنديگى شعرلرده حاج سيد عظيم شاماخيدا خالق ماعاريفيندن، مكتب و تربيه مسأله لریندن دؤنه - دؤنه سۆز آچير «اى حسن بىگ امير عالى شان» ميصراعىسيله باشلانان مکتوبوندا شاعير ماعاريف و تربيه مسأله سینه توخونوب، كۆهنه مکتبلرين هم قورولوشونو هم ده اوردا تعليم اولونان كيتابلارى تنقيد ائدير.

شاعير موسلمانلارى أوروبا مدنيت و علملريله تانيش ائتمك اوچون يازديغى اثرلرينده خالقى روس و باشقا أوروبا ديبلرینی اۇيرنمگه تشويق ائدير. او زامان قارا ايرتيجاعى قووه لر خالق آراسيندا ياييمشديلار:

«لفظ، لفظ عرب است، فارسى شکر است تركى هنر است، بقيه مزخرف است». بو ايچى بوش و ايرتيجاعى شوعارلارلا خالقلين أوروبا مدنيتى ايله ياخيندان تانيش اولماغى نين قاباغىنى آيىرديلار. عوموميتله، روسيه ده، أوروبا دا و اوجقارلاردا چيخان هر جور قاباقجیل فيكرلرين عليهنه ايدىلر. چونكى اونلار باشا دوشوردولر كى، خالق كوتله لرى بو فيكلره يسيهلنديكجه اونلارين ايجتيماعى

۱- بورادا درده، عذابا دوچار اولان دئمكدير. ۲- دام = تور، تله.

شوعورو داھا دا قۆتلنە جكدیر. بونا گۆره عاوام خالقا خاريجی دیل اوخوماغی شریعتجه قاداغان ائیدر دیر. روس و أوروبا دیلرینده کیتاب، قزئت، درگی اوخویانلاری کافیر آدلاندیریردیلار. مورتقی فیکرلرین جارچیسى اولان سید عظیم بو کۆهنه پرست مورتجع محافظه کارلارین علیهنه چىخیر روس دیلی نین تحصیلی، روس و أوروبا مدنیتی نین قاباقجیل نائلیتلریندن ایستیفاده ائتمگی گونون ان واجیب و ضروری مسأله لریندن ساییردی و بوساحده حسن بیگ زردابی ایله بیرلشیردی. یوخاریدا سؤیله دیگیمیز کیمی سید عظیم شیروانی نین یارادیجیلیغی رنگارنگدیر. او قلم و طبعینی گۆزل و شاعیرانه غزلر، قصیده لر، روباعی لر، موخمس لر و موسدس لر یاراتماق اوغروندا سفریرلیگه آلدیغی حالدا اونودولماز تمثیل لر، منظوم حکایه لر، اوزگه یاتان طنزلر (ساتاشمالار) مؤلیفی دیر. اونون اؤیود و تمثیل لری یارادیجیلیغیندا اؤنملی یتر توتور. بو اؤیود و تمثیل لر اونون موعلیملیک فعالیتی ایله سیخ علاقه دار اولاراق یازیلیمشیدیر. سید عظیمین، اؤیود و تمثیل لرینده کی مقصد اوشاق و گنج لرین اخلاق و دارانیشینى یاخشیلاشدیرماقدیر.

تربیه وی مقصد گۆدن همین شعرلرینده سید عظیم گنجلره و مکتب شاگیردلرینه بوجور نصیحت و ثریردی:

عوام و نادان قالما، تنبلیکدن و بیکارلیقدان قاج، هر بیر ایشی گۆردوکده اول یاخشی دوشون سونرا او ایشه باشلا، علم و صنعت یولوندا چالیش، آخماق و ساده لوح اولما، یاخشی و نجیب آدمالارلا دوستلوق ائت، پيس ایشلرین دالینجا گنتمه، فیریلداقچی، حوققاباز و یالانچی آدمالاردان اوزاقلاش، داردا قالانلارا، احتیاجی اولانلارا، یاردیم ائت دوستلوقدا و یولداشلیقدان ثابت قدم اول، یالان دانیشما، یالان سۆزلرله آدلاملاری آلداتما، همیشه مردلیگی و نجابتی اؤزونه شعار ائت.

مؤلیف بو نصیحت لری منظوم حکایه لری نین باشلانغیچیندا و سونوندا بیر نتیجه شکلینده و ثریر بونلاری همین اثرین مضمونى ایله علاقه لندیریر.

سید عظیم شیروانی نین بئله اثرلری نین بیر خصیصه سی بؤیوک روس شاعیری "کریلوف" ون بیر مشهور "کلپله و دمنه" اثریندن ترجمه و ایقتیباس اولونوب شاعیرین اؤزونون بویاره ده موسستقیل تمثیللری ده واردیر.

«اششک و آری لار»، تمثیلینده ائششگین سیماسیندا علمین قدرینی درک ائتمه یین جاهیل و قانازلار «قاز و دورنا» تمثیلینده ایسه بیر نئچه صنعت و علم دالینجا گئدن آنجاق هامیسیندان یاریمچیق، آوارا

قالانلار تنقید اولونورلار:

“قاز اوتانندی او گؤلده دورنادان

واقیف اول ای اوغول بو معنادان

یعنی بیر علمه دایم اول طالب

ذی فن^(۱) اول ذی فنون^(۲) دوز غالب

کیشی بیر صنعتی بیلر خالیص

چوخونا میل ائدن قالار ناقص

دوه بالاسی تمثیلنده خانخانلیق و دره بیگلک دونیاسیندا یاشایان حوقوقسوز اینسانلارین شیکایتی عکس ائتدیریلمشدیر. سحرردن آخشامادک دوه کاروانیندا سورونن و طاقتدن دوشن دوه بالاسی آناسیندان دینجلمک ایسته ینده آنا بالاسینا بئله جاواب وئیر:

“دئدی: ای طفل شیرخوار مگر

ایختیاریملا دیر منیم بو سفر

اولسا ایدیدم بیر ایختیار ایچره

چکمز ایدیدم یوکو قاتار ایچره

ساربانین الینده اولدو مهار

هر طرف چکسه ائیلهدیم رفتار

شاعیرین تمثیلری نین دلی غزلری نین دیلینه نیسبتاً ساده و آیدین دیر. تمثیلرینده “نقدی آلام”، “یات گیلن”، “بالیق تکی اؤدارام”، “سن ده یثیب آش و پلو گل اته”، “اغزیم چاتا بیر لذته” و سایره کیمی سؤز و ایفاده لر جانلی دانیشیق دیلیندن آلینمیشدیر. سید عظیمین تمثیل لرینده کی دیل ساده لیگی اونون خلقیلیگی و حیاتا داها سیخ باغلیلیگی ایله علاقه داردیر. شاعیرین واقیعت لردن آلدیغی منظوم حکایه لرینده حیات لوحه لری داها جانلی بیر شکیلده اوخوجونون قارشیسیندا جانلانیر.

بو اثر لرده طنز (ساتاشما - ساتیرا) چوخ قووتلی دیر.

شاعیرین یوز ایگیرمی بئشه قدر منظوم حکایه سی واردیر و اونون بدیعی ایرتینده منظوم

۲- ذی فنون = عالم، چوخ عاقیلی و معلوماتلی آدم

۱- ذی فن = علم و فن صاحبی.

حکایه‌لری خصوصی یئر تو تور. بو منظوم حکایه‌لرین بیر سیراسی آذربایجان و فارس کلاسیکلریندن ترجمومه و ایقتیباس دیر: دیلینچی تاجیر "خسیس و اونون قولو"، "حاضیر جاواب" زینت‌المجالس کیتابیندان، "مکر زنان"، "توخوچو،... "اؤلونون دارا چکیلمه‌سی"، "بؤیوک نظامی نین سرلر خزینه‌سیندن"، "ظالمین اؤلمه‌سی یاخشیدیر"، "سولطانلا قولون گمییه اوتورماسی"، "ریاکار عابید" سعیدی نین اثرلریندن، "موسی و چوبانین" حکایه‌سی، مثنوی مولوی دن ترجمومه و ایقتیباس ائدیلمیشدیر. «بیر ده وورسان هئج شئی»، «شاهین سورغوسو»، «آخیر قبرستانا گله‌جک» بغداد خلیفه‌سی و بهلول و سایر منظومه‌لرینی شاعیر خلق ناغیل لاریندان و ملانصرالدین لطیفه‌لریندن ایستیفاده ائده‌رک یازمیشدیر.

سید عظیم منبعلردن آلدیغی ناغیل و روایتلری یثیدن ایشله‌یه‌رک چاغداش حیات مسأله‌لریله اویغونلاشدیرمیشدیر.

سید عظیم شیروانی نین مکتب، تحصیل، تربیه و مطبوعات کیمی گونون ان واجیب مسأله‌لرینه عاید معاریفچی شعرلری نین، اؤیود، تمثیل، منظوم ناغیل و حکایه‌لری نین چوخو، موعاصیر جمعیتین طلبلرینه اویغون اثر دیر کی، بونلار اونون رئالیست یارادیجیلیغینا، عینی زاماندا اوشاق ادبیاتی نین زنگین خزینه‌سینه داخل اولان قیمتلی اثرلردیر.

سید عظیم اؤز یارادیجیلیق ایستعدادینی داها چوخ طنزلرینده گؤستره بیلیمیشدیر. اونون طنزلرینده رئالیسم باشقا اثرلریندن اوستوندور. شاعیر اؤز طنزلرینده کؤهنه حیات علیهنه آمانسیزجاسینا چیخیش ائدیر. بو اثر او دؤرون ایجتیماعی حیاتی نین موعین جهتلرینی چوخ یاخشی عکس ائتدیریر. سید عظیم بو طنز اثرلرینده بوتون طوفیلرلی، ایستیمارچیلاری، یالانچی و ریاکار روحانی‌نملاری، خالقین قانینی شیشه‌یه توتان زور دئینلری و باشقا حوقق‌بازلاری آمانسیزجاسینا قامچیلاییر.

او معاریفچی شعرلری نین، تمثیل و منظوم حکایه‌لری نین چوخونو طنز اوسلوبوندا یازیردی. آذربایجان طنزی اونون ایتنی قلمی سایه‌سینده اوزونون یوکسک اینکیشاف مرحله‌سینه فالخدی.

شاعیرین کؤهنه، دالی قالمیش خانلیق جمعیتی نین عیب‌لرینی ایجتیماعی برابرسیزلیگی تئزار مأمورلاری نین روشوت خورلوغونو، بگلرین طولمونو ایشا ائدن طنزلری ده واردیر. «خان و دهقان» طنزلرینده یعنی زاده‌گانلارین آشای طبقه‌لره آچاق بیر گؤزله باخمالاری عوام کندیلرین، خانلارین سؤیوشونه بئله گؤزل باخمالاری و اونو بؤیوک بیر فخر سایدیق‌لارینی گؤستریر. خان اونا سلام وئرن

کندلیگه: «نه چیخیرسان دُونوز کیمی کۆلدان؟» - دئییه اوانو سۆیور، کندلی ایسه خانین سۆیوشونو ایفتیخارلا قبول ائدهرک سئوینجیندن گول کیمی خندان اولور.

بیزه خان ایستیفاتی پیدایر بیر سمادتدی فیض علمادیر

بیزه بو وجهی - ایفتیخار اولسون نسل بالانسل یادیگار اولسون

سید عظیمین خان خانلیق علیهنه یازدیغی ان گوجلو طنزی «شیروان بگلری حاقیندا» دیر. طنزین مؤوضوعو مولفین دؤرونده شاماخیدا یالانچی بگلرین بگللیک سیاهه سینه سالینماسی ایله علاقه داردیر. اساس تنقید هدفلری ایسه همین یالانچی بگلرده اونلاردان روشوت آلان نسلی بگلر، مأمورلار، تزار حاکیملریدیر.

معلوم اولدوغو اوزره اوجقارلاردا اؤزونه صینفی دایاق آختاران تزار حؤکومتی نسلی بگلردن علاوه تزاریزمه ایخلاصکارلیق ائدن طبقه لردن خصوصیه قۇل چوماقلاردان یشی اعیانلار یارادیردی. بو موناسیبتله آذربایجانین موختلیف شهرلرینده تزاریزمین گوستریشیله بگللیگه قبول تبلیغاتی کئچیریلیردی. «شیروان بگلری نین حاقیندا» ادلی اثرینده سید عظیم بو مسأله یه توخوناراق قافقازین او زامانکی باش حاکیمی نین شیروان بگلری نین حوقوقونو تصدیق ائتدیگینی حؤکومتین بگلره موثبت موناسیبتینی تنقید آتیشنه توتور.

سید عظیمین رئالیست ماهیت داشییان طنز آمیز شعرلری نین ایجتیماعی - بدیعی اهمیتی واردیر. فضولی دن سونرا ایکینجی بؤیوک لیریک شاعیر اودور. شرق شعری نین قانون - قایدالارینا دریندن بلد اولان شاعیر اؤز غزللرینده حافظ شیرازی، آذربایجان خالقن نین بؤیوک غزل شاعیری فضولی شعریندن ایلهام آلیب، معنالی شاعیرانه شعرلر مولیفی کیمی تانینمیشدیر. اونون یارادیجیلیغی حقیقتده چوخ زنگین و مورگب دیر. او گؤستریدیگیمیز کیمی تکجه لیریک شاعیر دئییل، عینی زاماندا گؤرکملی طنز یازانی، منظوم حکایه اؤیود و تمثیللر مولیفی ادبیات شناس و فداکار موعلیم دیر.

بؤیوک و اولمز شاعیریمیز سید عظیمین زنگین ادبی ایرثی ایچریسینده بدیعی اثرلردن باشقا کلاسیکلردن ترجمه و ایقتیباسلاری شیروانین تاریخینه عاید «شیرواننامه» اثری، آذربایجان، ایران، عثمانلی و روس شاعیرلریندن بحث ائدن ایری حجملی تذکیره سی و درسلیگی واردیر. بونلار اونون هر طرفلی زنگین یارادیجیلیغینا مالیک بیر قودرتلی صنعتکار اولدوغونو گؤسترمدکه دیر. سید عظیمین تمیز و حقیقی محبتی ترنوم ائدن غزللری ایندی ده آذربایجان خالقن طرفیندن سئویله - سئویله

اوخونور و خواننده لرین دیلیندن دوشمور. سید عظیم یاراتدیغی بوتون اثرلرینده رئالیست و حقیقت بین بیر شاعیر کیمی تانینیر. اونون بیزیم ادبیاتیمیزا اولان بؤیوک و اونودولماز خیدمتی رئالیست شعرلر یازماسیدیر. دؤرون طلبلری ایله سسله شن منظوم حکایه لرین تعلیم و تربیه داشییان اؤیود و تمثیللری نین گنج نسلین تربیه سینده بؤیوک رولو اولموشدور.

سید عظیمین یارادیجیلیغیندا طنز و ساتاشمالاری نین بؤیوک بیر موقعی اولموشدور. شاعیرین یاشادیغی جمعیتده حؤکم سورن گئریلیک، دورغونلوق، خورافات و موهومات پرستلیک، خان - خانلیق و باشقا ایجتیماعی بلالار علیهمنه موباریزه ده بو طنز و ساتاشمالارین بؤیوک و تاریخی اهمیتی واردیر. ۲۰- جی عصرین اوللرینده بؤیوک خالق شاعیریمیز هوپ - هوپ نامه مولیفی میرزه علی اکبر صابیرین سیماسیندا میدانا چیخان اینقیلابی طنزلری حاضیرلاماسیندا بو طنز و ساتاشمالارین اهمیتلی رولو اولموشدور.

سید عظیم شیروانی ۸۰-۷۰ جی ایللرده آذربایجان شعرینده تنقیدی رئالیزمین بانسی اولماق شرفینه نایل اولموشدور. بؤیوک و اولمز شاعیرین آذربایجان ادبیات تاریخینده یوکسک بیر موقع الدهه ائتمه سی ده بوندان عیبارتدیر.

قایناقلار:

- ۱- ادبیات، مولفیلر: ف. قاسم زاده - م. ج. جعفروف، باکی ۱۹۷۲.
- ۲- ۱۹- جو عصر آذربایجان ادبیات تاریخی، ف. قاسم زاده، باکی ۱۹۶۶.
- ۳- آذربایجان سوونت آنسیکلوپئدیاسی.
- ۴- سید عظیم شیروانی، شعرلر.
- ۵- آذربایجان ادبیاتی باره ده موختلیف کیتاب و درگیلر.
- ۶- لغتنامه دهخدا.
- ۷- هوپ - هوپ نامه، میرزه علی اکبر صابر، باکی ۱۹۲۲.

ماداييلار (۲)

● ميرهدايت حصارى

ماداييلارين ديللرى باره ده:

ميداييلارين ديللرى باره ده الده اولان سندلر عبارتدير:

يثر آدلارى (توپونيملر)، آدام يا طايفا آدلارى (اثنونيملر)، ساير ديللره كئچميش سؤزلر، آشور كتيبه لرى، يونان تاريخلىرى.

ديل باره ده اله گلن ماترياللار، ساير معلوماتلارى اله كئيرمكده ده اهميتلى اولاييلر. بو معلوماتلار اونلارين منشألرينى و ياشاديقلارى يثرلىرى، ديللرى نين قرامثرى، كولتورلىرى، دينلىرى و س. آيدينلادا بيلر.

ديلچى آرکئولوژيستلر هخامنشى (پارس) لرين ديللرينده و يازيلاريندا ماداييلاردان آينميش بير چوخ لغتى كشف ائتميشلر. سؤز بوخ كى، كلمه لر ديلدن ديله كئچديكده ديشيك ليكلر و تحريفلر تاپا بيلر. بو حالدا تحقيقات اپارماق چوخلو مهارت و ديقت و معلومات ايسته بير.

بو باره ده اگر تاريخى شرايطى و كلمه نين طالعى و گؤزله نيلن ديشيك ليكلرى و ايکينجى ديلين قايدا - قانونلارى و ساير خصوصيتلر نظره آينماسا سؤز بوخ كى، كلمه لرى بير - بيرلىرى ايله توتوشدورماقلا علمى نتيجه آلماق اولماز.

اولجه ديلين ياخين قوهوملارى آختاريليب، تاپيلمالى و موقاييسه ائديلمه ليدير.

ايران و غرب تاريخچى لرى آسيادا اولان اسكى تاريخى ديللرين هاميسنى ايستر مادالار ايستره ده

اسکیت لر (ساکالار) و حتان مشهور و آیدین اولان تورک دیلرینی هامیلیقدا ایران منشالی، ایران دیللیری و ایرانی آدلاندیردقدما سؤز یوخ کی، بو اعتبارسیز فرضیه لردن دوزگون نتیجه آلماق اولماز. یئر آدلاری دا زامان - زامان دیشیلیب، تحریف اولوب یا دا بیر یئر اصیل آدی ایله یوخ بلکه بیر آیری آلا تانیمیش اولابیلر.

مثلاً ماکو یاخینلیغیندا «عربلر» دئییلن بیر ییتره ایندی «پلدشت» دئییلیر. سؤز یوخ کی، عربلر کلمه سی معنالی ایدی و اورادا عربلرین یاشاماسینی گوستریر. یاخود بیر زامان «اورمی» آدلانان شهر پهلوی دؤرونده رضائیه و انقلابدان سونرا ارومیه آدلندی، خصوصیه ایندیلیکده تورک آدلاری فارسجا یا چئوریلمه ده یاخود فارس دیلینده معنا و ثرن بیر شکيله سالینماقدادیر. قره چیمین ایندی خریطه لرده «سیاه چمن» یازیلیر. آجی چای تلخوود آدلانیر، قره داغا ارسباران دئییلیر. یاخود ساری قیه (یعنی ساری رنگلی قایا) سارقیه (عربجه اوغرولارین ییتری) و آخماقیه (آخماقلارین یوردو) کیمی یازیلیر.

بونونلا بئله قدیمکی یئر آدلاری علمی صورتده آختاریلسا فایدالی اولابیلر. چونکی یئر آدلاری غالباً قبابا قکی دیللدن سونراکی دیلله کئچیریلرک یادیگار قالیر و دیشیک لیکلر علمی یوللارلا ایزله نیله بیلر.

بعضی خاص آدلار آد صاحبی نین نه دینه تاپیندیغینی گوستره بیلر. مثلاً ایراندا عمر، عثمان، فاروق... کیمی آدلار صاحبی نین سوتی یا کورد اولدوغونو بیلدیریر. یا اینکی حسن، حسین، رضا، تقی، تقی... کیمی آدلار شیعه اولدوغونو گوستریر. نئجه کی، قازاپشت، آندرانیک ارمنیلره و آلاه قولو، حسقلی، آدی گوژل، دورسون... کیمی آدلار تورکلره مخصوصدور. آشور منبعلرینده مادایلاردان قالان خاص آدم یا یئر آدلاری چوخدور.

همان منبعلرده او عصرده یاشایان دیلله باره ده او جومله دن کوتی لر، ماننلار، لولوبی لر، مهرانی لر... باره ده معلومات و ثریلمیشدیر. (غرب عالملی بو آدلاری بیرلیکده قوندارما اولاراق کاسپی لر آدلاندیریرلار) بیر حالداکی اونلارین مادالارلا و عینی حالدا تورک منشالی ایلام لار، خزرلر و آلبانلارلا یاخین قوه مولوقلاری واردیر.

دیلمچ عالیملرین چوخو او جومله دن دیاکونوف میدیا دیلی نین آلبان و خزر دیللی ایله ایلمچیلی

اولدوغونو و هابثله ایلام لیلارلا یاخین قوهوم اولمالارینی تأیید ائتمیش و بو دیلترین ده پروتوتورک^(۱) اولدوقلاری علم عالمینه معلوم اولموشدور.

دیاکونوف عینی حالدا ایلام لیلارین، هوری لرین و قافقازلی خالقلارین «غیر ایرانی» اولدوقلارینا تأکید ائتمیشدیر.^(۲) ماراقلی دیرکی مادای لارین اسکی تورک (پروتوتورک) قبیله لریندن اولان اسکیت لر (سکالار) باکتیریا (بلخ) لی لارلا یاخین قوهوم اولدوقلاری دا اثبات اولموشدور^(۳).

لاکین تأسوفلودورکی، آلبانلار و ایلاملار و سایر پروتوتورک قبیله ری باره ده ایندییه دک لازیمینجا آختاریش آپاریلمامیشدیر.

ایلام دیلیندن الده اولان سندلر او دیلین ایلتصاقی یا اقلو تیناتیو اولماسی معلوم اولموشدور. بو اصل آلتای دیلترینه (تورک و موغول)، تونقوز، منچوری، فین، اوغور، ژاپون و چوخلو دیلره مخصوص اولور. بو، قافقاز دیلترینه، هیندیستاندا «دراویدی» دیلینه و اسکی شرق دیلتریندن ساییلان هوریانی ... اورارتو و سومرلره ده عاید اولور.^(۴)

هخامنشی لردن قالان کتیبه لر اساساً اوچ دیلده یازیلیمیشدیر. بیرینجی اسکی ایلام دیلینده، ایکینجیسی بابلی (داها دقیق دئسک اکدی) و اوچونجوسو اسکی پارس دیلینده دیر.

لاکین اوچونجوسو هله ده آیدینلاشمایمیشدیر. بعضی تاریخچی لر او جومله دن فرانسیز عالیم «ژ. اوپر» و روس عالیمی «ن.ی. مار» اونو ماد دیلینده بیلیمیشلر. لاکین بو فیکیرله موخالیف اولانلار دا وار و هله ده قطعی نظر و ثریلمه میشدیر. دیاکونوف ماد دیلی نین اورتا آسیاداکی تورک خالقلاری نین اسکی دیللی ایله بیر بیلیمیشدیر.

تاریخه گؤره مادای قبیله سی نین دیلی و حؤکومتی تشکیل ائدن آلتی بؤیوک قبیله نین دیللی بیر اولوب آنجاق اولنلارین لهجه لرینده ایختیلاف واریمیش. اونا گؤره مادای دیلی اؤلکه نین موشرک دیلی کیمی ایشله نیرمیش.

مادایلاردان قالان کلمه یا عیبارتلردن اونون ایلتصاقی بیر دیل اولدوغو ثبوت ائدیلمیشدیر. دئدیگیمیز کیمی دیاکونوف و سایر تاریخچی لر مادای دیلی نین اسکی پارس دیلینده چوخلو تأثیر

۱- پروتوتورک کلمه سینی تورک دیللی نین (طایفالاری نین) اسکی کؤکلری معناسینا ایشله دیریک. (یعنی تورک کلمه سی عام اولمامیشدان قایاق).

۲- دیاکونوف، ترجمه کریم کشاورز، تهران ۱۳۶، ص ۵۴.

۳- همان قایناق، ص ۶۱.

۴- همان قایناق، ص ۶۱.

قویدوغونا او جومله دن بو کلمه لره ایشاره ائتمیشدیر. خشایه‌ته (شاه)، ساتراپ (ایالت) قرنه (سیرلی بیر قووه) و یا بعضی ایصطیلاحلار: اسا - ارو (اکینچی لیکله باغلی بیر ایصطیلاح‌دیر) یا دینی وظیفه داشییان «انی یا به بگانه» ایصطیلاحی. بعضی قبیله آدلاری: مساسپی لر، ساقاراتی لر و هابثله پارس کلمه‌سی نین اؤزو. کوروشون اؤز آدی^(۱) (عامیل یا ایشچی معنا سینا) مادای دیلینجه دیر.

بونو دا دئمه‌لی بیک کی، ایندیکی فارس دیلی اصلینده «دری» دیلی دیر. بو دیل ایندیکی افغانستاندا کی «تخارستان» ایالتی و خصوصیه بلخان شهری اطرافیندا ایشله‌نن بیر دیل ایمیش «کوشان» سولاله‌سی زمانیندا ادبی دیله چئوریلیمیش دیر. سونرا خلیفه‌نین مرکزی بغداددان اوزاق دوشوب ایستیقلال آریان سامانی لر و غزنوی لر طرفیندن حمایه اولاراق او حدودلاردا رونق تاپیب، گت - گنده ایرانین هر یئرینده یاییلمیشدیر. بو دیلین اسکی پارس دیلی ایله هنج بیر رابطه‌سی و اوخشارلیغی یوخدور.

اسکی پارس قومو (خالقی) اولجه، او زمان پارسواش یا پارسوماش آدلانان (ایندیکی لورستان ایالتینده خرم‌آباد شهری اطرافیندا) بؤلگه‌ده یاشاییرمیشلار. سونرالار اورادان کؤچوب جنوبا ساری گئده‌رک ایندیکی فارس ایالتینده ساکن اولدوقدا اؤز آدلارینی او بؤلگه‌یه وئره‌رک پارس آدلاندیرمیشلار. دئمه‌لی بیک کی، بو پارسوماش دئیلین توپونیم ماد اولکله‌سی نین غربینده یئرلشن «پارسوا» دان آیریدیر. (بورانی ۱۲ منطقه‌نین بیر کیمی قاباقجا آچیقلامیشیق).

توپونیم لر و ائتونیم لر:

مادای دیلینی بوگونکی تورک دیللری، خصوصیه آذربایجان تورکجه‌سیله توتوشدوروب بیر نتیجه آماق اوچون توپونیم لردن (یئر آدلاریندان) و ائتونیم لردن (سوی و طایفا آدلاریندان) فایدالانماق اولار.

لاکین توپونیم لری علمی صورتده یوزوب، نتیجه آماق چوخلو مهارت و بیگلی ایستر. یوخسا اوچ مین ایل بوندان قاباق دانیشیلان دیل بو اوزون زماندان سونرا یئرلی - کؤکلو دیشیلیمیش و ایندیکی تورک لهجه‌لری ایله اصلا بنزریلگی اولایلمز.

۱- تاریخ ماد، دیاکونوف، کشاورز، تهران ۱۳۴۵، ص ۶۵.

بو بارهده ق. غیب‌الهیف اؤز اثری «آذربایجان تورکلری نین تشکولو» کیتابیندا بیر پارا اؤرنکلر وئرمیشدیر (ص ۸۸). لاکین بو آغیر و بوروشوقلو بحثی بورادا گتیرمگ اوخوجونو یؤرار. اونا گؤره ماراقلیلاری همان اثره ایرجاع ائدیریک.

آنچاق ماد یا مادای ائتئونیمی نین تورک خالقلاری آراسیندا طایفا و قبیله شکلینده گؤروندویو اؤرنکلره ایشاره ائدیریک. او جومله دن قازاغیستاندا: ماتای، آتالیق ماتای، کاپچا ماتای، گؤنجه ماتای، «توا» دا مادای (تورک دیلرینده «آ» حرفی ایله قالین «ای» حرفی عوضله نیر) مادای قوشون، مات، سیبری ده و آلتای دا مادای، مادر، ماختار کیمی ائتئونیملی گۆرمک اولار. - «آر» یا «ار» (کیشی و ایگید معناسینا) چوخلو تورک منشألی طایفالارین آدیندا گؤرونور: نجه کی، افشار، قاجار، بولغار و یا خزر و کنگر و س.

ایلام دیلینده مادای ائتئونیمینه ماتا(په) و ماکتا(په) و ماکتا(په) دئییلر مییش.

«په» ایلامجا جمع علامتی دیر. بئله لیکله بو آدلار ماتای لار و ماقتالار دئمک دیر. بونو دا قید ائدک کی، «ماقتا» ایلاملارین ماننالارا وئردیکلری آد ایدی. ماننالار میدیایا یا پیشدیکدان سونرا همان آد، مادلارا وئریلمیشدیر.

میدیا توپونیملی بارهده الله اولان سندلردن بیر ایشورلارین میلاددان اؤنجه ۹- جو عصر دن ۷- جی عصره دک زامان - زامان میدیایا هوجوم گتیریب، چالیب - چاپما اوچون ائتدیکلری حربی سفرلرین باره سینده یازدیقلاری سفرنامه لردیر.

لاکین او دیلده (و الفبادا) بعضی حرفلرین اولماسی و بعضی عوضلمه لر و سایر نوقصانلار نتیجه سینده تحریفلر و دییشیک لیکلر آریا چیخیمیشدیر. مثلاً ک، ن، ر، ش حرفلری نین قوشالاشدیر یلماسی، آدلارین سونوندا آدلیق شکیلچیسى اولان «اؤ» حرفی نین آرتیر یلماسی. «و» حرفی اولمادیغی اوچون یئرینه «م» حرفی نین قویولماسی. «ج و چ» سسلری اولمادیغی اوچون یئرینه س و ز حرفلری نین قویولماسی. آدلارین سونوندا «ی» حرفی نین حذف اولماسی و سایر سببلره گؤره توپونیملرین یئرلی تلفوظ فورملارینی برپا ائتمک چتین دیر^(۱).

بیر طرف دن ده غرب، روس، گورجو عالیملری بو توپونیملی ایران دیللی و آریالی حساب ائددرک او

۱- آذربایجان تورکلری نین تشکولو، باکی ۱۹۹۴، ص ۸۸.

اساسدا شرح و ثرمه لری و ایران تاریخچی لری نین ده او نظرلری اؤز منفعتلرینه گؤره تأیید و تحریف ائتمه لری، تدقیقات ایشینی دوزگون ایستیقامتدن چیخاریب و دوزگون نتیجه آماغی ایمکانسیز ائتمیشدیر. یالنیز بو سون زامانلاردا ماننلارین و مادایلارین تورک منشالی اولماسی فیکری ایره لی سورولموش، لاکین هله کیفیت قدر آختاریش آپاریلمامیشدیر. بیر سؤزله دئمه لی بیک کی، تاریخ یثنی دن یازیلمالی و فاکتلا ر اوزه چیخمالیدیر.

بو یولدا بیلگینلرین قارشیسیندا آغیر بیر وظیفه دؤرماقدادیر.

میدادان قالان صنعت و تاریخ اثرلری:

مادالاردان الدهه قالان ان اؤنملی تاریخی اثر، ایندی تورپاق آلتیندان چیخاریلماقدا اولان، اؤلکه نین مؤحتشم و بویوک باش کندی اکباتانین کالاولاری (خوابه لری) دیر. بو بیر - بیرین ایچینده قایریلمیش یئددی قالانین آنجاق بیر حیصه سی اوزه چیخاریلمیش لاکین هله لیک بیر معلومات الدهه ائدیلمه میشدیر.

مطبوعاتدا هخامنشی لره عاید اولان بیر کتیبه نین تاپیلدیغیندان خبر وئریلمیشدیر. بو دا طبیعی اولاییلر. چونکی ماد دؤلتی دئوریلدیکن سونرا هخامنشی لر بو مؤحتشم شه ره صاحب اولاراق اؤرانی اؤز حؤکومتلری نین مرکزی قرار وئردیلر. حتا پارتلاردان دا اورادا اثرلرین تاپیلماسی گؤزله نیلیر.

مقاله مپزین حجمی نین محدود اولدوغونو نظره آلماقلا آرتیق بحثه گیریشمه دن آنجاق میدبالیلارا یقین لیکله عاید اولان آبیده و اؤرنکلری ذیکر ائدیریک:

۱ - داش آسلان هیکلی - بو هیکل چوخ ایری و آسلان شکلینه بنزه سه ده لاکین زامان - زامان سیماسینی و ناخیشلارینی ایتیرمیش و تقریبی حالدا آسلانا بنزتمک اولار. بو داش پارچاسی نین آیاقلاری آرادان گئتمیش بدنی ایسه ایندی همدان شهری نین بیر میدانیندا سیمنتت بیر سککی نین ایچینده قویلانمیشدیر. تاریخه گؤره ۹۳۰ - جو میلادی ایلینده ساغلام اولوب و آیاق اوسته ایمیش.

۲ - شیرین - فرهاد آدی ایله تانینان بیر داخما، کرمانشاهلا همدان آراسیندا «صحنه» آدلی بیر یئرده واقع اولموش بو داخمانین قاپیسی نین باشیندا بیر گونش شکیلی و اونون شوعارلاری داشدا قازیلیمیشدیر. بو داخما دا (او بیر داخمالارکیمی) بیر قایانین ایچینده قازیلیمیشدیر.

۳ - «سرپل ذهاب» یاخینلیغیندا «داوود دوکانی» آدلان قایا ایچینده قازیلیمیش بیر قیبر میدیانین سون

پادشاهی اولان آستیاکین قبری اولدوغو تقریباً یقین اولموشدور.

بو قبیره داش دیوارین اوزونده بیر الینده بیر دسته بیتگی (اوت) و بیر الینی دعا ائدر کیمی یوخاری قالدیران بیر شخصین (اولسون کی بیر موغون) هیکللی قازیلیمیشدیر.

۴- قیز قاپان و کورج کیچ آدلی قبرلر - عراق کوردوستانیندا «سورداش» کندینده «شهرزور» تپه‌سی یانیندا واقع اولان بو قبیرلرین بیرینجیسی احتمال اولور کی، میدیائین ۳- جو شاه‌ی کیاکسارا (هووه‌خستره) عایدیر.

۵- لورستاندا «دیران» دا یاریم‌چیق بوراخیلیمیش بیر داخما گورونور بوریا یئرلی اهالی «فرهاد اوتاغی» دئییر.

۶- کرمانشاهدا (اسحاق وند) آدلی بیر کئنده کیچیک بیر داخما عیادت ائدن بیر کیشی نین قاباریق شکلی گورونمکده دیر.

۷- میاندوآب ایله مهاباد آراسیندا «فخری کاه» آدلی مادالارا نیسبت وئرلن بیر داخما گورونور.

۸- قیز قاپاندا بیر مشعلین ایکی طرفینده دورموش بیر شاه و بیر روحانی شخصین قاباریق شکیللری داشدا قازیلیمیشدیر.

مادلاردان قالان چوخلو هنری اثرلر ایندی آوروپا موزه‌لرینده ساخلانیلیر. بو اثرلرین اینجه‌لیگی و اونلاردا ایشله‌نن هونر و مهارت، عالیملری حیرتده قویموشدور. هخامنشی لرین ده هنرلی مادلارین قاباقجیل صنعتلریندن تأثیرلنمیشدیر.

مادلاردان قالان داش ایچینده قازیلیمیش قبیرلرین بیر - بیرلرینه اوخشارلیغی دیقته لایق‌دیر. بونلار قایانین ایچینده قازیلیمیش ایکی اوتاق و بیر کوریدور، قاباقلاریندا ایسه بیر بؤیوک سال (تخته سنگ) داش سوتونلاری اوستونده ایوان کیمی قویولموشدور. بو اسلوبو هخامنشی لرین نقش رستم‌ده کی و تخت جمشیدده کی قبیرلرینده ده گوروروک. بو ایکی بعضاً اوز به اوز بعضاً یان‌بایان قازیلان اوتاقلاردا ۲ یا ۳ قبیر یئرلشه بیلر. بو قبیرلرده ساکالارین هونرلی گورونمکده دیر. بونلاری روسیه‌دن قافقاز داغلارینادک چوخ یئرده گورمک اولار (اونلار ساکالارین حوکومدارلاری نین قبری دیر).

آویستا:

آویستا یا اوستا و بعضاً ده آوستا دئییلن بو کیتاب زردوشتون دینی کیتابی دیر. بو کیتاب باره‌ده

ایندیه دک و ثریلن معلوماتلار چوخ ایبهاملی و پوزوق اولوب، چوخ شئیلر هله ده قارانیقدا قالماقدادیر. هله ده بو کیتابین میدیادا و یاخود اورتا آسیادا تاپیلماسی مسأله‌سی قطعیتله معلوم اولمامیشدیر. بعضی لری زردوشتو هخامنشی پادشاهی، بیرینجی داریوش ایله (۵۱۲ - ۴۸۵ او.) معاصر بیلمیش، بعضی لری ایسه هخامنشی سولاله‌سی ایسه باشلادیقدان (۵۵۳ - م.او) ۲۴ ایل قاباق زردوشتون دونیادان گئتمیش اولدوغونو ایديعا ائتمیشلر. بعضی لری ایسه زردوشتون ۳۰۰ ایل اسکندرین هوجوموندان قاباق، یعنی ۶۳۰ ایل میلاددان اؤنجه یا شادیغینا نظر وئرمیشلر. ابوریحان بیرونی ایسه ۲۵۸ ایل میلاددان اؤنجه‌نی دوزگون بیلمیشدیر. اوست - اوسته اویستائین مادای لار دؤرونده یا اینکی بیر آز اوندان قاباق همان میدیادا، میدانا چیخدیغینی ظن ائتمک اولار.

نظره گلن اویستائین بیر حیصه‌سی یعنی قات لار (گاهه‌لر) اونون قالان حیصه‌لریندن چوخ قدیمی دیر. ظاهراً بونلار اوزون زامان دیلرده دولاندیقدان سونرا یازیا آلمیشدیر. لاکین هر نه ایسه یقین لیکله دئمک اولارکی، ایندیکی اویستا کیتابی اصلینده اولان اسکی اویستادان یئرلی - کؤکلو فرقلی و تامامیله بام باشقادیر. بیلدیگیمیز کیمی بو کیتاب ۴۰۰ ایلدن آرتیق اسکندرین هوجوموندان سونرا بوخ اولوب، گیزلی قالدیقدان سونرا اشکانی پادشاهی بلاش (بالاش) زامانی موغ‌لارین و مؤبدلرین آغزیندان گیزلی ساخلانیلان یادداشتلار اوزوندن یثنی دن بیغیلمیش دیر. بئله کی، اصلینده ۲۳ نسک اولان بو کیتابدان (دیاکونوف ۲۱ نسک دئتمیشدیر) آنجاق «ویدودات» آدلی بیر نسکین بیر حیصه‌سی او دا تحریفلی حالدا ساسانی لر زامانینا گلیب چاتمیش و سونرا دا همان زاماندا اویستائین اله گله‌نی، پهلوی دیلینه و خطینه کؤچوروله‌رک، چوخلو شرحلر و تفسیرلر اونا یازیلیمیشدیر.

بئله کی، بیزیم عصریمیزه گلیب چاتان اویستا نوسخه‌لری نین تاریخلری میلادی ۱۳ و ۱۴ - جو (هجری ۷ و ۸ - جی) عصرلردن اؤیانا گئتمیر. بئله لیکله اویستائین اصلینده نه دیلده اولدوغو و اونون حقیقی متنی نین نه اولدوغو قارانیقدا قالمیشدیر.

دیاکونوف اویستائین ایلك دفعه آرامی لاردان آلتان بیر ایفبا ایله یازیلدیغینی ایديعا ائتمیشدیر. بو ایفبا ایسه میلاددان ۶ عصر اؤنجه ایراندا تاپیلیمیشدیر. اویستائین میخی ایفبا ایله یازیلما سینا هئج احتمال یوخدور. هر چند میخی ایفبانین تاریخی ده ایراندا میلاددان اؤنجه ۹ - جو عصردن او طرفه کئچمیر. ایراندا ایشله‌نن میخی خط، بابیل و ایلام میخی خطلری ایله فرقلی ایدی. پارسلار دا میخی خطلرینی ایلاملاردان آلمیشدی‌لار. پارس کتیبه‌لرینده چوخلو مادای دبلیندن آلتان

کلمه لرین قالماسی بو دیلین پارس دیلینه نه قدر تأثیر بوراخدیغینی گؤستریر.

سؤز یوخ کی، اویستانین اسکسی خطی آرامی دان آلینسایدی دا اونون خصوصیتلری ایله اویغونلاشمیشدیر. مثلاً آرام الیفباسیندا صائتلر اوچون علامتلر اولمادیغی حالدا اویستا دیلینده اولان ۱۲ یا ۱۳ صائت اوچون اؤزل علامت دوزلده رک الیفبائین حرفلری نین سایى ۴۴ اولموشدور. ایران تاریخچی سی مسعودی حتا بو حرفلرین سایى نین ۶۰ اولدوغونو بیلدیرمیشدیر.

بیلدیگیمیز کیمی اسکندریین هوجوموندان سونرا (۳۳۱ - م.ا.ؤ.). اشکانی لر دؤرونون نئچه عصر سونرالارینا دک یونان دیلی ایرانین رسمی دیلی کیمی ایشله نیردی. اسکندر دؤرونده اویستانین یاساق اولوب، گیزلی قالماسی دا اونون او زماندان قاباق موجود اولدوغونو گؤستریر.

بیر یاندان دا گؤروروک کی، اویستادا هخامنشی لر سولاسه سی و اونلارلا رایبطه ده اولان اؤلکه لر (میسر، سوریه وس.) باره ده بیر کلمه ده اولسون دانیشیلما میشدیر. بو دا او کیتابین میلاددان اؤنجه ۶ - جی عصر دن قاباق موجود اولدوغونو بیلدیریر.

اویستانین حجمی باره ده:

اویستا ایلک تاپیلیشیندا چوخ حجملی ایمیش. تاریخه گؤره بو کیتاب ۱۲ مین اؤکوز درسی اوسته یازیلیمیشدی. اسکندر غلبه تاپدیقددا اونو یاندیریب، کولونو دیزه سپدیرمیشدی!

۴۰۰ ایل یاساق اولان اویستانین بعضی حیصه لری موغ لارین، مؤبدلرین دؤش لری نده قالیب نسیلدن، نسيله کؤچورولموش، نسیل لر دیشیلندن سونرا چوخ شیلر آرادان گتتمیش یا دا تحریف اولموشدور.

مسعودی بو کیتابین ۱۸ مین جیلده قیزیل سو ایله یازیلدیغینی خبر وئرمیشدیر! یونان یازیچی سی ایزمیرلی، هرمیپ (م. ا.ؤ. ۳ - جو عصر) آرادا اولان روایتلره آرخالاناراق زردوشتون اؤز تعلیماتی باره ده ایکی میلیون میصرع شعر دئدیگینه ایشاره ائتمیشدیر!

بو ایدیعالار ایغراق دا اولسا اؤزلو یونده اویستانین عظیمتینی گؤستره بیلر.

اشکانی لر زامانی ییغیلان اویستا حیصه لری نین ساسانی لر دؤرونده پهلوی دیلینه و خطینه چئویریلمه سینده چوخلو چتین لیکلر اوز وئرمیشدیر. چونکی بو الیفبادا اویستادا اولان صائتلر و بعضی صامیت حرفلر اوچون، کیفیت قدر علامت یوخ ایدی.

بو چتین لیکلری آرادان قالدیرماق اوچون چوخلو علامت لر تۆزندی و اویستانین اؤزل الیفباسی

میدانا چیخدی.^(۱) بونونلا بئله بیر سیرا حرفلر تلفوظلری اولدوغو کیمی عکس ائتدیره بیلیمیری. حتا اونو ازبردن دئین موغلار دا چوخ حرفلری تلفوظ آئده بیلیمیردیلر. چونکی ۴۰۰ ایلدن سونرا چوخ شئیلر دیشیلیمیشدی. هر حالدا ایندیکی اویستا، نه دیل باخیمیندان نه ده خط باخیمیندان اصلی و اسکی اویستا دئییل.

اویستا کلمه سی نین معناسی باره ده:

بعضی لری بو کلمه نین «وید» یا «ویتی» کلمه لریندن (هر ایکسی علم و بیلگی معناسینا) آکیندیغینا نظر وئرلر. لاکین «فرهنگ وازه های اوستا» کیتابی نین مؤلیفی بو نظری رد ائدیر. چونکی اویستا و (پهلوی) دیلینده «ا» صائیتی کلمه نی منفی ائدن بیر علامت دیر. بئله لیکله بو آدین معناسی «علم سزلیک» اولور. بو دا او کیتابا موناسیب اولان آد دئییلدی. لاکین بو آدین پهلوی دیلیندن آکیندیغینی نظره آساق معناسینی دا او دیلدن آلا بیلریم. پهلوی دیلینده اویستایا ایه ستاک یا اپتیاک دئییلیردی. پیتاک پهلویجه آشکار معناسینا اولدوغو او چون اپتیاک گیزلین معناسی وئریر. بو دا دوزگون اولابیلر چونکی دئدیگیمیز کیمی بو کیتاب ۴۰۰ ایل ایتیمیش و یاساق اولموشدور. لاکین بعضی موغلار بو کیتابین بعضی حیصه لرینی ازبرله ییب، یادا کی یادداشتلار ساخلا یاراق اونون حوکملرینی دیندارلارا چاتدیرارمیشلار. بو نئچه عصرده او کیتابی گؤرن اولمامیشدیر و اوندان آد چکنده اونا گیزلی کیتاب (اپتیاک) دئییلیردی. کیتاب یشنی دن ییغیلد یقدان سونرا ائله همان آد ابله ده مشهور اولدو چونکی اونون اصلی آدینی کیمسه بیلیمیری. بو داغینیق دفترلر بیر یشره ییغیلد یقدا اوچ نوع دفتر اورتایا چیخدی: ۱ - قاسانیک دفترلر (قاتالار) ۲ - مانزیک دفترلر (نامازلار و آیین لر) ۳ - داتیک دفترلر (آلاهین یاراد یجیلیغی و صفتلری باره ده).

ایران عالی می مسعودی زردوشت و اویستا باره سینده بئله یازیر: «اسپتتمان اوغلو و بورشفین نوه سی اولان زردوشت، آذربایجانلیلارین و مجوسلارین پیغمبرلری دیر. اونون خالق یانیندا ان مشهور اولان کیتابی «ازمزمه» آدلانیر مجوسلار اونا «بستوه» دئییرلر.

۱- قاموس الاعلام یازیرکی: ساسانی لر دؤرو ایختیراع اولان اویستا یا دین دبیری خطی پهلوی و سریانی خطلری ابله بیر نئجه مصوترلر ایختیراع اولماقلا دوزلدی. بو الیفبا چوخ آسان ایدی نئجه ساعاتدا اؤیرنمک اولاردی. دونیانین ان کامیل خطلریندن بیری ایدی.

بو کیتابین اصلی معناسینی بیلن یو خدور.

اویستاین دیلی باره ده:

اویستاین اصلی خالقین نین دیلینده اولسا دا ۴۰۰ ایل گیزلی قالدیقدان سونرا یثنی دن ییغیلدیقدا بوتونلوقله خالقین دیلی ایله فرقلی و بیگانه اولموشدور. پهلوی خطی ایله اله اولان و اویستاین خولاصه سی ساییلان «دینکرت» ادلی سوأل و جواب شکلینده یازیلان بیر کیتابدا سوروجو، بلیجی دن سوژلر سوروشور و جاواب آلیر. بو سورغولارین بیر یثله دیر:

- نه اوچون بیزیم دینی حوکملمیز (اویستا) یابانجی و خالقا آنلاشیلمايان بیر دیلده اولوب و اویستا آدلانمیشدیر؟

بو سورغو گوستریر کی، اویستاین دیلی ساسانی لر زمانیندا کی خالق دیلی ایله فرقلی و یابانجی ایمیش. خالق بو دیلی باشا دوشه بیلیمیزمیش. محض اونا گوژه ده همان عصرده اویستایا چوخلو شرحلر و تفسیرلر یازماغا مجبور اولموشدولار. او جومله دن اویستاین بعضی حیصه لرینی سنجیب، پهلوی دیلینه چتوریب آدینی «زند» قویدولار. سونرالار دا اونو پهلویجه دن فارسجا یا چتوریره رک آدینی «پازند» قویموشدولار. پهلوی دیلینده داغینیق حالدا قالیمیش دفترلردن بیر یثله ده اویستاین نسک لریندن بیر یثله باره سینده پهلوی دیلینده یازیلان «بند هس» ادلی بیر دفتر دیر. اونلاردان علاوه ساسانی دورونده پهلوی دیلینده یازیلیمیش اثرلردن «زات اسپرم»، «دینکرت» و «اردی ویرافنامه» و... بیزیم زمانیمیزا گلیب چاتمیشدیر.

دئدیگیمیز کیمی بونلارین هامیسی سونرادان یازیلیب اویستاین اسکی دیلی ایله باغلیلیقلاری یو خدور.

گورونور کی، خالق کوتله لر یثله اویستا دیلی ایله تانیس اولما مالارینا رغماً بعضی موغلار و مؤدلر (دین خادیملری) او دیل ایله آز - چوخ تانیس اولوب و همانلار دا اونو پهلوی دیلینه چتوریمیشدیلر. ایندی کی اله اولان اویستانی ایسه مانسپندان یا مارسپندان ادلی بیر شخص بو چتین لیکلری آرادان قالدیریب و اونو عموم خالق کوتله لر یثله اویستا دیلینه قالدیریب ایله قاتلارین و یشتلرین و بعضی نسک لرین بیر حیصه سینا ساده بیر دیلده یازاراق بو کیتابی دورلتمیشدیر.

بونو تلا بئله اویستا مادلار باره ده اله اولان چوخ دیرلی بیر قایناق کیمی سایلا بیلر.

اویستانین الیمیزه چاتان نشانه لریندن اونون اصلینده ایلتیصاقی بیر دیل اولدوغو، ائله جه ده مادای دیلین ایلتیصاقی اولدوغو ثوبوتا یتمیشدیر. بئله لیکله بو ایکی دیلین بیر اولدوغو و هر ایکی دیلین سونرالار تورک آدلانان دیل ایله بیرلیگی معلوم اولور. لاکین او زامان تورک کلمه سی آرادا اولمادیغی اوچون اونلارا قافقاز دیللیری و یا اورتا آسیا دیللیری دئیلمیشدی.

دیاکونوف و موستشریق دار مستتر اویستانین میدیالیلارین دیلینده اولدوغونو تأیید ائتمیشدیر. مادلارین آلتی طایفاسیندان بیری اولان «موغ» لار زردوشت دینینه ایلك تاپینانلار ایدیلر. بئله لیکله دئمک اولارکی، زردوشتون دوغوم یئری و اویستانین تاپیلش یئری میدیا اولکله سی اولمالیدیر.

لاکین اویستا آیینی اونلاردان قابق اورادا یاشایان خالقلارین دینیندن تأثیرلنمیشدیر. مثلاً اویستادا «ایت» لره حوزمت بسله مک رسمی، قدیم کاسپی قوملریندن آئتمیشدی. و یا خود اولولری قورت - قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی ده اسکی دؤرلردن کاسپی لر آراسیندا وار ایمیش.

دئمه لی کی اسکندر زامانی و سلوکی لر دؤرو ایراندا یونان کولتورو (هئلتنیزم) رونقلی اولدوغو زامان آتروپاتن (آتروپاتگان) ده موغلارین آیینی حاکمیتده ایدی و اویستانی یثنی دن ییغماقدا دا آتروپاتن موغلاری نین رولو چوخ اولموشدور ■

یاشار قارایف ۶۵ یاشیندا

آذربایجانین گؤرکملی ادبیاتچیسی، آذربایجان علملر آکادئمیا سی نین ادبیات انستیتوسونون دیرئکتورو، ادبیاتیمیزا عاید اونلارلا کیتاب و یوزلرله مقاله نین مولیفی اولان پروفیسور یاشار قارایفین بو ایل ۶۵ یاشی تامام اولموشدور.

ییز ۶۵ ایلیگی موناسیبتله پروفیسور یاشار قارایفی تبریک ائدیر، اونا جان ساغلیغی، یاشار یارلار و خالقیمیزا خیدمت ائتمکده اوغورلار دیله بیریک. وارلیق

آگاهی قومی و بحران هویت در افغانستان^(۱)

● لطیف پدرام

طالبان به نابودی زبان فارسی کمر بسته‌اند
افغانستان یک نام جعلی است
نامهای «آریانا» یا خراسان برای افغانستان مطرح است

در افغانستان اقوام گوناگونی زندگی می‌کنند. این اقوام دارای ویژگیهای فرهنگی‌اند که می‌توان، بر همان بنیاد، هر کدام آنها را تعریف کرد. تاجیکها، پشتونها، هزاره‌ها، ازبکها، ترکمنها و بلوچها از مهمترین اقوام این سرزمین هستند.

تاجیکها، به زبان فارسی دری سخن می‌گویند پشتونها به زبان پشتو (این زبان از گروه زبانهای هند و ایرانی است) زبان هزاره زبان فارسی دری است با لهجه هزارگی زبان واسطه البته در طی سده‌های دراز فارسی دری بوده‌است، زبانی که طالبان اکنون در سوی نابودی آن کوشش می‌کنند. در چند ماه پسین نوشته‌ها و نامهای فارسی نهادهای دولتی و سایر نهادهای عمومی را از بین برده و نامهای پشتو به جای

۱- نقل از کیهان، چاپ لندن، ۲۲ تا ۲۸ دیماه ۱۳۷۹.

از ۱۷۴۷ م. (تاسیس نخستین دولت افغانی) به این سو سیاست «پشتونیزه کردن» افغانستان تضعیف زبانها و فرهنگهای اقوام دیگر به ویژه زبان و فرهنگ فارسی در دستور کار حکام پشتون قرار داشته است. این سیاست در بعد فرهنگ زدائی به شکل تغییر نامهای تاریخی آن کشور در ولایات مختلف افغانستان تبلور پیدا کرده است به طور نمونه در غرب افغانستان نام تاریخی «سبزوار» را به نام پشتوی «شندن» تغییر دادند. در شمال «تخت سمنگان» را که گویا «رستم» پیش یا پس از ازدواج با تهمینه بر آن تختگاه حضور داشته است را تا حدودی تخریب کردند.

«جلال آباد» را «تلون شار» (تلون نام کوچک یک تن از محافظان حفیظ الله امین قاتل معروف بود) گذاشتند. سنگ گورهای شماری از بزرگان فرهنگ فارسی منجمله سنگ گور رابعه بلخی را نابود کردند و بسیاری اسمهای فارسی را در در استانهای شمال به پشتو تغییر دادند. ایجاد مرکز زبان و فرهنگ پشتو به نام «پشتوتولنه» معطوف به چنین هدفهایی بود. ماجرای تاسیس کلاسهای اجباری زبان پشتو (معروف به کورسهای پشتو) در ولایاتی مثل بدخشان به جای زبان فارسی و برای تقویت زبان پشتو خود «یکی داستانی ست پر آب چشم» و غیره و غیره.

با چنین سیاستهایی در چنین کشوری که هیچگاه دولت مدرن نداشته و به مرحله دولت، ملت نرسیده است، مردم علایق قومی و نگاههای متفاوتی نسبت به یکدیگر داشته اند. بحث هویت ملی در این کشور همیشه مسأله بوده است. کدام هویت؟

اما هویت اقوام همیشه وجود داشته است با وجود ستمگری ملی و استمرار این ستم در افغانستان (ستم ملی پشتونها بر اقوام دیگر). آگاهی هویتی عمدتاً آگاهی تاریخی و فرهنگی بود. در دهه معروف به دموکراسی (سالهای دهه ۴۰ خورشیدی) که احزاب و گروههای سیاسی چپ، مارکسیست - لنینیست، احزاب اسلامی و احزاب دیگر برای نخستین بار در افغانستان تاسیس شدند و فعالیتهای خود را آشکار یا زیر زمینی گسترش دادند، آگاهی هویتی که تاریخی و فرهنگی بود تا حدودی سیاسی هم شد. آگاهی هویتی و استحاله آن تا سطح آگاهی سیاسی، در آن سالها، هنوز در محدوده نخبگان و روشنفکران بود. پس از سال ۱۳۵۷ (۱۹۷۸) یعنی سقوط رژیم داود خان در جریان کودتا بوسیله «حزب دموکراتیک خلق افغانستان» (حزب تحت الحمایه شوروی) حرکت سیاسی شدن هویتهای قومی شتاب بی سابقه ای گرفت. طرح مسئله حقوق برابری و آزادی ملیت ها و اقوام افغانستان از سوی «حزب

دموکراتیک خلق افغانستان! چه آنگاه که حزب میخواست از بی‌عدالتیهای ملی گذشته پرده بردارد چه آنگاه که به تبع تشریفات آن ایدئولوژی (مارکسیستی - لنینیستی) همزیستی رفیقانه اقوام را در شرایط نوین مطرح می‌کرد و حتی هنگامی که این حزب در جهت دفاع از منافع شوونیستی قوم پشتون فرو می‌غلتید و کمیسر ملی این حزب «سلیمان لایق» (شوونیست دو آتسه) حق و حضور مسلم اقوام دیگر را انکار می‌کرد یا زیر سؤال می‌برد و مثلاً هزاره‌ها را داخل آدم نمی‌دانست و کم و کیفی برای آنها قائل نبود بحث فرهنگی تاریخی هویتی در جهت تعمیق آگاهی سیاسی قومی شدت می‌یافت و عمیق و عمیق‌تر می‌شد.

«آریانا» یا خراسان

از زمان تشکیل دولت درانی (۱۷۴۷ میلادی) تا زمان کودتای حزب دموکراتیک (آوریل ۱۹۷۸) به استثنای دهه قانون اساسی که آگاهی قومی به صورت قابل توجهی سیاسی شد هویت قومی یا آگاهی هویتی در بازتابهای تاریخی - فرهنگی آن نه به تبع هویت ملی مطرح شده بود و نه در حق طلبی توأم با برنامه‌سیاسی در مقابله با سلطه‌جوئی قوم پشتو بعد از تجزیه تمدن و فرهنگ ایرانی (در معنای تاریخی و فرهنگی آن) و بطور خاص ایجاد مرزهایی به نام ایران افغانستان و تاجیکستان و به طور کلی ماورالنهر این کشور (افغانستان) با بحران دائمی هویتی مواجه بوده است. سی، چهل سال قبل وقوف به هویت قومی که همان آگاهی تاریخی، فرهنگی باشد، نسبت به نام جعلی «افغانستان» بی‌اعتنا بود. اقوام غیر پشتون نه این اسم را دوست داشتند و نه در ضمیر خود آن را پذیرفته بودند حساسیتها و بیزاری از یک اسم جعلی که معرف قوم خاص در یک کشور کثیرالمله است. به اثر استبداد و سرکوب و نیز عدم آگاهی سیاسی لازم مورد غفلت واقع شده بود. این وقوف تاریخی، فرهنگی، در عین حال طی سالهای قبل از دهه قانون اساسی و کودتای اردیبهشت ۱۳۵۷ افغانستان به طور کلی یا ویژه، پیشنهاد سیاسی برای تغییر نام کشور، حق برابر در تعیین سرنوشت حضور عادلانه در سیستم سیاسی و رهبری نظام ارائه نکرده بود در یک کلمه هویت قومی یا آگاهی قومی به عنوان پدیده تاریخی، فرهنگی وجود داشت، نه سیاسی ما در گذشته، به نحوی بحث سلطه پشتون و غیر پشتون، ازبک و هزاره و مذهب سنی و مذهب شیعه، زبان فارسی و زبان پشتو داشته‌ایم. نکته‌ای که می‌خواهم بگویم این است که این بحثها غیر از مطالبات سیاسی برای حضور در قدرت سیاسی و سیستم دولت و نظام مملکت بوده‌اند.

ظاهراً پذیرفته بوده که زعامت در دست قوم پشتون باشد برای اقوام دیگر بحث قدرت در مقطعی خنثی و یکسان بوده است.

تنها سازمان سیاسی که سالهای ۱۳۴۷ و ۱۳۴۸ خورشیدی بحث تساوی ملی و نجات اقوام را از زیر یوغ «ستم ملی» بصورت آشکار مطرح کرد و حل آن را جزو برنامه راهبردی خود قرار داد و به خاطر آن اهداف شجاعانه مبارزه کرد «سازمان انقلابی زحمتکشان افغانستان» بود. آن سازمان بس که بر برابری اقوام و ستم ملی پافشاری می کرد. به نام «سازمان ملی معروف شد. در نخستین روز کودتای حزب خلق دهها تن از رهبران و صدها تن از فعالان این سازمان که عمدتاً متشکل از فارسی زبانها بودند به جوخه های اعدام سپرده شدند مثلاً ظاهر بدخشی بنیانگذار و دبیر کل، حفیظه پنجشیری (فرمانده شاخه نظامی آن سازمان) از برجسته ترین و متفکرترین رهبران جنبش اجتماعی سیاسی افغانستان بودند که در زندان معروف به پلچرخ اعدام شدند. کودتای اردیبهشت ۱۳۵۷ (۱۹۷۸) در افغانستان نه تنها در عرصه های مختلف باعث ایجاد بحران شد، یا جامعه را به قعر بحران پرتاب کرد، که در عرصه آگاهی قومی نیز جامعه را در معرض مسائل جدید قرار داد. حزب دموکراتیک و نظامی که این حزب را رهبری میکرد به معنای دقیق کلمه دولت مدرن نبود (مقتدر بودن و دیکتاتور بودن در مقابله یا اداره یک ملت ضعیف معرف دولت مدرن نیست. دولت مدرن از نظر جامعه شناسی و فلسفه سیاسی جدید ویژگیهای دیگری دارد. مثلاً رشد جامعه مدنی، گسترش حقوق شهروندی، گسترش نهادهای غیر دولتی و دموکراتیک، تعدیل اختیارات حکومت در حدود مقتضیات قوانین دموکراتیک و غیره) با این حال، آن مرحله در تاریخ افغانستان تنها مقطعی بود که افغانستان شروع کرده بود، در برخی جهات، عناصری از یک دولت و وضعیت مدرن را تجربه کند.

آغاز مقاومت مسلحانه بر ضد نیروهای شوروی، جابجایی و توزیع نوین جمعیت در جریان این مقاومت تا زمان سقوط دولت دکتر نجیب، چگونگی سهم هر یکی از اقوام در نبرد بر ضد شوروی. آشنا شدن با سیاست و حضور فعال در عرصه های مختلف زندگی اجتماعی، سیاسی و در نتیجه اعتماد به نفس و آگاهی جدید سیاسی که اقوام بدست آوردند. آگاهی هویتی قبلی را که در آگاهی تاریخی و فرهنگی بازتاب می یافت با آگاهی سیاسی نیز مجهز کرد. و حال، به دلیل یک چنین حرکتی است که هیچ قومی حاضر نیست، مثل گذشته، سلطه جابرانه قوم دیگری را تحمل کند یا فکر کند لیاقت شرکت در رهبری امور لشکری و کشوری را ندارد.

آگاهی قومی جدید، که از یک سو محصول گذشته تاریخی و فرهنگی این اقوام و از سوی دیگر تحولات عصر مدرن است، دغدغه هویت ملی (تا آنجا که حول این نام میچرخد) ندارد. این آگاهی، اکنون چنان شکل گرفته است، که اقوام عمده افغانستان، جدا از هویت ملی (افغانی - هویت مشکوک و غیر قابل اعتماد) و دولتی که در انحصار یک قوم باشد قابلیت تبدیل شدن به یک ملت و دولت را در خود تماشا میکند؛ پروای دولت واحد به شیوه گذشته و اسم و رسم «افغانستان» را هم ندارد. تصادفی نیست که اکنون در حلقات بسیاری از اقوام غیر پشتون، بحث هویت ملی، و کدام هویت؟ و ضرورت تغییر نام افغانستان به «خراسان» یا «آریانا» یا هر نام مناسب و فراگیر تاریخی - فرهنگی دیگر جدا مطرح است. روشنفکران و محققان افغانستان نسبت به حکام گذشته آن کشور معترضند که چرا از نام «ایران» گذشتند و بر سر آن نام معامله کردند. با اسم جدید (افغانستان - ۱۷۴۷) دو سده و اندی گذشته و تاریخ و فرهنگ داریم. تکلیف فرهنگ و ریشه‌های مشترک چه می‌شود؟ مولوی، سنائی، رودکی، عطار و فردوسی کجایی‌اند؟ تعیین نام افغانستان هم به مذاق استعمار برابر بود و هم شوونیسم قوم پشتون شادمان شده بود که فرهنگ و تمدن فارسی در این جغرافیا را از ریشه‌هایش جدا کرده است.

حالا میان قومی که پشت سرش رودکی و فردوسی و مولوی است و آنکه بر می‌گردد و خوشحال خان ختک را می‌بیند تفاوتی نیست. تاریخ فرهنگ ما از ۱۷۴۷ میلادی شروع می‌شود؛ ما در مجامع جهانی این گونه خوانده می‌شویم؛ چرا که ما «افغان» هستیم و کشورمان هم «افغانستان»!!

نگاه به گذشته تاریخی

روی هم رفته، دو سه قرن زندگی در کنار هم (با وجود اجحافات و برتری طلبی قومی بر اقوام دیگر) سرپوشی بر روی خشم و نفرت‌ها گذاشته بود.

جاهایی انس و الفتی میان اقوام وجود داشت، اما فرود و فزاینده‌های بیست سال پیشین، سیاسی شدن آگاهی قومی موجب آن شد، که اقوام با وسواس و تردید به تمام گذشته تاریخی خود نظر کنند. خروج نیروهای شوروی از افغانستان و استحاله جنگ از جنگ مقاومت ملی به جنگ داخلی، اقوام را در رویارویی با هم قرار داد. مقاله «سلیمان لایق» از سران برجسته حزب دموکراتیک خلق، در آستان خروج نیروهای شوروی چنان شوونیستی و زهرآگین بود، که راه را بر روی هرگونه مدارا فرو بست. در کنار عوامل متعدد، برخورد سلیمان لایق با مساله ملی در افغانستان، باعث آن شد که کادرهای

بالای حزبی، دولتی و لشکری (هزاره‌ها، تاجیکها، ازبکها و غیره) متعلق به اقوام دیگر و اکنش شدید نشان دهند. قیام ژنرال مؤمن، و شخصیت‌های مهم دیگر شمال (اکنون مصلحت نیست از آنها اسم ببرم) پاسخ شایسته و منطقی در برابر شوونیسم عظمت طلبانه دار و دسته سلیمان لایق بود.

قیام ژنرال مؤمن و شخصیت‌های سیاسی و نظامی مهم دیگر، که از مؤمن خان حمایت کردند، دومین قیام آگاهانه بعد از قیام‌های پراکنده گروه‌های متعدد سازمان معروف به «ستم ملی» بود. این فکر در حرکت و جنبش چریکی سالهای ۵۴ و ۵۵ خورشیدی تحت فرماندهی بحرالدین باعث حفیظ پنجشیری بر ضد حکومت داود خان و نیز جنبش چریکی سال ۱۳۵۷ خورشیدی تحت فرماندهی مبارز مشهور و چریک نامدار شمال ظاهر حاتم بر ضد نیروهای شوروی و حزب دموکراتیک خلق، پرورده شده بود.

طالبان، با آیه‌های قرآن بر زبان و نیت باطل در دل، همان ساز سلیمان لایق را مینوازند. این که طالبان دست به تصفیه فرهنگی، قومی و فارسی‌زدایی زده‌اند، نوعاً ادامه همان سیاست‌های محمد گل خان مهمند و سلیمان لایق و تره‌کی‌ها و امینها است. حضور شماری از اعضا و کادرهای حزب خلق در صفوف طالبان، مبتنی بر «پشتو نوالی» و بر سیاست‌های تبعیض طلبانه‌ای است، که لایق به دفاع از آن برخاسته بود؛ جز این سیاست و خصوصیت نوکر مآبی، وجه مشترک دیگری با طالبان ندارند.

وضعیت بسیار پیچیده

اکنون وضعیت افغانستان بسیار پیچیده است. نه نگاه به هویت قومی، صرفاً تاریخی و فرهنگی است، و نه همان همبستگی قومی میان اقوام افغانستان وجود دارد. این افتراق را نه تنها در صف‌بندی‌های سیاسی، نظامی و فرهنگی داخل افغانستان، که در گروه‌بندی‌های خارج کشور نیز میتوان مشاهده کرد. محورها به‌طور کلی قومی‌اند. بحثها فراتر از ضرورت ایجاد اداره فدرال، تا سرحد ضرورت جدایی کشیده شده‌اند. در اوضاع و احوال جاری، که مسائل زبانی، مذهبی، فرهنگی، محرومیت‌های اقتصادی و سیاسی همه و همه به مسائل سیاسی تبدیل شده‌اند، سخن گفتن از هویت افغانی و آنچه یک عده «جفنگ» «امر افغانی» می‌نامند با بحران مطالبات سیاسی، زبانی و مذهبی بسیار جدی مطرح شده‌اند. مثلاً در تاریخ معاصر افغانستان کمتر دیده شده است که مذهب شیعه با این شفافیت و روشنی ضرورت رسمیت یافتن خود را به موازات مذهب تسنن عنوان کرده باشد یا خواستار مشارکت فعال و لازم در قدرت سیاسی بوده باشد.

بحرانی که با به قدرت رسیدن «حزب دموکراتیک خلق افغانستان» آغاز شد و قبل از آن فروپاشی رژیم سلطنتی بوسیله کودتا، فروپاشی شوروی و جنبشهای قومی - هویتی و دینی در آسیای مرکزی و قفقاز، با ایده‌های ناسیونالیستی و ایدئولوژی اسلامی بر مناطق وسیعی در آسیای مرکزی و خاورمیانه سرایت کرده‌اند، برون رفت از بحرانهای ملی و منطقوی، با دساتیر از بالا و سرپوش گذاشتن، برخواسته‌های اصلی میسر نیست. هر کدام از این جریانها به نحوی بر یکدیگر اثر گذاشته‌اند. این حوادث، تا حدی که به حوزه آسیای مرکزی و قفقاز مربوط میشود، هم با ایدئولوژی اسلامی و هم با ایده‌های ناسیونالیستی به یکدیگر درس می‌دهند. آگاهی قومی در افغانستان، متوجه شکل‌گیری این گونه حرکتها در کشورهای همسایه هم هست. اقوام این حوزه نسبت به همزبان خویش بی تفاوت نمی‌مانند. به اضافه آن، تفکر اسلامی و نوعی همبستگی میان اسلام‌گرایان، در منطقه وسیعی، مسأله را پیچیده‌تر کرده است. دولتهای تمامی خواه این منطقه دیر یا زود با چالشهای بزرگی مواجه خواهند بود هم قومی و هم مذهبی از آن رو که بعد از فروپاشی شوروی هنوز دولتها نتوانسته‌اند ثبات اقتصادی و سیاسی را به این کشورها برگردانند، و در عین حال گسترش فقر و بیکاری، زندگی مردم و جوانان را تهدید می‌کند، این منطقه به عرصه نبردهای خونین تبدیل خواهد شد. و چون هنوز آلت‌رناتیوی وجود ندارد، تظاهر این بحرانها و به صورت جنگهای اسلام‌گرایانه، و جنبشهای مذهبی متبلور می‌گردد.

شکل‌گیری دولتهای جدید در آسیای مرکزی، نخبگان سیاسی اقوام مختلف در افغانستان را به تأمل وادار می‌دارد. اقوام افغانستان، با آنکه خود را بخشی از امت اسلامی می‌پندارند، وضعیت پیچیده‌تری دارند. موقعی که به مواضع قومی خود بر می‌گردند، این مواضع آنقدر که یادگیریهای داخلی و اتحادهای ملی و منطقوی آنها را شکل می‌دهند نه حرکتهای اسلامی صرف، در نتیجه افغانستان و منطقه با یک مجموعه پیچیده‌ای از بحرانها، تضادها و تناقضها مواجه‌اند. چنانکه در آینده نزدیک به صلح و ثبات پایدار، نمی‌توان امیدوار بود.

ممکن است اتحادهای جدید شکل بگیرد، قدرت سیاسی از دستی به دست دیگر برگردد، اما در هر حال جنگ است که ادامه می‌یابد. ■

واریلق: مقاله‌ی آقای لطیف پدram به نظر میرسد بسیار واقع‌گرایانه و منطقی نوشته شده ولی در عین حال بیت زیر را تداعی می‌نماید:

**ببری مال مسلمان و چون مالت ببرند
بانگ و فریاد برآری که مسلمانی نیست!**

منیم بو دهلی کؤنلوم
بارا قووشماق ایستر

گونلار آدلی بیر قیز بو تپه لرین، داغلارین
آسلانی ایدی، او قورخماز، اردملی، ارکانلی و
میثلسیز گؤزللیگه صاحب ایدی. اوگون
سورونو اوتلاغا چیخارمیش عاشیق آرسلانین
سسینی ائشیدنده، اختیارسیز او سسه دوغرو
گئدیر، عاشیقا کؤنول باغلا بیر، سئودالانیر.

او گونلر ایکی عاشیغین آراسیندا شیمشک
کیمی چاخیر، سو کیمی آخیر کئچیر. بیر گون
سحر اوردو حرکت کئچمه امری آلیر. ایکی
عاشیغین سون گؤروش آنلاری یام - یاشیل
یاماجلارین آراسیندا باشا چاتیر. اونلار سؤز
کسیرلر، آند ایچیرلر: «دؤیوشدن دؤننده تکرار
بوردا گؤروشک، عؤروموزون سونونا قدر هئچ
آیریلما دان کئچینک.»

گونلار شالینی وئریر، عاشیق ایسه سازینی
سؤزونو. بئله لیکله ایکی عاشیق ویداعلاشیر،
آرسلان دئییر اما اگر ساغ گلمه سم بو
گؤروشدو یوموز یتر منیم مزاریم اولسون.

آیریلما - آیریلما بو سؤزلری دئییر:

بولبولم باغ ایچینده
گولوم یارپاق ایچینده
اگر منی سوروشسان
آختار تورپاق ایچینده

● آغشین آغکمرلی

دئییلنه گؤره شاه اسماعیل چالدیران
ساواشینا گئدنده گونئی دن کئچیردی. اوگون
گونش داغلارین آرخاسیندا بویلا نیب خوش
گلدین دئدی شاه، خوش گلدین دئدی باغلارا،
داغلارا، گونش ده اوینایان، پیچیلداشان
یارپاقلارا. اوردو اوگون شاهین امریله ایسکمر
دوزلرینده اوتوراق ائله دی، شاهین اوردوسوندا
آرسلان آدلی بیر اوزان وار ایدی. آرسلانین گؤزل
سسی، گؤزل سیماسی وار ایدی. بیر گون آرسلان
سازینی سینه سینه باسیر میشو داغلارینا،
تپه لرینه، چیخیر، چالیر، اوخویور، داغلارین
گؤزللیگینه حیران قالیر:

باغچالاردا ساز اولار
گوللر آچار یاز اولار
من سنه گول دئمهرم
گولون عؤمر و آز اولار.

آی دوغار آشماق ایستر
گول دوداق یاشماق ایستر

گولنار ايسه آرخاسينجا قاچيپ دئير:

من عاشيق ارزوروما

عرضيم وار ارزوروما

اينساني اولدورمه سن

دوزر ميش هر ظولوما

بو داغلارين حسرتيله ياشاديم گلديم. اولسم اگر،
گوروشدو يوموز يترده باسدريسيتلار مني، قوی
آنا تورپاق يارالار يما ملهم اولسون».

آرسلانين سون آرزوسو يئرینه يئتيريلدي،
گولنار هرگون سحر قبرى نين اوستونه گنديب بير
نئچه چيچک قويدى بو سوزلري دونه - دونه
دئيردى:

من عاشيق ارزوروما

عرضيم وار ارزوروما

اينساني اولدورمه سن

دوزر ميش هر ظولوما

بولولم باغ ايچينده

گولوم يارپاق ايچينده

اگر مني سوروشسان

آختار تورپاق ايچينده

آجين او پنجره نى

گوزوم گورسون كئچه نى

نئجه قبره قويا رلار

سئودىگيندن كئچه نى.

قبرين اطرافيندا بير دام سالدى و دامين
ايچينده بوش بير مزار قالدى. چوخ كئچمه دى
گولنار سئوگيليسينه قووشدو. او گوندن بوگونه
قدر اورا عاشيقلرين زيارتگاهى، توربه سى
اولدو، موعجيزه لر گؤستردى، شفالار وئردى.
گئت - گئده خالق ايچينده ايمامزادا آدلاندى ■

آرتيق اوردو حركته كئچميشدى. اوردو
گئتديكجه تۇز - دومان ايچينده بوغولوب يوخ
اولدو، آغير، آجى ايتتظارلى اوزون گونلر باشا
چاتدى. بير گون كنده بير سس دوشدو، بير
يارالى عسگر كنده گتيريلر. بو سس داغلارا
ياييلدى، گولنارا خبر چاتدى، گولنارين اورگى
بير قوش كيمي چيرپينيب قفسدن اوچماق
ايسته دى. «بو، او آرسلان» - دئيه اوزونو كنده
يئتيردى. گيزلى عشقى عيان اولدو، حاليندان هر
شى بيان اولدو. او دا كيمسه نين بيلمه سيندن،
كيمسه نين گورمه سيندن داها اوتانمادى. اوگئي
باخيشلاردان چكىنمه دن او تميز، صاف،
عشقينى بيلديردى. ديز چؤكوب آرسلانين
قارشيسيندا دئدى: «بولونو چوخ گوزله ديم، سنى
چوخ اوزله ديم. آنجاق بئله گورمك ايسته مه ديم،
بس هانى اوردو؟ هانى دؤيوش؟». باشينى
آشاغى ديكدى. سوزلرينى اؤدوم - اؤدوم اؤدودو،
ياواشجا دئدى: «هانى، هانى ...» آرسلان دئدى:
«دؤيوشو كيمسه قازانمادى. يالنيز قارداش
قارداشى قيردى، دوشمنلر پاي آپاردى، ايچيم -
ايچيم ايچيمه قارداش قانى آخدى. آنجاق من
سوزومو توتدوم، گلديم تانريدان سون ديلگيم،
سون ايستگيم يالنيز بير داها سنى گورمك ايدى.

رومانتيك شاعري نين
محمد هادي

● غالبه گول تكين (نخجوان)
كؤچورن: مصطفي قلى زاده

بو ايل ۲۰- جى عصر رومانتيك شعري نين گؤركملى نوماينده لر يندن بيرى اولان محمد هادي نين
آنادان اولماسى نين يوز ايگيرمى ايلي تامام اولور. بوتون عؤمرو افسانه، ناغيل دولو بو اينسانين غيرى -
عادي حياتى، ياشامى قان يادداشيميزين پيچيلداديغى فهمله تاريخيميزين صحيفه لر ينى و اراقلاييب
اويرنمگه ايمكان وثيرير. بشريت ينى طالعى، اينسانين اؤز وارليغى اوغروندا موباريزه سى، بو موباريزه ده
معروض قالد يغى فاجيعه لر و موصيبتلر، ايضطيرابلار و اوزونتولر هادي رومانتيزم ينى نين اوزگي نى
تشكيل ائدير:

جهانه گلمه دن مقصد نه دير اينسانه بيلمم كى،

حقيقت مى بو خيلقت، يوخسا بير افسانه بيلمم كى؟

کیتاب کائناتین سیرى حیرت بخش ایماندير،

بو سیرى کشفه یوخدور یول نئچین ایمانه بیلیم کی؟

بو تون ذرات عالم مظهر اسرار قودرتدير

بو تون حلینده عاجیزدير نئچین فرزانه، بیلیم کی؟

دوشوندوکجه فجایع گاه دهرین حال دیلسوزون

نئچین عاشیق اولور درد و الم ویجدانه بیلیم کی؟

بو ظولم آباد گیتی ده فقط بیر نامی وار عدلین

اولورمو عدل ایله معمور بو ویرانه بیلیم کی؟

نئچین فخر ائيله سین احرازه ظولم ائتمکله ایستیداد

ایلاهی، تا به کی بو ظولم غدارانه، بیلیم کی؟

اولوب آراییش باغ سماعت جهل پرورلر

نئچین عاریف یانار دونیاده بدبختانه، بیلیم کی؟

اورک آل قانه دؤنموش هادیا، حوزن عمومی دن

بو حوزنو بخش ائدن کیمدیر دل و ویجدانی، بیلیم کی؟

نصیب خون دیلدير بو فنا مولکونده احرارین

عجاییب بیر موعمادیر، بو طیلسیمخانه بیلیم کی؟!؟

محمد هادی عبدالسلام زاده ۱۸۷۹ - جو ایله شاماخیدا تاجیر عایله سینده آنادان اولموشدور. ایلك تحصیلینی مولاخانادا آلمیش، سونرا ایسه شاعیر عباس صحتین آتاسی علی عباسین مکتبینه اوخوموشدور. اوزاق قوهومو مصطفی لطفی دن عرب و فارس دیلرینی اؤیرنمیش، دها سونرا تحصیلینی مسجدده داوام ائتدیرمیشدیر. ایلك محبتی اوغورسوز چیخان حساس شاعیر (عمیسی قیزینی سئومیش) عؤمرو بویو ائولنمه میشدیر. آتا - آنادان، عائله دن، محبت و تحصیلدن محروم اولان گنج هادی ۱۹۰۲ - جی ایل شاماخی زلزله سیندن سونرا کورده میره کؤچور و اورادا آقا افندی ایله بیرلیکده کیچیک بیر مکتب تشکیل ائدیپ موعلملیکله مشغول اولور. ۱۹۰۶ - جی ایله موعلمی

مصطفی لطفی نین دعوتیله هشرخانا کؤچور و لطفی نین آچدیغی مکتبده درس دئییر. بو ایللردن باشلا یارق «حیات» و «فیوضات» درگیلرینده مقاله و شعرلر چاپ ائتدیریر. قدیم، اورتا و یثنی دؤر فلسفه سینی دریندن اؤیره نن هادی ۱۹۱۰ - جو ایلده استانبولدا گئدیر. ۱۹۱۴ - جو ایلده باکی یاقایدان هادی روحانی صیفتی ایله جبهه یه گؤنده ریلیر. اوچ ایل موچاریه نین سون گونلرینه قدر کارپاتلاردا، پولشا تورپاقلاریندا قالمیش شرقی آوروپانین بیر چوخ یئرلرینی قاریش - قاریش گزمیشدیر. موچاریه دن قایتدیقدان سونرا بیر مودت گنجه ده باجیسی نین یانیندا قالان هادی ۱۹۱۸ - جی ایلده باکییا گلیر و موچاریه زامانی یازمیش اولدوغو «الواح انتباه» و یا خود «اینسانلارین تاریخی فاجیعه سی» آدلی اثرینی حیصه - حیصه کیتابچالار حالیندا چاپ ائتدیرمگه باشلا ییر. بو اثرلری ورق - ورق بوراخدیریب باکی، گنجه، کوردمیر و باشقا شهرلرده اوخوجولارا ساتیر.

یارادجیلیغی نین سون دؤرونده قلمه آلدیغی «الواح انتباه» و یا خود اینسانلارین تاریخی فاجیعه سی اثری نین باشلانغیجیندا شاعیر دونیانین بیر موچاریه میدان، بیر قانلی اؤولاق اولدوغونو، سونراکی حیصه لرده ایسه بیلاواسیطه موچاریه نین اوزونو یوخ بشرین طالعی، بشر تاریخینی عکس ائتدیرمیشدیر.

بو طالع، بو تاریخ ایسه شاعیره گؤره ان دهشتلی فاجیعه لرده ده دهشتلیدیر.

بشر تاریخی ماتم دیر، بشر تاریخی مؤحنت دیر یازیلیمیش قیصه لر باشندان آیاغا هپ موصیبت دیر.

بو اودلو - آلولو ائموسیونال اثرلرده هادی تکجه اؤز عصری نین دئییل، بوتون تاریخین، گله جگین ده فاجیعه اولدوغونو اؤنجه دن اعلان ائدیر. دونیانی بوروموش فلاکتین کؤکونو اینسانلیغین طبیعتی «وحشت فطریه سی» ایله ایضاح ائتمگه چالی شیر.

آجلیق، قیتلیق، گؤز یاشی، حسرت، غضب هادی طالعی نین بیر قاسیرغا کیمی کئچیب. بیرینجی دونیا ساواشی نین باشلانماسی هیجانلار، تلاشلار دؤلو گونلری، درد و غمینی، غوصه سینی، سیخینتی سینی بیر آزدان آرتیریب:

مىنلرجه بىنوا قۇرو يىثرلرده جان وئىرىر

بىشش - اون لىم نايىل درىيى نىمىتىن!

سارسىنتىلار، گىزلى نىسگىللىر، احتىياج، يوخوسوز گىجىلر قاچاقچىلى گوندوزلر سۇزونو دىمىشىدى. گونلر اۇتدوكجه بو ضعيفلىك، اوزگونلوك ياشا دولوب كوكلىرىنى درىنلشدىرسه ده گون به گون، ساعات با ساعات هئىدن سالىب، ايچىنى گمىرسه ده آنجاق سونا قدر ايراده سىنى ايتىرمىر. اينسانلىغىن، بشرىتىن آزاد، ايشىقلى گله جگى اوچون اينسانلارا اوز توتور:

دىمىلىمى يىز بو تورباغا اورتاق؟

قارداشىز، قارداشىز، قارداشىز اي اينسانلار.

هادى «من بو عالمدا صدق اوركله محبته كۆنول وئرمىشم، بوتون سۇزلىرىم، شعرلىرىم ده اينسان پرورلىك نغمه لىرىدىر»- دىيىردى. حياتىنى ايشىق، ترقى، آزادلىق يولوندا فدا ائدن عۆمرو بويو ضىديتلىر ايچىندە چىرىپىنان صىمىمى، خىرخواه، آلرولو، صنعتكار، ياشادىغى موحىطين قوربانى اولدو. اونون يازمىش اولدوغو شعرلر، منسوب اولدوغو خالقين و عومومىتله بشرىتىن طالعى اوچون راحتسىز اولان بىر شاعىرىن بۇ حوانلى حىس و دوشونجه لىرىنىن ايفاده سى ايدى.

فسىكرىم ياشىيۇر معنى رىئالار ايچىندە

روحوم اوچوويور جنت عوليلار ايچىندە

«لال اول، دىمه، قانما، گۇزو كۇر ائيله» دىيىرلر

گۇزلو ناسىل عۆمرا ئله سىن اعمالار ايچىندە

من بىر ائىرم آنلامادىم كىمدى مؤثىر؟

بىر شىمر بلىغىم بو موعىملار ايچىندە

خاك سىيى پارلاداجاق نور خىيالىم

قالتىش وطنىم لىله يى ظولملار ايچىندە

حورىت وىجدان كى دىيىرلر، آدى واردىر

اۇل حورى درآغوش ائله رۇيالار ايچىندە

عرض ائتمه ده دیر کندینی (۱) عیفریطه ی او هام

دلدار حقیقت هله خولیلار ایچینده

فطرت می، بشرمی توره دیر جنگ و جیدالی؟

دونیا یاشاییر حر بیله غوغالار ایچینده

ایمضاسینی قویموش ملل اوراق حیاته

بوخ میلتیمین خطی بو ایمضالار ایچینده!

ایچ، ایچ نه قدر ایستریسن قانیمی ظالم!

بیر گون گوره رم قانینی صهبالار ایچینده

قبریمده آجان گوللری سیر ائت، آشکوفم

کؤنلوم داغی دیر لاله ی حمرالار ایچینده

واردیر شو یاتان کیمسه لرین فاتحه خوانی

من کیمسه سیزم خاک سسیه زالار ایچینده!

گؤرون دویو کیمی بو غملی شعرلرده وطن اسارتده، خالق حوقوقسوز ایدی. هادی شعری یوکسک صنعتکارلیغی، فیکیرلری نین درینلیگی و مو عاصیرلیگی ایله فرقله نن، دونیانی دوشون دورن عموم بشری مضمونا مالیک دیرلی خزینه دیر. اؤز زمانه سی نین یوکسک مدنیتلی ضیالیلاریندان اولان محمد هادی خیالا گله جک نسیلله اوز توتاراق دئییردی:

ای اؤل وقتی گؤرن مسعود اونوتما بیزلری یاد ائت!

اینسانلار و میلتلر آراسیندا حوقوق برابرلیگی، میلتلر دوستلوغو، جیسمانی و معنوی اسارته، عدالتسیز مو حاریبه لره سون قویولماسی، مدنی یوکسکلیشه چاغیریش، وطنی آذربایجانی، منسوب اولدوغو خالق آزا د گؤرمک آرزوسو محمد هادی نین ایدئالی ایدی. ■

ایراندا تورک وارلیغی و وارلیق درگیسی (۲)

سونل بوسنالی

۱- تورکی می یوخسا تورک مو؟

اولماسا گزک.

ایکی مین ایلدن بری تورک خالقلازی نین تاریخی باغلاری نین داوام ائده گلدیگینه اشاره ائدن فرانسیز تاریخچی سی ژان پول رُیا گوره، «تورکجه دانیشان هرکس تورکدور» فورمولوندان باشقا هئچ بیر فورمول تورک وارلیغینی تعریف اوچون اویغون ذئیلدیر.^(۱) اولدوقجا ساده لشمیش بو فورمول، نه قدر تاریخی گوزو ایله یئرینده اولسا دا سانیریق آرتیق

سوزو گئدن خالقلازین تعریفی اوچون عالیملر «تورکوفون»، «ایران تورکلری»، «ایرانلی تورکلر»، «تورک وارلیغی»، «تورک خالقلازی»، «تورکوفون آزیغی» کیمی عمومی و یا «آذری»، «شاهسون»، «افشار»، «قاشقایی» کیمی داها بلیرگین اولماق اوزره چئشیدلی ترمینلر ایشلنمکده دیر. ایشله دیلن ترمینین هم یازارین مارق دایره سی هم ده سیاسی گوروشونه گوره دیشمکده اولدوغونو سؤیله مک یالینیش

۱. Roux, Jean paul, *Historie des Turcs*, Fayard, 1984, s. 20

گونوموزده کی گرچگه تام اولاراق اؤیما مقادیر. گرچکدن ده، ائتئولینقویستیک آنلامدا بو تئرمین اویغون اولسا دا، تورک دیللریندن هر هانسینی دانیشدیغی حالدا اؤزلرینی تورک اولاراق آدلاندیرمایان موختلیف خالقارین اؤرنگی بو تعریف ییزی تئمین ائدیجی دئییلدیر.

فرانسیز دیلچی تورکولوق لوئی بازنین اؤنردیگی (تکلیف ائتدیگی) آشاغیداکی تعریف داها تئمین ائدیجی کیمی گؤرونور:

«گونوموزده تورک دئییه آدلاندیریلان توپلوملار، ۶- جی عصردن اعتیاراً ایلک تورکلر طرفیندن ایداره ائدیلمیش کونفئدراسیونون ائیقرافییک کؤئیتئسی (کتیبه شیناسلیق معیار وظیفه سینی) گؤرموش بو ان اسکی تورک دیلی ایله یاخین باغلاری نین قانیتلاندیغی دیلر عائله سینه منسوب هر هانسی بیر دیلی دانیشان خالقار دیر»^(۱).

سؤزلرینی داها داگئیشلندیرن بازن، او زامان سیاسی بیر آنلام داشییان بو تئرمینین سونرالاری، کونفئدراسیونون داغیلما سینا رغماً، بوتون ایداره چیلرین بو آدی ایشلتمگه داوام ائتمه لریندن اؤترو، لیسانی معنا داشییان بیر تئرمینه دؤنوشدویونون آلتینی چیزیر. یازیچی، «بو دیلی دانیشان موختلیف خالقارین داها

سونرالاری بئله اؤزلرینی تورک اولاراق آدلاندیرمالاریندان دولایسی، بو تئرمین ائتئولینقویستیک بیر دیر قازاندیغینی» علاوه ائدیر. بیرینجی کریتئر (معیار - دلیل) اولاراق گوردویو بو ائتئولینقویستیک اولقویا (واقعه یه)، یازار هر توپلومون اؤزونون حیس ائتدیگی سوسیوکولتورل (ایجتیماعی - مدنی) کیملیگی نین، سوسیوپولیتیک (ایجتیماعی - سیاسی) فرقلی لیکلرین و جوغرافی اوزاقلیغا بساغلی اولاراق آراریندا آنلاشا بیلمه درجه سی نین ده بیر معیار اولاراق اله آینماسی گرکدیگی نین اؤنمینی وورغولاییر. سونوج اولارق ارمنی، کورد، قیرغیز، قازاق، چوواش و یاکوتلاری اؤرنک گؤسترن یازار، تورکجه دانیشان هرکسین تورک اولاراق آدلاندیریلما یا جاغینی ایره لی سورور.

بو خالقارین تاریخینی، ایجتیماعی و سیاسی گلیشمه لرینی گؤز اؤنسونده بولوندوردو غوموزدا، بازنین ایره لی سوردویو حؤکملری پایلاشما ماق الده دئییلدیر. نه وارکی، بیز یئنه ده، یازارین ایران تورکلری اوچون

1_ Bazin L. "Les Turcophones d'Iran: Aperçus ethno-linguistiques", in Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan, s.43.

ایشلیدیگی «تورکوفون» تشرینی نین نه درجه توتارلی اولدوغو حاقیندا اوزوموزو سورقولاماغا مانع اولموروق. آذربایجان تورکلی حاقیندا سؤیله دیگی کیمی،^(۱) یازار بو تشرینله «ایران تورکلی نین فارسلا رین تورکلشمه سیندن عیبارت اولدوغونو» ایما ائتمک ایسته بیر اولابیلر. او ایسه، عینی یازیسیندا بو توپلومون ترکیبینه (خلجلر خارایچ) اوغوز تورکلریندن توره میش عونصورلارین اؤنمیندن بحث ائدیر. تاریخی، فولکلوریک و بو کیمی عونصورلاری بیر کنارا آتیب ساده جه دیل عونصورونو گؤز اؤنونده بولوندوراراق، ایران تورکلرینی تعریف ائده بیلرک می؟ ایرانداکی تورک وارلیغینی تعریف ائتمک اوچون البته ان اؤنملی عونصورو دیل عونصورو، اما بونو یالئیزجا دیل وارلیغی ایله سینیرلاماق دوغرومودور؟

الیف) تورکلشمیش فارسلا ر؟

گونوموزده آذربایجان تورکلی باشدا اولماق اوزره، انا دیللری تورکجه اولان ایرانلیلارین ائتنیک کؤکنی مؤصوعون ان موباحیثه لی یائینی اولوشدورماقدادیر. گرچکدن ده بو مؤصوع اوزرینه بیر چوخ هیپوتئز ایره لی

سورولموش و سورولمگه داوام ائتمکده دیر. بعضیلری بو توپلولوقلارین ائتنیک منشایی نین تورکلویونون شو بیه سیز اولدوغونو وورغولاییرکن، باشقالاری اونلارین فارس کؤکنلی اولدوقلارینی مودافیعه ائتمکده و بعضیلری ده «آذری» آدی آلتیندا بیر ائتنوس آدی اورتایا آتماقدادیرلار. بیزیم بورادا بو مؤصوعو دریندن ایسجه لمه میز نه یازیق کی، ایمکانسیدیر، چونکی مؤصوعوموزون تاریخینه چوخ اوزاق بیر تاریخ مؤصوعوسودور و بو دا بیزیم علاقه و ایختیصای ساحه میز خارایجینه چیخماقدادیر. اما یئنه ده، بونون چوخ اؤنمی اولماماسینا باخمایاراق، بو ساحه ده ایره لی سورولموش بیر نئچه گؤروشو گؤزدن کئچیرمک چالیشمانین ایره لیله یین بؤلوملری اوچون یارارلی اولاجاقدیر قناعیتنده بیک.

آزالیسندا مرتضوی و کسروی نین ده بؤلوندوغو بعضی ایرانلی یازار آذربایجان خالقینی اصلینده فارس کؤکنلی بیر ائتنوسدان گلدیکلرینی مودافیعه ائدیرلر. مثلاً مرتضوی، تبریز تورکجه سیله هرزند تات لهجه سی نین قارشیلاشدیرمالی قرامترینی مؤصوع گؤتورن

۱- یئنه اورادا، ص. ۴۶.

اثرینده آذربایجاندا دانیسیلان تورکجه‌نین اصلینده بو تات لهجه‌سیندن توره‌دیگینی ایثباتلاماغا چالیشیر.^(۱) بو ایکی لهجه آراسیندا «شاشیردیجی قراماتیک بنزرلیکلر» اولدوغونو ایره‌لی سورن بو یازاراگوره «بو بؤلگه‌ده کی تورک وارلیغی صفویله دؤرونده گرچکلشدیریلن یثرلی فارس خالقلاری‌نین دیلی‌نین تورکجه‌لشمه‌سیندن عیبارت‌دیر.»^(۲)

ایرانداکی تورک وارلیغینی سس بیلیمی (فونئتیك) قورولوشونا باش ووراراق چؤزمگه قالخان بیر باشقا فرانسسز یازارین اؤنه سوردوکلری ده بیزه چوخ دا اینان‌دیجی گل‌میر. فرانساین ان اؤنملی آنسیکلوپئدیسینده یاینلانان ایمضاسیز بیر مقاله‌ده، بو یازار، ایلك صحیفه‌ده «آذربایجانین تمیلینی آذری ائتتوسو اولوشدورور» - دئییه سؤزه باشلا‌دیقدان سونرا، «آذریلرین دانیشدیقلاری تورکجه‌نین فونئتیك اؤزللیکلری، بو دیلین تورکلر گل‌مه‌دن اؤنجه بو بؤلگه‌ده یاشاماقدان اولان فارس اصیللی بیر توپلوم طرفیندن سونرادان اؤیره‌نیلمیش بیر دیل اولدوغونو گؤستریر» - آچسیقلاماسیلا سؤنوچلان‌دی‌یر.^(۳)

باشقا طرفدن، اؤزللیکله آذربایجان جمهوریتینده چوخلوقدان اولان بعضی یازار،

اوغوزلارین گل‌یشیندن چوخ اؤنجه‌لریندن بری تورک ائتتوسونا عاید عونصورلارین بو بؤلگه‌نین توپلومونو اولوشدوران ترکیبلرده موجود اولدوقلارینا اینانیرلار. مثلاً اسکى چاغ قاینقلاریندا کئچن آلبان، اوتی، قارقار، ساکاسن، ماتیان، ساک، ماسساگت ... کیمی آذربایجاندا یاشامیش اولان بیر چوخ ائتتوسو آدی‌نین تورکجه اولدوغونا دیقت چکن بنیادوف و یوسفوف بونلارین آراسیندا‌دیر.^(۴) زهتابی‌نین کیتابیندان سونرا بونا بنزر فیکیرلرین یاواش - یاواش گوتئی آذربایجاندا دا یاییلماغا باشلا‌دیغینا شاهید اولوروق.

ب) تورک کؤکلؤ بؤدون

یوخاریدا وئردیگیمیز موختلیف تئثر اؤرنکلرینده ده گؤرون‌دیو کیمی، بو بؤلگه‌نین اوغوزلارین گل‌یشیندن اؤنجه‌کی تاریخی‌نین چوخ قارماشیق اولدوغو کسین‌دیر. ایران تورکلری‌نین کؤکنی حاقینداکی بلیرسیزلیک ده بو

۱-مرتضوی، م.، زبان دیرین آذربایجان، تهران ۱۹۸۱.

۲-عینی اثر، ص ۵۱.

3-Azerbaijan, Encyclopedie Universalis, CD Rom, Version 02.

۴-بنیادوف، ز.م. یوسفوف، ی.ب.، آذربایجان تاریخی، آذربایجان دولت نشریاتی، باکی، ۱۹۹۴، ص ۲۳۳.

قارماسادان قایناقلانمیش اولمالیدیر.

بیزجه آذربایجان تورکجه سینده کی سس
بئزشمه سی نین یوخ اولماسینی او دیلی
دانشانلارین فارس کؤکنلی اولدوقلاری نین بیر
دیلی سایماق بیلیمله باغداشماز. ایلک اؤنجه
بیلیمه سی گره کن بودور: ایره لی سورولن سس
اؤیوشماسی نین یوخ اولماسی بیر دفعه قوزئی
آذربایجان تورکجه سی اوچون گزکلی دئییلدیر،
چونکی بو دیل آهنگ قانونونا تاماماً
اؤیماقدادیر. ایکینجیسی، عصرلر دیر رسمی دیل
اولان فارس دیلی نین حؤکم سوردویو بیر
اؤلکده یئنه عصرلر دیر اویژنیمی
دوردورولموش، یازیلما یان آما یالنیزجا دانیشما
دیلی اولاراق ایشلنمیش، اونا گؤره ده محلی دیل
و حتا محلی آغیز (patois) مؤقینه گتیریلیمیش
بیر دیلین بو رسمی دیلدن تأثیر آلماسی
قاجینیلمازدیر. ایراندا دانشیلان آذربایجان
تورکجه سینده کی آهنگ قانونونون
پوزولماسی نین بو تأثیرین بیر سونوجوندان
باشقا بیر آچیقلاماسی اولماز. آما بورادا دیقت
ائدیلمه سی گرکن نوکته بو پوزولمانین ایراندا
دانشیلان تورکجه نین ساده جه بعضی
واریاتلاری اوچون کئچرلی اولدوغو و
اوسته لیک بونون قیسمی اولدوغودور. آریجا،

آهنگ قانونونون پوزولماسی ساده جه بو دیلین
بعضی واریاتلارینا مخصوص بیر حادثه
دئییلدیر. بو یازارین بلیرتدیگی فیکیرله حرکت
اثررسک، سس اویمونون قانون اولماقدان
چیخدیگی اؤزیک دیلینی دانشانلارین کؤکنی
حاقیندا نه دئمک او یغون دوشر او حالدا؟

ایراندا کی تورک وارلیغینی ساده جه
اوغوزلارین گلیشی ایله یئرلی خالقین دیلی نین
تورککشمه سیله سینیرلاماق چوخ دا او یغون
دوشمه سه گزک. چونکی، عربجه و فارسجانین
عکسینه، تورک اولمایان یئرلی خالقار اوچون
ذاتاً هئچ بیر دؤنمه بیر جاذیبه سی اولمامیش
تورکجه نین، یوخاریدا بیر آز توخوندوغوموز
کیمی ایراندا تورک دیلی نین عصرلر دیر ایچینه
بؤلوندوغو شرطلرده، بو یئرلی خالق طرفیندن
تورک ساریلاریندا بیله شؤهرتی نین یئر آلدیگی
اؤز فارس دیلرینه ترجیح ائدیلمه سی نه عاغیلا
سیغار نه ده تاریخی گئرچکلره. گئرچکدن ده،
تورک ایداره چیلری نین هئچ بیر یئر نین دیلرینی
یئرلی خالقارایا دایتما سیاستی نین اولمادیگی،
عکسینه فارسجان چوخ بئندیکلری، اونا گؤره
ده بو دیلی قوردوقلاری دؤلتلرین بیر چوخونون
رسمی دیلی ائتدیکلری، بو دیلده ادبیاتین
گلیشمه سیله بؤیوک پایلاری اولدوغو و حتا

بعضی‌لری نین فارسجا شعرلر یازدیغی بیر تاریخی
گرچکدیر.

بو دا بیر گرچکدیر کی، ایجتیماعی و
ایقتیصادی سببلردن اؤترو ایراندا تورکجه
دانشان «تورکوفون فارسلا» واردیر. مارستل
بازنین آراشدیرما چالیشمالاریندا گؤروله جگی
کیمی گیلان بؤلگه سینده چوخ ساییدا کورد و
تات، باشدا تیجاری آلیش - وئیشلرده اولماق
اوزره، موختلیف ساحه لرده رابیطه و ایرتیباط
دیلی اولاراق تورکجه نی ایشلتمکده دیرلر.^(۱) اما
بسونلارین آنا دیللرینی هئچ بیر زامان
اونوتمادیقلارینا دیقت چکمک لازیمدیر. تات،
کورد، ارمنی، فارس کیمی موختلیف دیللرده کی
توپلوملارین آنا دیللرینی قورویا گله رک
گونوموزده تورکلر آراسیندا وار اولمالاری،
سونرادان بعضی سببلردن دولایسی تورکجه نی
اؤیرننلرین آنا دیللرینی هپ قورودوقلاری نین بیر
دلیلی دیر. بو دورومدا سؤز مۆوضوعو اولان
ایکی دیلیلیک (bilinguisme) حادثه سیدیر
و قطعاً تورکلر طرفیندن دیل آسیمیلاسیونو
سونوجو تورکلشمه مۆوضوعو دئییلدیر.
تورکلره اتتیک قوه مولوقلارینی سورکلی بیان
اٹدن آذربایجانلیلارین عکسینه، اسکی دؤنملرده
اولدوغو قدر فارس دیلی اولان توپلوملارین بئله

بیر بیانی دا سؤز موضوعو دئییلدیر ذاتاً.
هر نه اولورسا اولسون، تورک دئییه
آدلاندریلان خالقلارین اتتیک باغلاریندان سؤز
اؤدرکن، بورادا سؤز موضوعو اولانین بیر عیرق
عنوانورو ایسه ایسلگینسی اولمادیغینی دا
وورغولاماق گره کیر. بورادا وورغولانان، دیل،
کولتور باغلاری و اسکی تاریخله اوزانان اورتاق
کئچمیشین وئردیگی عینی لیک دویغوسودور.
پول مۆرسیئر (Paul Mercier) نین ده یازدیغی
کیمی «اتنوس اورتاق کولتوره صاحب اولان،
عینی دیلی دانشان و بعضاً کؤکلری اورتاق بیر
آتایا قدر اوزانا بیلن قاپالی بیر قروپدور». بیر
چوخ آراشدیرماجی نین اینجه لملرینی اورتا
قویدوغو کیمی بو توپلومون دیلی نین تورکلویو،
اؤزلیکله اوغوزلارلا اولماق اوزره، تورکلره
اولان تاریخی باغلاری، داهسا دا اونملیسی
تورکلره عینی کؤکندن گلدیکلری دویغولاری
اولارین تورکلویو حاقیندا هر هانسی بیر شوبهه
بوراخمیر. بو دورومدا اولارلی «ایران
تورکلری» تئرمینی ایله آدلاندرمانین هر هانسی
بیر علمی محظورون اولاجاغینی

1-Bazin, M. BROMBERGER, C., Galan et
Azerbayjan oriental, "Recherche sur les
civilisations" yayınları, Paris, s.14.

دوشونموروک. قالدی کی، اونلار دا اؤزلرینی بو
ترمینله آدلاندیریرلار ذاتاً.

سونوج اولراق، ایرانداکی تورک وارلیغی نین
اوغوزلار طرفیندن گرچکلشدیریلن کوچ
آخینلاری نین بیر نتیجه سی اولدوغو هم
تاریخچیلرین بؤیوک اکثریتی نین هم ده ایران
تورکلری نین اؤزلری نین ده ایناندیغی بیر
عقیده دیر. گرچکدن ده بو بیر یانندان ۱۰ و ۱۳-
جو عصرلرده اورتا آسیادان، دیگر یانندان دا ۱۵ و
۱۶ - جی یوز ایللرده آنادولودان اولماق اوزره
چوخلوغونو اوغوز عونصورلاری نین
اولوشدوردوغو تورک خالقلاری نین
گرچکلشدیردیگی کوچ آخینلاری نین بیر
سونوجو اولان تورکلشمه دن عیبارت دیر ■

آردی گله جک ساییدا

«اوتسه میتاگ» نشریاتی
اسماعیل میتاگ یسن
آلمانجا یا ترجمه ائتدیگی
کیتابلاری نشر ائتدی!

● اوستاد شهریارین سنجیلیمیش

شعرلری ایکن جیلد

● شهراب طاهرین سنجیلیمیش

شعرلری

● عسلی معجزون سنجیلیمیش

شعرلری

● علی آقا واحیدین سنجیلیمیش

شعرلری

● گجه لی نظامی نین سنجیلیمیش

شعرلری

● آلمانیلی ساجیرین شعرلری

تیزدن یان دقلاری

● فیسیوخ دؤرد اسماعیل

آذربایجاندا

● گونده لیک جومله لر

● دوکتور جهانشا هلوونو

خاطیره لری

● یاقاراد قیتا

Add: 13597 Berlin - Breite

Str.6 - Ute Mitag

به کجا چنین شتابان؟! (۱)

● مجید نیکوئی (تهران)

در شماره ۱۲۲ نشریه وزین نوید آذربایجان مطلبی را دیدم که هم موجب خرسندی گردید و هم موجب تأثر فراوان خرسندی از این است که این نشریه چنین مقاله و هن آمیزی را که سرشار از توهین به قوم شریف و اصیل ترک بود را بی هیچ سانسور چاپ نموده که از دموکرات بودن نشریه حکایت می‌کرد. و متأثر شدم از این بابت که یک هموطن که گویا دبیر کلی سازمانی را یدک می‌کشد توهین‌های ناروایی را به هم‌وطنان ترک روا داشته است.

این حقیر که متعلق به ایران و از قوم فارس هستم نه قصد آن دارم که به نزاع دیرپای بپردازم و نه علم آن را دارم که بخواهم همچون آن هموطن فرهنگ خود را به رخ سایر هموطنان بکشم و چه بسا اگر هم داشتم مغلوب آنان نیز می‌شدم. بلکه می‌خواهم به جای به رخ کشیدن فرهنگ و تمدن خودم که بالطبع واکنشی عقلانی و احساسی را به دنبال خواهد داشت متوجه نکته دیگری گردم که چرا آن نویسنده محترم قصد دارند که بگویند میان قومیت با ملیت تفاوت و تزاخم وجود دارد؟

آقای..... نوشته شما را از چندین و چند جهت می‌توان مورد نقد قرارداد که در اینجا به چند نمونه از آن اشاره می‌شود:

از نظر اخلاقی: ادبیات به کار گرفته شده در نوشتار شما کاملاً غیر مؤدبانه، بی‌منطق و غیر دوستانه بود که هیچ سنخیتی با ادبیات کهن و تمدن ما ندارد. نسبت دادن الفاظی چون: اشخاص بی‌هویت، قوم وحشی، کشورهای بی‌هویت، زبان مجهول و... نه سازگاری با ادبیات و فرهنگی (فارس) که شما خود را نماینده آن می‌دانید و به گمان خود به دفاع از آن پرداخته‌اید دارد و نه انطباقی با فرهنگ و ادبیات قومی که شما به جنگ با آن برخاسته‌اید (ترک) دارد. و از این بابت اینجانب به عنوان یک فرد از قوم فارس از هموطنان ترک خود خاضعانه معذرت می‌خواهم و از آنان طلب بخشایش دارم واقعیت این است که شما

در پوشش دفاع از قوم آریائی از فاشیسم و آن هم از بدترین نوع آن یعنی نازیسم و پان آریائیسم هیتلری دفاع کرده‌اید و می‌دانید که امروز فاشیسم حداقل برای کسانی که در وجوه و عرصه‌های مختلف قربانی آن هستند نمی‌تواند کالای تلقی شود. اصول اخلاقی حکم می‌کند که شما غلط یا درست از تاریخ یا فرهنگ و تمدن مألوف و مورد نظر خود دفاع عقلانی و منطقی می‌کردید و به جای اینکه همچون ایدئولوژیهای ورشکسته به «اثبات شیء» بپردازید «نفی ماعدا» نمی‌کردید شما باید بدانید که هم‌نقد متفاوت از نفی است و هم غوغاگری، تهمت غیر از رد یک نظریه علمی تاریخی است. شما از دانستن این نکته مضاعف نیز محکوم هستید که قطع نظر از ادبیات فاشیستی نوشته‌تان، مضمون نوشته‌تان نیز با حقایق مسلم تاریخی انطباق ندارد، زیرا ترکان قومی وحشی نبوده‌اند که در کشور ما به قول شما ترکبازی کرده و بعد در فرهنگ آریائی مستحیل گشته‌اند. ترکان ساکنان اصلی این سرزمین بوده و همیشه با اقوام دیگر نظیر پارسیها و غیره در داد و ستد فرهنگی، اجتماعی و ... بوده‌اند. آیا بهتر نبود که جنابعالی! با بی‌هویت خواندن شخصیت‌های آذربایجان و شخصیت‌های علمی چون پروفیسور محمدزاده و جواد هیئت با مقوله علمی برخورداری و غرض‌ورزانه و غیر علمی نمی‌کردید و باعث تشکیک و تردید دیگران درباره میزان سواد و دانش و ادب و فرهنگ خود نمی‌شدید؟ البته افسوس که مقاله شما نشانی از دانش و ادب بالا و والای شما به خوانندگان نداده بود.

مطلب دیگری که در اینجا نباید ناگفته بماند اینست که ترکها در ایران یک واقعیت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هستند و با همه تاریخ و مدنیت و پیشینه معنویشان مثل فارسها و دیگر اقوام، لذا باید حتی اگر موافق با این واقعیت نباشند و به مذاق ما خوش نیاید، در نقد خودشان یا تاریخشان و کارنامه سیاسیشان باید رعایت اصول اخلاقی را کرد نه اینکه در این راه رهی به نقیضان گشود، به گونه‌ای که حتی فاشیست‌ها نیز دیروز یا امروز در استفاده از این شیوه‌ها مردود بوده‌اند و چون شما بی‌پروا عمل نکردند و برای همین هم بود که برای نفی حقوق انسانها و جوامع دیگر و حتی مردم خودشان، برای اینکه بر روی بی‌منطق بودن خود سرپوش بگذارند دست به دامن فلسفه‌های اجتماعی و سیاسی و ایدئولوژیهای سفارشی بودند تا نفی حقوق انسانها توسط نازیهای فاشیست، توجیهی فلسفی پیدا کند و نه اینکه صورت عربانی از هتاکمی و بی‌ادبی و با بردباری و ... را به صحنه نمایش بگذارند.

از نظر ایدئولوژیک: برادر عزیز! گزاره‌هایی که شما در نوشته خود آورده‌اید مبتنی بر کدام آئین و ایمان است؟ مبانی فلسفی آریایی‌گری مورد نظر شما مبتنی بر کدام آئین است؟ اسلام یا آئین زرتشت؟ کدامیک؟ اسلام که همواره بر برابری انسانها تکیه می‌کند و سرتاسر کتاب آسمانی قرآن نیز مملو از این تذکرات انسان‌دوستانه و عدالت‌طلبانه می‌باشد. برادر گرامی! هیچ می‌دانی که انگیزه فردوسی شاعر بزرگ ایران برای نوشتن شاهنامه مقابله یا مبارزه با همین برتری‌جوییها بودن است؟ هیچ می‌دانی که علت

وجودی نهضت شعوبیه چه بوده است؟ آیا شریفه قرآن را که می‌فرماید «و خلقناکم من ذکر و انشی و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوا ان اکرکم عندالله اتقیامکم» تقوای کسی را چگونه توجیه می‌کند؟ مگر پیامبر نمی‌دانست؟ مگر او میان عرب و غیر عرب، سفید و سیاه تفاوت قائل بود؟ افزون بر اینهمه مگر ترکهای آذربایجان در تاریخ خود از پرچمداران برابری نژادی نبودند، آنهم تحصیل برابری نه فقط برای خود بلکه برای همه اقوام ایرانی در برابر مهاجمان عرب که به استعلائی نژادی، قومی و زبانی خود اعتقاد داشتند. مگر نخستین کسی که بطور گسترده برای دفاع از کیان ایران با مبنای ایدئولوژیک عدالت‌طلبانه و تساوی‌گرایانه و آزادیخواهانه قیام کرد ترکها نبودند؟ او که همه انسانها را برابر می‌دانست و در سه جبهه «عربزدگی»، خانزدگی و سلطان‌زدگی برای ایرانیان مشغول مبارزه بود.

افزون بر این زرتشت که شما متأسفانه اندیشه فاشیستی خود را زیر نام و نشان او پنهان کرده‌اید انسانها را به برابری، به ارزشهای فرا قبیله‌ای و قومی و به صلح و مودت دعوت نمی‌کرد؟ در کجای کتاب مقدس او (اوستا) نابرابری انسانها و اقوام مورد تأیید قرار گرفته است؟ از طرف دیگر خود زرتشت پیامبر که شما او را نیز آریائی و پیامبر آریائیان دانسته‌اید و به همان علت نیز او را ستوده‌اید و چه بسا ترکها را از تیغ کلمات بیرحمانه خود می‌گذرانید و از علل تجزیه‌طلبی ترکها و همدست با عوامل خارجی‌ای که هزاران سال بعد از او امکان وجود پیدا کرده‌اند معرفی می‌کردید. بهتر است بدانید که او ترک بوده است: هم در آذربایجان به دنیا آمده است و هم در همانجا به پیامبری مبعوث شده و هم کتاب مقدس خود را در ورای قله سیلان به نگارش در آورده است و مدتهای متمادی در «آرتاوایل» یعنی «شهر مقدس» که نام آتشکده و بعثتگاه زرتشت است به تبلیغ آئین خود مشغول بوده است و جنابعالی که با مقاله‌تان نشان داده‌اید که معلولها را بهتر از علتها می‌بینید منطق ایجاب می‌کرد که حداقل به ترکها بخاطر اینکه هم‌نژاد و هم‌قوم زرتشت پیامبر بوده‌اند احترام قائل می‌شدید. اگر حتی به خاطر ارزشهای انسانی، خود را مکلف به این احترام نمی‌دیدید! مطلب دیگری که سرکار نباید فراموش کنید این است که آریایی‌گرایی چون سنت‌گرایی، ترادسیونالیسم، ملی‌گرایی یا ناسیونالیسم، نژادگرایی، شوونیسم و دست آخر چون فاشیسم یک ایدئولوژی است و همچون همه ایدئولوژیهای همبسته در برابر و با وجود ایدئولوژیهای رقیب است که معنای محصل خود را پیدا می‌کند و تعریف می‌شود و مبتنی بر علل اجتماعی و تاریخی است و نه دلایل فلسفی، علمی یا مذهبی آیا جز این است که آریایی‌گرایی - که به طرح و توسعه آن پرداختند و آنرا در برابر ایدئولوژیهای رقیبی چون مارکسیسم و لیبرالیسم (که شعار آزادی سر می‌دارد) و اسلام ایدئولوژیک (که آلت‌ناتیو طبیعی همه این ایدئولوژی در سرزمین ما بود) قرار دادند - برای سرکوب از یک سو جنبشهای سیاسی، اجتماعی مترقی، آن روز و از طرف دیگر برای ایجاد غرور و نخوت ملی کاذب برای مردم ما که از هر سو غرورش از ناحیه حکومت شکسته شده بود در ایران عصر پهلوی سر

پرسش این است که نویسنده محترم مقاله با چه رویکرد سیاسی، اجتماعی، در این ایدئولوژیکی به تئوری آریایی‌گرایی روی آورده‌اند؟

آریایی‌گرایی مگر در عرصه اجتماعی و سیاسی چه رهاورد و رهیافتی داشته‌است که شما نیز چنان شتابان به آن سوی روانید؟ مگر نه اینست که شکافهای قومی امروز ما و اینکه امروز بعضی جرأت پیدا کرده‌اند که ترکها را که بخش مهمی از هموطنان ما را تشکیل می‌دهند، وحشی و بی‌هویت بخوانند و حتی وجود زبان ترکی را - که یونسکو آن را سومین زبان درست و با قاعده دنیا معرفی کرده‌است. انکارکنند خود میوه ناشیرین فاشیسم اجتماعی پهلویها و آریایی‌گرایی آنان بوده‌است؟ ما تا زمان پهلوی و تا زمان طرح شعار آریایی‌گرایی در دوستی و مودت کامل با ترکها بسر بردیم و نه توسط آنها تحقیر شده بودیم و نه آنها را تحقیر کرده بودیم، در نهضتهای اجتماعی و سیاسی ترکها همواره به یاری ما شتافته بودند، در فرایند دموکراتیزاسیون تفاهم و همکاری کامل میان ما برقرار بوده تنها از پهلویها به بعد است که موج اتهام و تحقیر علیه ترکها توسط حکومت پهلویها شکل می‌گیرد و شکاف تهدیدکننده اجتماعی ما نیز از همان زمان سر باز می‌کند. آیا سازمان جوانان آریایی مام میهن همان خط را دنبال نمی‌کند؟

از نظر سیاسی: در حالی که جامعه روند دموکراتیزاسیون را طی می‌کند و این امر منافع انحصارطلبان تمامت خواه را به مخاطره افکنده، ایجاد و یا تشدید شکافهای اجتماعی - بجای تشدید مشارکت سیاسی جامعه برای نابودی هرگونه استبداد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی - چه معنایی جز همدلی و همراهی - خواسته یا ناخواسته - با انحصارطلبان می‌تواند داشته‌باشد؟ عزیمت دادن نیروهای مبارز از حوزه سیاست به حوزه اجتماعی و قومی، طرح کدام جناح و دسته و گروهی است؟

تبدیل آرایش سیاسی به آرایش اجتماعی و نیز اختلافات سیاسی به اختلافات اجتماعی - که یک جناح امروز برای نجات خود از نابودی در یک روند دموکراتیزه دنبال می‌کند. بی‌شک نه خدمت به فارسها است و نه خدمت به ایران، بلکه برآیند طبیعی آن تضعیف پروژه دموکراسی و روند اصلاح‌طلبی است. این امر مستقیم و غیر مستقیم اصلاح‌طلبان را درگیر بحرانهایی خواهد ساخت که هم به زبان چنین دموکراسی است و هم با ایجاد شکاف میان روشنفکران و اصلاح‌طلبان ترک و روشنفکران و اصلاح‌طلبان فارس می‌تواند به تقویت محافظه‌کاران انحصارطلب بیانجامد که خواستار تحقق نه دموکراسی و پلورالیسم بلکه نوعی مونوپولیسم فرهنگی و سیاسی و اجتماعی هستند. بی‌شک راه دموکراسی جز از پلورالیسم سیاسی و راه پلورالیسم سیاسی جز از پلورالیسم اجتماعی و فرهنگی نمی‌گذرد، لذا منطقاً و اصولاً نیروهای طرفدار دموکراسی باید به پلورالیسم سیاسی و اجتماعی و

فرهنگی اعتقاد داشته باشند و پلورالیستهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نیز به شکل‌گیری و گسترش دموکراسی کمک کنند در اینجا می‌مانند کسانی که با پلورالیسم میانه خوبی ندارند و آن را از دو وجه نظر اجتماعی و سیاسی می‌کوبند. محافظه‌کاران از وجهه نظر سیاسی پلورالیسم را می‌کوبند و پان‌فاریسیها و آریاگراها از وجهه اجتماعی پلورالیسم را مورد خدشه و حمله قرار می‌دهند و نیرویی که در ظاهر حتی ممکن است با هم متضاد باشند اما در یک چیز با هم اشتراک کامل دارند و آن نفی دموکراسی و ترویج فاشیسم است، اولی دموکراسی سیاسی را نفی می‌کند و لذا به فاشیسم سیاسی روی می‌آورد و دومی دموکراسی اجتماعی را نفی می‌کند و به فاشیسم اجتماعی می‌پیوندد. دوستان سازمان جوانان آریایی بی‌شک در این میان می‌توانند پایگاه و جایگاه خود را پیدا کنند و می‌توانند دریابند که دشمنان پلورالیسم دشمنان همه ایرانیان اعم از ترکها، فارسها، کردها می‌باشند. چه فارس چه ترک اگر چه گاه ممکن است یک عده دفاع از این یا آن قوم و یا ملیت یا مذهب را چاشنی و بهانه دشمنی خود با دموکراسی قرار دهند. مطلب دیگر این است که مبنای حقوق انسان یا مجموعه‌های انسانی، نژادی و زبانی در منطق دموکراسی نه خاک است، نه خون، نه زبان، نه تاریخ، نه فرهنگ، نه جغرافیا، نه جنسیت و نه غیره لذا کسانی که این شاخصه‌ها را وسیله و بهانه‌ای برای نقض حقوق یک قوم یا لحاظ حقوق ویژه برای قومی دیگر قرار می‌دهند به همان اندازه که از منطق اخلاقی و دینی به دور هستند از منطق دموکراسی و دینی نیز غافلند.

دموکراسی ستیزی امروز ایدئولوژی است که در منافات با جامعه و دولت مدرن قرار دارد. بحث بر سر اینست که قومیتها در منطق دموکراسی از برابری برخوردارند و افراد و اقوام در عین حفظ و پالایش فرهنگ و مدنیت خود از منظر سیاسی و اجتماعی و فرهنگی از حقوقی یکسان برخوردار باشند، لذا برای نفی حقوق یک قوم، پناه آوردن به نفی تاریخ و فرهنگ آن قوم نه تنها از اصول دموکراسی به دور است بلکه از اصول انسانی نیز فرسنگها فاصله دارد. ستاینندگان قوم آهورایی آریایی باید بدانند که برای نفی حقوق قوم ترک روی آوردن به نفی تاریخ ترک از یک طرف و تجزیه طلب خواندن آنها دیگر دستاوردی برای آنان نخواهد داشت چگونه که شما آزادی‌اظهارنظر کنید که زبان ترکی در دنیا وجود ندارد و این توطئه دانشگاههای آذربایجان و ترکیه است که این زبان را ایجاد کرده‌است (جل‌الخالق) اما یک ملت و یک قوم نتواند حق داشته باشد که از حکومت خود بخواهد که به او اجازه دهد که زبان و ادبیات خود را بیاموزد و شاید کسی هم که اجازه نمی‌دهد با شما همدست باشد برای اینکه شما بتوانید داد سخن دهید و بگوئید که زبانی به نام زبان ترکی وجود ندارد و اگر وجود دارد چرا غیر از کشور ترکیه و آذربایجان در ایران تدریس آن وجود ندارد و لذا چون در ایران زبان ترکی تدریس نمی‌شود، شما هم می‌توانید نتیجه بگیرید که اصلاً "این زبان وجود ندارد."

حال سؤال اینست که از کی هویت خواهی قومی در دنیا و مطالبه حقوق فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در جهان برای یک قوم تجزیه طلبی نام گرفته است و از کی کسانی که خواهان آموزش زبان مادری شود آن هم برای خودشان تجزیه طلب نام گرفته اند؟ آقای محترم! اگر این عنوان درباره ترکان ایران درست باشد آیا همین ترکان نمی توانند با همین منطق، دیگران را تجزیه طلب بنامند؟

مطلب دیگر این است که توسعه ایران محقق نخواهند شد جز با مشارکت سیاسی مردم و مشارکت سیاسی مردم به وقوع نخواهد پیوست جز پس از غلبه بر بحران هویت، هویت خواهی آذریها در ایران نباید یک چیز مذموم و خطرناکی تلقی شود که خواب برخی را برآشفته کند. اتفاقاً برعکس، نگارنده معتقد است رفع بحران هویت آذریها و آشنایی هر چه بیشتر آنان با فرهنگ، مدنیت و تاریخ خود به مشارکت هر چه بیشتر سیاسی و فرهنگی آنها در چارچوب ایران نیز کمک خواهد کرد به شرط اینکه ما دموکراسی سیاسی را همراه با دموکراسی اجتماعی بخواهیم. در این صورت است که حتی کوششهای خارجی نیز به هیچوجه موفق به تجزیه آذربایجان نخواهد شد.

آذربایجان تنها زمانی تجزیه خواهد شد که ما حقوق آذریها را سلب کنیم، ایرانیت را برابر با فارسیت بدانیم و قومیت را زیربنای حقوق اجتماعی و فرهنگی و سیاسی قرار دهیم. و این چیزی است که از بیانیه سازمان جوانان آریایی و از همفکران آنها استنباط می شود. تشدید شکافهای قومی دو عامل مهم دارد: یکی تبعیض اجتماعی و قومی و دیگری آگاهی قوم محروم و دچار تبعیض نسبت به تضييع حقوق خود. لذا شایسته است آقایان برای مبارزه با تجزیه طلبی که به نظر من امروز امر موهومی است که با اهداف سیاسی از طرف برخی جناحها مطرح شده تا با تبدیل اختلافات سیاسی به اختلافات اجتماعی بر قدرت اثرگذاری و مشروعیت سیاسی خود بیفزایند بجای غلبه به معلول به علت تجزیه طلبی تکیه و تأکید کنند.

تشدید شکاف های قومی و حتی تصور آن از لحاظ ژئوپولیتیک و همچنین از حیث روابط خارجی نیز موقعیت ایران را به مخاطره افکنده است. این امر نه تنها در داخل موجب واگرایی و گریز از مرکز ترکها می شود بلکه در عرصه منطقه ای نیز موجب واگرایی کشورهای ترک زبان همجوار نظیر ترکیه، ترکمنستان، جمهوری آذربایجان، قزاقستان، ازبکستان و غیره نیز شده و نتیجه ای بسیار منفی و جبرانناپذیر برای ایران داشته است از جمله ترکمنستان بجای عقد قرارداد با ایران برای انتقال گاز از طریق ایران راه دریا را برگزیده و جمهوری آذربایجان نیز خط لوله نفت خود را بجای اینکه از ایران بکشد، از مسیر طولانی به ترکیه انتقال می دهد که نتیجه آن بر باد رفتن میلیاردها درآمد در سال برای ایران است. مسئولیت این سیاستهای غلط با چه کسانی است؟ ■

حسن مجيدزاده «ساوالان» نين آغيرلاما مراسيمي

آذربايجانيميزين
گوركملى شاعير و
ادبياتچيسي، ديليميز و
مدنيتيميزين حقيقي
وورغونو و وارليق
درگيسي نين
قوروجولاريندان اولان
حسن مجيدزاده
ساوالانين دوغومونون
۶۰ ايئنيگي
موناسييتيله آبان
ايي نين ۲۴ - ده تهرانين

بهمن مدنيت سارايندا طنطنه‌لى و مؤحتشم بير آغيرلاما و قۇتلاما مراسيمي كئچيريلدى.

جناب عبدالله اسداللهى و اونون رهبرليك ائتيديگي «ساوالان» آدينا موسيقى مكتبي نين تشبوئو و مادى تاميناتى (ايسپونسورلوغو) ايله كئچيريلن بو مراسيمده ايرانين موختليف شهرلرinden گلن قوناقلار ايشتيراك ائدهرك شاعير حاقيندا شعر، خاطيره و اورك سؤزلرينى سؤيله ديلر.

مراسيم قوران كريمين اوخونماسى ايله باشلانديقدان سونرا، آپاريجي، ساوالانين حيات و ياراديجيلىغي حاقيندا قيسا دانيشاراق سؤزو مجلس صاحيبينه وئردى. سؤزلرينى باياتى و حضرت محمد(ص)ه حصر ائتيديگي غزليه باشلايان ساوالان، قوناقلارا خوش گلدنيز دئيهرك اونلارا اؤز تشكورونو بيلدirdى. سونرا تيريزدن و باكى دان گلن موسيقى قروپلارى شاعيرين شعرلرينه بسته لنميش تصنيف، موعام و عيني زاماندا خالق ماهنيلاريني سسلنديريب اوراداكيلارى هيجانا كئتirdيلر. داها سونرا

مشهور جراح و تورکولوق و وارلیق درگیسی نین ناشیری دوکتور جواد هیئت شاعیرین ایلک گوندن بری

وارلیق درگیسی نین نشرینده چکدیگی زحمتلرینه ایشاره ائده رک اونون شخصیتی باره ده عمومی معلومات و ثریب شعرلری نین دیرلندیریلمه سینی شاعیرلره بوراخدی. آذربایجانین گؤزکملی شاعیرلریندن اولان کسیریم مشروطه چی «سؤنمز» ایسه،

شاعیرین حیاتیندا قاتلاشدیغی چتینلیکلره و قارشیلشدیغی مانعه لره رغماً تۇتدوغو هدف اوغروندا یورولمادان چالیشدیغینی و قیمتلی اثرلرین مولیفی اولدوغونو سؤیله ییب، ساوالانین بیر شعرینی اله آلاق اونو تحلیل ائدی. داها سونرا عزیز محسنی، محمود دست پیش (واله)، شهرک، وجیه الله رمضانی (وجی)، ولی سطوتی (آغلاغان)^(۱)، روزبه صمدی (نیر اوغلو)، دوکتور عین الله مددلی، علی خالط آبادی و مرتضی مجدفر و بیر چوخ عالیم، موحقیق، شاعیر و یازیچی ساوالان حاقیندا شعر، خاطیره و حکایه لرینی اوخودولار و نهایت، مراسیم تبریزدن (حمید ناموری)، تهراندان (مسعود فصیحی) و باکی دان گلن موغتی و موسیقیچیلرین گؤزل ایفالاریله سونا چاتدی.

مراسیم نعمت حقیقی و سهند افشار طرفیندن آپاریلیدی.

مراسیمین خبری ایراندا نوید آذربایجان، ارک، سهند، پیک آذر و آذربایجاندا آذربایجان و خالق

قزئتلرینده باسیلمیشدیر.

ایراندا آذربایجانلی شاعیرلری حیاتدا ایکن قۇتلاما و آغیرلاما مراسیمی ایلک دفعه اولاراق ساوالانا

قیسمت اولدو. بو مراسیم گؤستردی کی، خالقیمیز اؤز اولادلارینی سئویر و اونلارا قیمت و ثریر. یشری گلدیکده ایسه ساعاتلارلا آیاقدادۇر اراق اؤز شاعیرینه «سنین چکدیگین زحمتلرین قدرینی بیلیر و سنین اثرلرینی قیمتلندیریرم» - دئیر.

شاعیر ساوالان دا بیر چوخ شاعیر و ادیبیمیز کیمی بئله بیر آغیرلانماغا و تجلیله لایق ایدی. او بوتون عؤمرونو خالقینا خدمت ائتمگه و خالقیمیزین خیرینده و شرینده، تویوندا و یاسیندا همیشه اؤنچول اولماغا حصر ائتمیشدیر. اونون وارلیق درگیسی نین نشرینده کی چکدیگی زحمتلر و گؤستردیگی

۱- آغلاغان هم شاعیرین تخلوصو هم ده نیر شهرینده بیر جای آدیدیر.

قايغىلار حقيقتاً اۇنودولمازدىر.

بىز وارلىق درگىسى نىن بوتون يازازلارى طرفىندىن عزيز امكداشىمىز حسن مجىدزاده ساوالانى تبرىك ائدىر، اونا داھا بۇيوك باشارىلار و داھا زنگىن يارادىچىلىقلار دىلە يىرىك ■ م.ر.ھىت

دوغما ديار

● ح.م.ساوالان

خوشام عۇمرومده بوندان كىم، بو يىر دوغما ديارىمدير
باغىم، باغچام، گولوم، سروىم، ياشىل، سولماز باھارىمدير
هر عاشىق كۇنلونه باخسان گۇروشچون بىر دىلك واردىر
شوكور آلاھه بو وصلت، بو دا گول اوزلو يارىمدير
منىم اصلىم، كۇكوم بوردا، جانىم قۇرباندى بو يوردا
فلك سالسا منى ھاردا، بورام فخرىم ووقارىمدير
سۇلار قاينار حياتدىر بو، شىرىن شربت ناباتدىر بو،
سئوئىچ دولموش نىشاطدىر بو، منىم صبرىم، قرارىمدير
اولار ھردن بورا گللم، چاتاركن بوردا دىنجللم
آنامدىر آنام موسلم، اودور كىم غمگسارىمدير
باغ ايچره بولبولم سرخوش، اكىنده سونبولم سرخوش
سۇيوم بۇلدور، چۇلوم سرخوش، بالىقلىم^(۱)، شارھاشارىمدير
بھشتدن بىر بۇچاق يۇردوم، موقدسدىر، اۇچاق يۇردوم
اوغول - قىزلى قۇچاق يوردوم، ازنلر يادىگارىمدير
ساوالانام اتلە باغلى، شىرىن دوغما دىلە باغى
بولبولدۇرسە گولە ساغلى، منىم سئوكىم ديارىمدير.

۱-بالىقلى، نىر شھرىنده بىر جاي آدىدىر.

خیابانی حرکاتی: اتهام‌لار و حقیقتلر

• دؤکتور عین‌الله مددلی

شیخ محمد خیابانی حاقیندا ایراندا فارس دیلینده بیر سیرا اثرلر چاپ ائدیلیمیشدیر. لاکین اونون حاقیندا ان اویشکتیو و موکمل اثر س. علی آذری نین ۱۹۴۹- جو ایله یازیلیمیش و ۱۹۵۰- جی ایله تهراندا چاپ اولونموش «قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز» اثریدیر. همین اثر ایکینجی دفعه ۱۹۶۷- جی ایله تهراندا نشر ائدیلیمیشدیر.^(۱)

شیخ محمد خیابانی نین دوست و تائیشلاریندان بیر نتیجه نفری، او جو مله دن حاجی محمد علی آغا بادامچی نین قلمیندن چیخیمیش «شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی» آدلی اثر ۱۹۲۶- جی ایله بئرلینده، ۱۹۵۷- جی ایله تهراندا نشر ائدیلیب.^(۲) همین اثره رضازاده شفق ۱۹۲۵- جی ایل اوکتوبرون اوللرینده ۱۶ صحیفه‌لیک موقدیمه یازمیشدیر. س. علی آذری نین اثرینه ایسه ۱۹۵۰- جی ایل ژانویه نین ۳۰- دا سعید نفیسی موقدیمه یازمیشدیر (بیرینجی چاپیندا ص. یوخدور، ایکینجی چاپیندا ایسه ص. ۶-۵).

ایران تاریخ‌شوناسلاریندان اوللر شیخ محمد خیابانی حرکاتینا قوشولموش و سونرالار بو حرکاتدان اوزاقلشاراق شیخ محمد خیابانی و اونون قیامینا قارشی چیخاراق موخالیفت دسته‌سی یاراتمیش سید احمد کسروی «تاریخ مشروطیت ایران»، «تاریخ هیجده ساله آذربایجان»، «زندگانی من» و نهایت، ایرانشهر کیمی مشهور اولموش بئرلینده نشر اولونان «ایرانشهر» قزتی نین باش رئاکتورو و مسئول کاتبی حسین کاظم‌زاده تبریزی نین خواهیسی ایله «قیام شیخ محمد خیابانی» آدلی خاطیره‌لرینی ۱۹۲۳- جو ایله اهوازدا یازمیشدیر. الیازما شکلینده اولان همین اثر اوزون مودت ایشیق اوزو

۱- قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. علی آذری، تهران، بهمن ۱۳۲۹، چاپ اول، ص ۶۶۹-۱، چاپ دوم با تجدید نظر کامل، تهران، بهمن ۱۳۴۶، ص ۵۱۱-۱.

۲- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. بقلم چند نفر از دوستان و آشنایان او، برلین ۱۳۰۴، ص ۶۴-۱، ایکینجی چاپ، تهران ۲۵۳۶.

گورمه‌میش و تهایت، احمد کسروی‌نین آکسفورد بیلیم یوردونون آسپیرانتی اولان نوه‌سی بزرگمهر کسروی طرفیندن فوٹو صورتی ۱۹۹۵- جی ایلین مارس آییندا دوکتور محمدعلی همایون کاتوزیانا تقدیم ائدیلمیش و همین الیازما موقدیمه و آلتی فصیلده اونون طرفیندن ۱۹۹۷- جی ایلده تهراندا چاپ ائدیلمیشدیر. کاتوزیان همین اثره ۸۶ صحیفه شرح یازمیش، بوندان علاوه ۶ صحیفه حجمینده «کسروی‌نین الیازماسی‌نین اهمیتی» باشلیغی آلتیندا یازی وئرمیشدیر. اثرین سونونا جوغرافی و شخص آدلاری گؤستریجیسی ده وئریلمیشدیر. (۱)

بروند، آبراهامیان «ایران بین دو انقلاب» ادلی اینگیلیس دیلینده یازدیغی، احمد گل‌محمدی و محمد ابراهیم فتاحی طرفیندن فارس دیلینه ترجمومه ائدیلمیش اثرینده شیخ محمد خیابانی قیامینا توخونموشدور. (۲)

ایراندا نشر ائدیلمیش بیر سیرا تاریخی اثرلرده ده شیخ محمد خیابانی‌نین شخصیتی، فعالیت و قیامی باره‌ده یثری گلدیکده توخونولموشدور. لاکین مقاله‌نین موضوعو اساساً شیخ محمد خیابانی و کسروی اولدوغو اوچون بیز اونلارین قیسا ایجمالینی وئرمگی ضروری حساب ائتمیریک. قید ائتمه‌لی بیک کی، کئچمیش سویتلر بیرلیگینده ایلک دفعه ایران آذربایجان تاریخی اوزره درین تدقیقاتچی کیمی تائینمیش تاریخ علملری دوکتورو، پروفور شوکت تقی‌یثوا ایلک دفعه موسکوادا شیخ محمد خیابانی موضوعوندا نامزدلیک تئزی مودافیعه ائتمیشدیر. اثر سونرا چاپ اولونموشدور. (۳)

شیخ محمد خیابانی شخصیتی حاقیندا

ایران تاریخ‌شوناسلیغیندا شیخ محمد خیابانی‌نین شخصیتی حاقیندا بیر معنالی فیکیر سؤیلنمه‌میشدیر. اونون شخصیتی و قیامی باره‌ده اکثر تدقیقاتچی عالیملر اوبیکتیو فیکیر سؤیله‌یه‌رک، اونو «معنوی موجهید»، «تجدود یولونون شهیدی» آدلاندیرمیشلار. یالتیز احمد کسروی شخصی غرض اوزوندن خیابانی باره‌ده ایفتیرالار یازمیش و ۱۹۲۰- جی ایل خیابانی حرکتی باره‌ده تاریخی ساختالاشدیرمیشدیر.

دوکتور رضازاده شفق هله ۱۹۲۵- جی ایلده یازمیشدیر: «تاریخ هر نه دئسه و یا دئمسه، یگانه

۱- تاریخ مشروطه ایران. احمد کسروی، جلد ۱ و ۲، تهران ۲۵۳۷، چاپ ۹، زندگانی من. احمد کسروی، تهران ۲۵۳۵، قیام شیخ محمد خیابانی. ویرایش و مقدمه دکتر محمدعلی همایون کاتوزیان، تهران ۱۳۷۶، چاپ اول.
۲- بروند آبراهامیان. ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل‌محمدی، محمد ابراهیم فتاحی، تهران ۱۳۷۷ (چاپ اول).

حقیقت بوندان عیبارتدیر کی، شیخ محمد خیابانی معنوی مواجهدلردن بیری اولموشدور کی، اونو گله جک نسبل قارشیسیندا بؤیوده جکدیر. شیخ محمد خیابانی اولدو، قارا تورپاق آلتینا گئندی. اونون قاتیللری، حتا اونون نعشینه ده حؤرمتمسزلیک ائدنلر ایندی دیریدرلر. اونلارین بعضیسی هله ده حؤرمتم صاحیبی دیرلر. لاکین حقیقت بودور کی، شیخ دیریدر، اونلار اولو. شیخ ایجتیماعی افکاری ایصلاح ائتمگه چالیشیردی و او یولدا دا اولدو. تجددوچولر هاما یولو گئتمه لیدرلر.^(۱)

سعید نفیسی ۱۹۵۰- جی ایل ژانویه نین ۱۱- ده س. علی آذری نین «قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز» آدلی اثرینه یازدیغی موقدیمه سینده دئیر: «مرحوم شیخ محمد خیابانی ایرانین موعاصیر تاریخی نین ان یوکسک حؤرمتملی پهلوانلاریندان اولموشدور. بو کیشی اؤزونون سیاسی حیاتی بیو هئج و اخت لکه لکنمده. او، نه تکجه اجنبی لرله باغلی اولمامیشدی، حتا اؤز دیاری و ایران تورپاغینا عشق و محبتدن باشقا هئج بیر شئی اونون آرخاصی اولمامیشدیر. بلکه دیگرلرینده اولان ریاست طلبلیک، جاه طلبلیک، اؤزونه گونمکله، بلالار توره دیب، روسوایچیلیقلار و ماجرالار یاراتدیقلاری حالدا، بو کاراکتر و صیفتلر اوندا اولمامیشدیر. هر شئیدن اؤنجه اونون ایراندان هئج بیر مادی اینتیظاری اولمامیش، دیگرلرینده اولان آلچاقلیقلار و اوزاغی گؤرمزلیک اوندا اولمامیشدیر. بو کیشی نئچه ایل ایرانین سیاستچیلریندن ان تأثیرلیسی اولموشدور. ایستر تهراندا و ایستر سه ده تبریزده حادثه لرین باش وئرمه سینده و گئدیشینده اونون وارلیغی چوخ تأثیرلی اولموش و تام آسانلیقلا اؤز نوفوذوندان ایسته دیگینی الله ائتمک اوچون فایدالانمیشدیر. بونلارلا بئله ساده حیاتیندا کاسیب، الی بوش یاشامیش و دونیاسینی ترک ائدرکن دیگر کاسیبلارین توپلادیغی احتیاط مال - دولت ده بوندا اولمامیشدیر.»^(۲)

شیخ محمد خیابانی نین همکاری حاج محمدعلی بادامچی عوصیانچیلارین اساس مقصدینی بئله ایضاح ائدیر: «داخیلده ایصلاحات آپارماق، معاریف شبکه لرینی گئنیشلندیرمک، اینتیظاملی بیر اوردو یارتماق، ایقتیصادی ایصلاحاتلار آپارماق، میلی موسیسه لر تشکیل ائتمک، ایراندا قودرتلی بیر ناظیرلر کابینه سی و وجودا گتیرمک کی، هئج اولماسا ایکی ایل فعالیت گؤستریم، ایرانداکی هر ج - مرجلیگه، دوه بگلیگه سون قویموش اولسون. مالیه ایشلرینی ساھمانا سالماق، معدنلری ایشه سالماق، یوللارین آبادلاشدیریلماسی و بیر سؤزله، اولکهنین چرخلرینی ترقی و مدنیته دوغرو یؤنلتمک ایدی. بو حرکات تبریزدن باشلامیشدی و بو حرکاتی ایرانا یا یا جاقلارینی اؤموردولار. حقیقتاً ۱۹۲۰- جی ایلده آلتی آیا

۱- شرح حال شیخ محمد خیابانی. دیباچه بقلم رضازاده شفق، ص. ۲۱-۲۰.

۲- باخ: قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، مقدمه، چاپ اول.

یاخین بیر دۆرده عوصیانچیلار تام متانتله اؤز پلانلارینی حیاتا کئچیریر و هر جور اینتریکا، فسادین، فیتنه نین قارشیسینی آیردیلار، حاجی محمدعلی بادامچی داها سونرا یازیر کی، بیطرف شخصلرین شاهیدلیگینه گۆره، تبریزین میلی عوصیانی اولماسایدی و یا بو حرکات دیگرلری نین الینده اولسایدی، مطلق اولکه آنارشوی و هرج - مرجلیگه دوغرو گندیب، نهایت شیمال قونشوموزون (آذربایجان خالق جومهوریتی نین) کؤکونه دوشه جک ایدی و بونون اوچون اساس شرایط حاضر ایدی. یالنیز دئموکرات فیرقه سی نین وطن پرورلیگی و فداکارلیغی، عاغیللی، دزاکه لی، مرحوم شیخ محمد خیابانی نین باجاریقلی تدبیرلری نتیجه سینده بوتون بو بلالار سئلی نین قارشیسینی آکیندی، اولکه نی بدبختلیکدن خیلاص ائتمکله ایرانین مستقیللیگینی قورویوب ساخلادی و اهالی نین مال و ناموسونو یول کسنلردن، قولدورلاردان قورودو. مرحوم خیابانی نین اولکه یه ائندیگی تکجه بو بؤیوک خیدمتینی بوتون دوست و دشمن قوه لر اعتراف ائدیرلر. اونلار شاهیددیرلر کی، دئموکراتلار و اونلارین سئویملی لیدئرلری نین وطن پرورلیک و ایرانین عظمتینی قورویوب ساخلاماق، آزادلیغین تأمین و اساس قانونون مؤحکم لندیریلمه سیندن باشقا دیگر مقصدی اولمامیشدیر. شخصی غرض لیلیک، کیفایت قدر معلوماتلاری اولمادیقلاری اوچون دئموکراتلارا ایغتی شاشچی و یا آذربایجانی ایراندان آیرماق تۆهمتی وورانلارا لعنت ائدیرلر.^(۱)

اصلینده سید احمد کسروی آذربایجانین آدی نین دَییشدیریلیب «آزادیستان» قویولماسیندان سوء ایستیفاده ائده رک آذربایجان خالق جومهوریتی نین آدینا دا اعتراض ائتمیشدیر. احمد کسروی یازیر کی، ۱۹۲۰ - جی ایل آوریلین ۲۵ - ده ستارخانین دؤیوش یولداشلاریندان علی امیرخیزی دئموکرات پارتیسی نین اکثر عوضولری نین، همچنین شیخ محمد خیابانی نین راضییلیغی ایله تکلیف ائتدی کی، آذربایجان مشروطه یولوندا چالیشمیش و آزادلیغی ایرانا او آلمیشدیر. آدینی آزادیستان قویاق. بو واخت آذربایجان آدی بیر چتین لیکله اوزبه اوز اولموشدو. چونکی روس ایمپیراتورلوغو دئوریلدیکدن سونرا قافقاز تورک دیلیلری باکیدا و اونون اطرافیندا کیچیک بیر جومهوریت تشکیل ائدیب، اونو آذربایجان جومهوریسی آدلاندیرمیشدیلار. او اراضی نین آدی کیتابلاردا «آران» دیر. لاکین بو آد دیللردن دوشموشدو. دیگر طرفدن همین آذربایجان جومهوریسی نین اساسینی قویانلارین اومود و آرزوسوبو ایدی کی، آذربایجانی بیرلشدیرسینلر. بونا گۆره ده بو آدی اؤز اراضیلری و جومهوریتلری اوچون قویموشدولار. آذربایجانلیلار ایسه بئله بیر بیرلشمگه راضیلیق وئرمه دیکلری و ایرانلی لیقارینا گۆز یوممادیقلاری اوچون قافقازلیلارین بو آد قویماسیندان برک اینجیدیلر. آد قویولوب، کئچن

۱- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، ص. ۳۵.

کشمیشدی. آداملار دئییردیلر کی، یاخشی اولار کی، اؤز ایالتیمیزین آدینی دیشک. و آزادستان تکلیفی ده بونا اساساً ایرهلی سورولموشدور. خیابانی بو آدی قبول ائتدی و گؤستریش وئردی کی، کاغیذ فورملاریندا بو آدان باشقا دیگر آد یازماسینلار. بونولا خیابانی بو مسأله‌نی اؤز طلبلرینه بیر پرده (یورغان) ائتدی. چونکی او، تهران ایله موذاکیره‌لرینده دئییردی: «آزادستان دولتینی رسمیتله تانیمالیدیر».^(۱)

ایلک دفعه کسروی آذربایجانین شمال حیصه‌سی نین آذربایجان دئییل، آران آدلاندیریلماسی فیکرینی ایرهلی سورموشدور. سونرالار ایرانین بعضی تاریخچیلری او جمله‌دن عنایت‌الله رضا دا^(۲) همین فیکری داوام ائتدیرمیشلر. بوندان علاوه آذربایجان خالق جوهوریتی نین جنوبی آذربایجان شیمالی آذربایجانا بیرلشدیرمک فیکرینی ده کسروی اؤزوندن قوندارمیشدیر. عکسینه او واخت، یعنی ۱۹۱۹- جو ایمل پاریس کونفرانسیندا ایران دولتی آذربایجان خالق جوهوریتیندن اراضی ایذیعاسیندایدی. آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سی و اونون لیدئری خیابانی هله ایران دئموکرات فیرقه‌سی نین ایالتی کومیته‌سی نین ۱۹۱۷- جی ایمل ۸ نوامبر تاریخلی کونفرانسیندا قبول ائتدیگی قطعنامه نین «آذربایجانین ایندیکی وضعیتینی و فیرقه‌نین اونا نسبت خطی حرکتی» باشلیقلی یازیسیندا دئییلیردی: «ایالتی کونفرانس بله حساب ائدیر کی، آذربایجان ایالتی ایران مملکتی نین ایریلماز حیصه‌سی اولوب و سون زامانلار باش وئرمیش حادثه‌لر دئموکراتلارین دیقئتینی اؤزونه جلب ائتمیشدیر».^(۳) دیگر طرفدن آذربایجانلیلار او واخت بله بیر ایفتیرایا جاواب وئره‌رک دئمشدیلر: «آذربایجان ایرانین ایریلماز حیصه‌سیدیر»، «ایران آذربایجانین ایریلماز حیصه‌سیدیر».^(۴)

احمد کسروی اؤز و آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سی نین عوضو اولدوغو حالدا فیرقه‌دن ایریلیب «تنقید یون» آدلی باشقا بیر دسته یارادیب آزادلیق حرکاتینا ضربه‌لر وورور، خیابانی و اونون لیدئری اولدوغو آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سی نین هر بیر موثیت آددیمینی غرضلی تنقید آتشیینه توتوردو. کسروی آذربایجان موختاریتی نین علیه‌نه ایدی. محض بونا گؤره ده خیابانی و اونون طرفدارلارینی بؤلجولوکله تقصیرلندیریردیلر. لاکین اصلینده حتا خیابانی علیه‌نه اولان دسته، یعنی احمد کسروی، دوکتور زین‌العابدین خان، علی هیئت، میرزه باقر طلیعه، میلیتجه باکی ارمنیلریندن اولان سولطانزاده

۱- تاریخ هیجده ساله آذربایجان، جلد ۲، تهران ۲۵۳۷، ص. ۸۷۳.

۲- عنایت‌الله رضا. آذربایجان و اران (آلبانیای قفقاز)، تهران ۱۳۶۰، ص. ۱۹-۱۱.

۳- قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. س. علی آذری، چاپ ۱، ص. ۱۹۲، ۱۹۴.

۴- یننه اورادا، ص. ۱۵۷- ۱۵۵.

دئیریدیلر کی، خیابانی غالب گلیمیش اولسایدی، آزادستانی ایراندان آیراردی. بیر دسته اینسه حقیقتاً آزادستانی ایراندان آیریلیب موسقیل دولت، جمهوریت اولماسی طرفداری ایدی. اصلینده خیابانی نین سون هدفی میلی حؤکومتی مؤحکمئلندیریب گئئیشئلندیرمک ایدی. بو ایلک نؤبهده آذربایجاندا، سونرا بوتون ایراندا دئموکراتیک حؤکومتین یارادیلماسی دئمک ایدی. خیابانی ایران دولتیندن طلب ائدیردی کی، آزادستان دولتینی رسمیتله تانیمالیدیر. بونون معناسی او ایدی کی، اونون حؤکومتی ایران دولتی طرفیندن رسمیتله تانیمالیدیر. حتا ایران دولتی خیابانی به خبر وئیرر کی، مخبرالسلطنه (هدایت) آذربایجان والیسی تعیین ائدیلیدیر. خیابانی جاوابیندا «اونا احتیاج یوخدور و تبریزه گلیمه مه لیدیر» دئمیشدیر. همین مخبرالسلطنه تبریزه گلیر و خیابانی اونو تبریزدن چیخارتدیریر. (۱)

خیابانی به موخالیف اولان و آدلارینی یوخاریدا قید ائدیرگیمیز بئش نفر او جومله دن احمد کسروی آذربایجاندا خیابانی نین باشچیلیغی ایله ۱۹۲۰- جی ایل آوریلین ۷- ده میلی حؤکومت قورولدوقدان سونرا مخفی صورتده تبریز والیسی عین الدوله نین یانینا گئده رک خیابانی دن شیکایت ائده رک عوصیانی یاتیرماق اوچون اونلارین بست اوتورماسینا ایجازه وئریلمه سینی خواهیش ائتمیشدیلر. ۸۰ یاشلی عین الدوله آرتیق موباریزه ائتمک قودرتینی الدن وئرمیشدی. همیشه چالی شیردی کی، اوزونو تمیزه چیخاریب یاخشیلیق ائتسین. دیگر طرفدن عین الدوله بیلیردی کی، خیابانی ایله موخالیفت ائتمگین فایداسی یوخدور. اونون آزادلیق حرکاتی بوتون آذربایجاندا کؤک سالمیشدیر. او، اورگینده سئوینیردی کی، ایندیبه دک خیابانی اونا ال دیمه ییب و تبریزدن چیخارمامیشدیر. نهایت، کسروی باشدا اولماقلا همین بئش نفر نتیجه آلمادان قایتمیشدیلار. (۲)

شیخ محمد خیابانی بوتون نیطقلرینی آذربایجان تورکجه سینده دانیشیر و «تجدد» فزئینده چاپ ائدیریردی. او، فیرقه ایجلاسلاریندا دا تورکجه دانیشیردی. لاکین احمد کسروی بونون علیهینه ایدی. کسروی یازیر: «من و بیر دسته دئموکراتلاردان، او جومله دن آغا سید جلیل اردبیلی «تجدد» هیئتینده ایجلاس کنچیرتدیک و قورار گلدیک کی، فیرقه ایجلاسلاریندا دانیشیقلا فارسی دیلینده اولسون. بو فیرقه نین اساس طلبلریندن بیری آذربایجاندا فارسی دیلینه رواج وئرمکدن عیبارتدیر.» (۳)

احمد کسروی یازیر کی، خیابانی حرکاتی باشلامازدان بیز اونونلا دوشمئنجی لیک ائدیردیک،

۱- قیام شیخ محمد خیابانی. احمد کسروی. محمدعلی همایون کاتوزیانین موقدیمه سی. تهران ۱۳۷۶، ص. ۱۴-۱۳.

۲- قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. س. علی آذری، ۱- جی جلد، ص. ۳۱۴.

۳- احمد کسروی. زندگانی من، ص. ۸۷.

حکومت یازاندیقدا ن سونرا دا اوندا ن اینجیک لیگیمیز وار ایدی. لاکین فیکریمیزده اونون ضررینه چالیشمیردیق. خیابانی بویوک بیر ایشه ال اتمیشدی، لاکین اونون اوچون لیاقتلی کۆمکچیلری آز ایدی. اونون دوستلاری نین چوخو ایتتیقام آماقدان باشقا بیر ایش گۆرموردولر.

کسروی بیر طرفدن عین الدوله نین یانینا گئدیب خیابانی علییه نه بست اوتورماغی تکلیف ائدیردیسه، دیگر طرفدن اینگیلتره نین سیاسی ایداره رئیس مازور ائدموند تبریزه گلیب کسروی به دئیر کی، ائشیتیمیشم سیز بیر دسته سینیز و خیابانی ایله دوشمنچی لیک ائدیر سینیز، ایسته ییرم سوروشام، اگر دولت ده کۆمک ائتسه، سیز خیابانی به قارشی قالدی، اونو آزادان آپارا بیلر سینیز؟ کسروی جاوابیندا دئمشدی: «بیز ائله ایش گۆره بیلمه ریک، چونکی اولای بیزیم یولداشلاریمیزین اکثریتی بازار اهلی دیر و دؤیوشمک باجارمازلار. ایکنجی طرفدن خیابانی حرکات قالداندا بیز اوز دسته میزی داغیتدیق و بیزیم خیریمیز اونا ایدی. اوچونجوسو، خیابانی آذربایجان آدینا آیاغا قالدیغی اوچون بیز بو سیجرا ییشا قارشی اونولا چارپیشماغی سؤمیریک».

سونرا کسروی وثوق الدوله نین آذربایجانداکی نوماینده سی کربلایی حسین آقا فشنگچی ایله گۆروشرکن فشنگچی اونا دئیر: «سیز خیابانی ایله چارپیشماغا قالداندا و حرکت گلسه نیز، نه قدر پول ایسته سه نیز دولت سیزه چاتدیراجاقدیر. کناردان ایسه اتلی دسته لر سیزه کۆمک ائده جکلر». کسروی جاوابیندا دئیر: «بیز بئله بیر ایش گۆره بیلمه ریک، ایسته می ریک و صؤحبت ده دیمز».^(۱)

گۆروندویو کیمی، خیابانی ایله دوشمن اولان کسروی اینقیلابی حرکاتین یوکسلیشیدن، میلی حؤکومتین قورولماسیندان احتیاط ائده رک خیابانی نین باشچیلیق ائتدیگی حؤکومه قارشی وروشماقدان امتناع ائتمیشدیر. کسروی یازیر کی، خیابانی نین سیلاحلی چیخیشی باش وئرن گون بیر یشره توپلاشیب مصلحتلشدیک. گۆردوک کی، اگر دسته میز آیاغا قالدسا، آزادا توقوشما اولاجاقدیر. ایجلاسیمیزی داغیتدیق، اعلان یازیب یایدیق و ایجلاس اوچون ایجاره به توتدوغوموز ائوی بوشالدید، صاحبینه تحویل وئردیک.^(۲)

دئموکراتلارین باشچیلاریندان بیر نچه نفر کسروی نین دوستلاریندان فیرقه کومیته سی طرفیندن اونون یانینا گلیب کومیته نین تاپشیر یغینی کسروی به چاتدیریرلار. کسروی یازیر: «کومیته منه خاطر لاتدی کی، قاباقجیل آزاد یخواه و دئموکراسی نین یاخشی آد قازانمیش باشچیلاریندان اولموشام، لاکین مورتعلرین فیریلدیقلارینا آلدانیب دیسپلیندن کنار ایشلر گۆرموشم».^(۳)

۱- تاریخ هجده ساله آذربایجان. تهران ۲۵۳۷، چاپ ۹، ص. ۸۷۶.

۲- زندگانی من، ص. ۹۷.

۳- یئنه اورادا، ص. ۹۸.

شیخ محمد خیابانی و اونون طرفدارلاری دفعه لرله کسروی یه تأثیر گؤستریب، اونو توتدوغو سهو بولدان چکیندیرمگه چالیشیردیلار. علی آذری یازیرکی، فیرقه مأمورلاری موخالیفلری هر یئرده ایزله ییردی. عوصیانچیلارا گؤستریش و ثریلیر کی، آقا میرزه علی هیئت و آقا میرزه باقر طلیعه نی تهرانا سورگون اتئسینلر. سلطانزاده احمد دئموکرات فیرقه سی عوضولری آراسیندا نیفاق سالماغین اساس سببکاری ایدی. پولیس ایداره سینده حبسه آلینیر، صاباحیسی (۱۹۲۰- جی ایلین مایین ۹- دا) هر اوچ نفر یعنی آقا میرزه علی هیئت، آقا میرزه باقر طلیعه و سلطانزاده احمد کوردوستانا سورگون ائدیلدیلر.^(۱) خیابانی و دئموکرات فیرقه سی نین ایستیتظامی مأمورلاری و پولیس، عوصیان موخالیفلرینی گؤز آلتیندا ساخلامیشدیلار. خیابانی اونلارین حرکتلریندن خبردار ایدی و گؤستریش و ثرمیشدی کی، اونلاری نظارت آلتیندا ساخلاسینلار. لاکین کسروی نین خیابانی ایله دوشمنچی لیک ائتمه سینه باخمایارق اونا قارشی تضییق گؤستریلمیردی. خیابانی همیشه کسروی نین وضعیتینی نظره آلیردی. خیابانی بیلیردی کی، او، معاریفچی دیر و معاریفه اونون وجودوندان تام ایستیفاده ائتمک اولار. حتا موخالیفلری نظارت آلتیندا ساخلایان مأمورلارا گؤستریش و ثرمیشدی کی، کسروینی نظره آلیب، حؤرمت اتئسینلر کی، گله جکده معاریف ساحه سینده اوندان ایستیفاده اولوناجاقدیر. علی آذری سؤزونه داوام ائده رک یازیر: «خیابانی نین گومانی تام دوز چیخدی. من اوزوم ده کسروینی تاریخ یازماق

۱- گؤرکمی جراح و فیلولوق - تاریخچی، وارلیق درگیسی نین صاحیبی و مرحوم میرزه علی هیئت نین اوغلو دوکتور جواد هیئت نین نقل اتندیگینه گؤره اصلینده حادثه بئله جریان اتتمیشدیر: میرزه علی هیئت کسروی ایله یوخ همین دئموکرات فیرقه سی کومیته سینده خیابانی ایله بیرگه فعالیت گؤستریردی، لاکین آرالاریندا بعضی نظری ایختیلافلار اولدوغونا گؤره، کومیته ده آزیلغین رهبرلیگینی تمثیل اندیردی. خیابانی حرکاتین موخالیفلرینه قارشی سرت تدبیرلرین و اونلاری آرادان آپارماغین طرفداری اولدوغو حالدا علی هیئت، عکسینه بو جور سیاستین علیه نی ایدی و بئله حساب اندیردی کی، بئله تدبیرلر روحانی لیگین شأنینه یاراشماز و هم ده بیر چوخلارینی حرکاتدان اوزاقلاشدیرار. میرزه علی هیئت نین حبس ائدیلمه سینه گلدیکده ایسه، او حبس ائدیله رک کوردوستانا سورگونه گؤندریلمیش، لاکین میانایا یتیشدیکده میانا ماحالی گرمورد خانی آداملاری طرفیندن نظارتچیلرین الیندن آلینمیش، آزاد ائدیله رک فایتونلا و موخالیفلرله تهرانا گؤندریلمیشدیر. او، خیابانی نین اونا قارشی بو موناسیبتینه باخمایارق هنج زامان خیابانی علیه نی چیخامیشدیر. بورادا بیر جهت ده اشاره ائدیلمه لیدیر کی، علی هیئتله خیابانی نین فیکیر آپریلقلاریندا عثمانلی تورکلرینه قارشی موناسیبتین ده رولو اولموشدور. بئله کی، علی هیئت تورکلرله دوستلوق اندیردی، اونلارلا برابر «اتحاد اسلام» تشکیلاتینی قورومشود، حالبوکی، خیابانی عثمانلیلارلا موخالیفتینه گؤره بیر مودت اول تورکلر طرفیندن حبس ائدیلمیشدی. و آما کسروی علی هیئت و یاخین دوستو میرزه باقر طلیعه نین دسته باشیسی اولماییب، بلکه اوزونون ده یازدیغی کیمی علی هیئت نین شاگردی اولوب، اونون یانیندا فلسفه، ریاضیات و اصول اوخوموشدو و خیابانی دؤرونده تۆتولوب سورگون ائدیلمه میشدی.

سبک‌بند یگانه (شخص) بیلیردیم. لاکین اعتبار ائدیگیم بیر آدام منه دئدی کی، کسروی سیاست میدانی و سیاسی موباریزه آدامی دئییلدی، «شوونیسیتلیک» مسلکینده داها حساس ایدی. لاکین عملده یوخ. او یترسیز اولاراق سیاست عالمینه قاریشمیشدی. گنج، عصبی و ایفراطچی ایدی، تشکیلات قایدالارینا فیکیر وئرمیردی. قورخاق دئییلدی. بعضاً کیمینله صؤحبت ائدیگینی نظره آلمادان ائله سؤزلر دانیشیردی کی، هم طرفین ناراضیلیغینا، هم ده اؤزونه زحمت وئرمگه سبب اولوردو. (۱)

کسروی اؤز ده اعتراف ائدیر: «خیابانی منی چوخ مودافیعه ائدیردی. بئله کی، دئموکراتلاردان بیر دسته سی منی ده ایران شورا مجلسینه نامزد وئرمیشدی. بو خبری ائشیتجک اؤزوم گئدیپ دئدیم: «منیم ۲۹ یاشیم واردیر و مجلسه دئوتات سئچیلمگیمه بیر یاشیم چاتمیر. خواهیش ائدیرم مندن آد آپارماين». خیابانی بو مسأله دن خبردار اولموشدو. اونا گؤره ده نیظقلرینده بیر نئچه دفعه بو مسأله یه توخوندو و منی داها آرتیق مودافیعه ائندی. من ده اونون خاطیرینی چوخ ایسته ییردیم. اونو فداکار و باجاریقلى تانییردیم. دئییردیم: «پارتیا تشکیل ائتمکدن مقصدیمیز بیر ایش گؤرمکدیرسه، بئله بیر شخصیته احتیاجیمیز واردیر و اونو قیمتلندیرمه لی بیک». خیابانی دن آیریلماق و اونونلا دوشمنچی لیک ائتمک هئج واخت منیم فیکریمدن، خیالیمدان کئچمزدی. هله ده اونو تمامیشام کی، ۳-۴ ایل بوندان اؤنجه یاریم گیزلی ایجلاسلا ریمیز اولوردو. اورگیمده آرزو ائدیردیم کی، بیر گون آزاد اولوم، اؤلکه و خالق یولوندا فعالیت گؤستریم. بیر گون فیوضاتین ائوینده اوتورموشدوق. خیابانی دئدی: «بیز بؤیوک بیر بدبختلیگه دوچار اولموشوق. روس دؤلتی کیمی دوشمنیمیز واردیر. لاکین من اومید ائدیرم کی، بو محاربه بیر واخت سونا چاتاجاق و اوزوموزه بیر یول آچیلماق دیر. اگر او دا اولماسا، بیر دفعه لیک اوتوروب، نه ایش گؤره جگیکسه ائدک». من ایسته ییردیم کی، خیابانی بیزیم سؤزلریمیزه قولاق آسب و باریشاق. بیر گون «تجدد» هیئتینده بیر یئرده اوتوردوق. من دئدیم: «آقا شیخ! سیزین عونوانینیزا دئییلن تنقیدی بیر قیدی، هانسی کی، من ده اونو پیس سانیرام بودور کی، مشروطه حرکاتی نین باشلانماسیندان ایندییه قدر بو یولدا چالیشانلاری سیز اوزاقلادیریرسینیز». دئدی: «او آدمالاری کی، سیز دئییرسینیز، گلیب آدمین قارشیسیندا اؤز فیکیرلرینی دئییرلر. لاکین بو آدمالار بیز نه دئسک، سؤزسوز اونا تابع اولورلار». دئدیم: «لاکین چتین بیر گون گلیب چاتسا، اؤز فیکیرلرینی دئییلر. اینانیب، چتین گونده موقایمت گؤستریب دایانماقلا ر. لاکین او آدمالار هئج شئیه باغلی دئییلدیرلر. دوشمنی سیزدن داها قووتلی گؤردوکده اونلارا طرف گئده جکلر». دئدی: «سیز هله گنجسینیز،

۱-س. علی آذری. قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، چاپ ۱، ص. ۳۱۵-۳۱۴.

تجروبه سیز سینیز» (۱)

البته، دئموکراسی و آزادلیغین جارچیسی، اؤز جانینی بو یولدا قوربان وئرمیش شیخ محمد خیابانی ساغلام تنقیدی قبول ائدیردی. لاکین بۇرنونو اؤزگه ایشینه سۇخان، غرضلی تنقیده جاواب وئرمیردی. خیابانی دئییردی: «حقیقتسیز آزادلیق مومکون دئییلدیر. هئچ بیر آزادلیغی تصووره گتیرمک اولمازکی، بیزه ایجازه وئره، همیشه سهو ایشلر گؤرک. عقیده آزادلیغی هر بیر سیاستین باشیندا حاکیمدیر. آزادلیق ایله یاناشی تابع چیلیک ده اولمالیدیر. دیکتاتور، قارشیسیندا موخالیفت گؤرمهسه داها دا دیکتاتورلاشار. هر بیر اکثریتین آدی ایله قطعی حؤکم وئرمک اولماز. مووفقیتین عومده شرطی ایتتیظام و دیسپلیندیر. دیسپلیندن محروم اولموش بیر تشکیلات مووفقیتسیزلیکدن داها آرتیق مووفقیتسیزلیگه اوغراییب، همیشه سوقوط، تنزول یولو ایله گئنده جکدیر» (۲)

سید احمد کسروی یازیرکی، شیخ منه دئدی: «جیغیرداشلارین اورکلی نه قدر تمیزلنمهسه، اونلارین سؤالارینا جاواب وئرمه یه جگم»، دئدیم کی، جیغیرداشلارین اورکلی نه واخت صافلاشا جاق؟ - او واخت کی، آقا شیخ اونلارین تنقیدینه جاواب وئره جکدیر.

منیم بو سؤزومدن خیابانی غضبله نهرک دئدی: «منیم مورتجعدن او قدر خوشوم گلیمیر، نه قدر یئرسیز دانیشان جاواندان». من ده حیرصلی ایدیم، اؤزومو ساخالایا بیلمه ییب دئدیم: «منیم ده مورتجعدن خوشوم گلیمیر نه قدر کی، ظالیم شیخدن». بو جومله لردن سونرا بیغینجاق بیر - بیرینه دیدی. بیز اوتورماییب آباغا قالخدیق. بو منیم خیابانی ایله سون گؤروشوم ایدی. سونرا کسروی یازیر: «بیلیرم کی، من سونونجو جومله نی دئمکله پیس ایش گؤردوم و پشیمان اولموشام. خیابانی مندن ۱۸ - ۱۷ یاش بؤیوک ایدی. منیم بورجوم ایدی کی، اونون کسکین جومله سی موقابیلینده ساکیت اولوم. لاکین جاوانلیق و ایفرا تچیلیق ایپی منیم الیمدن آلدی» (۳)

احمد کسروی حتا مرحوم شیخ محمد خیابانی پارتیانین پولونو منیمسه مکده ایتیهام ائده رک یازیر کی، آذربایجان دئموکرات فیرقه سی ایالتی کومیته سی صانديغیندا ۴۳۰۰۰ تومن پول اولمالی ایدی. یوخلاندیقدا معلوم اولدو کی، اورادا بیر شئی قالمامیشدیر. اولان پوللار آدام اولدورنلره آیلیق ماعاش کیمی وئریلمیش، پارتیا رهبرلری طرفیندن منیمسه نیلمیشدیر. حتا شیخین اؤزو دئموکرات فیرقه سی ایالت کومیته سی صانديغیندان ۷۰۰۰ تومن بورج پول آلمیشدی» (۴) حالبوکی خیابانی صاف، بیللور

۱-زندگانی من، ص. ۹۱ - ۹۰.

۲-شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، برلین ۱۳۰۴، ص. ۵۸، ۶۲ - ۶۱.

۳-احمد کسروی. زندگانی من. ص. ۹۷. ۴-قیام شیخ محمد خیابانی. احمد کسروی. ص. ۱۲۱.

کیمی بیر معنویاتا مالیک ایدی. سعید نفیسی نین یازدیغی کیمی اونون ایراندان هنج بیر مادی اومودو اولمامیش، ساده حیاتیندا کاسیب یاشامیش و حیاتی نی ترک ائدرکن حتا کاسیبیلارین توپلادیقلاری احتیاط دا اوندا اولمامیشدیر. ^(۱) بوندان علاوه قازاق اسماعیل اونو اولدوردو کدن سونرا خیابانی نین ائوینی غارت ائتمک ایسته ییر. هنج بیر شئی تاپا بیلمه دیکده، شیخین قادینینا دئییر: «جاماعات دئییر کی، شیخین چوخ وار - دؤلتی واردیر، بس اونلار هانی؟» حقیقتاً خیابانی اولدورولرکن اونون ائوینده هنج بیر مال دؤلت اولمامیشدیر.

احمد کسروی ایدیا ائدیر کی، خیابانی کولتکتیو رهبرلیگه آرخالانمادان، اونلارلا حسابلاشمدان تک باشینا ایشله ییر و امر و گوستریش و ثریردی. اونا یالتاقلیق ائدنلره اینانیب، هر جور شرایط یارادیب، ایمتیازلار و ثریردی. حالبوکی، ائله همین یکی اوزلولر خیابانی نطق سؤیلرکن ال چالیب، «یاشاسین» دئیئر، خیابانی اولدورولوب، تابوتو حاملالارین چیگینلرینده پولیس ایداره سی قارشیسینا گتیریلرکن اورایا توپلاشیب، ال چالیردی لار. چونکی یالتاقلار و یکی اوزلولره نؤیه چاتمیشدی کی، آزادلیق دوشمنلرینه خوش گل سین دئییه اؤز «مهارت لیرنی» گوستر سینلر. شوبه سیز، او حیا سیزلارین بیر چوخو دونه دک خیابانی نطق سؤیلرکن ال چالیب «یاشاسین» دئییردی لر. همین سفیل، یکی اوزلو و آوارالار سید همزه قبرستانلیغیندا خیابانی نی تورپاغا تاپشیرانا قدر اونون تابوتو آرخاسینجا گئدیب همین ال چالمالارینی داوام ائدیریردی لر. او جانسیز، روحسوز (خیابانی) تورپاق آلتینا تاپشیریلانادک همین دسته نین لیندن راحت اولمادی. ^(۲)

س. علی آذری چوخ حاقلی اولراق یازیر کی، تحصیل گورمه میش یکی نفر، اینقیلابین اولیندن تام واحد باخیش و نظر ایله تبریزین سون غلبه سی و ایراندا مشروطیتی قایتارانا قدر بو یوک بیر اینقیلابی ایداره ائدی لیر. بیز ائشیتیمیشیک کی، او یکی مرد موباریز، دؤیوشکن آراسیندا اینجیکلیک عمله گل میش اولسون. حتا روحو شاد کسروی نین یازدیغی تاریخده ده ستارخان ایله باقرخان آراسیندا کیچیک بیر اینجیکلیگه اشاره اولونمامیشدیر. لاکین بیر نئچه نفر عالیم، ضیالی شریعت قانونلاری و ایسلام حوقوقونو دریندن بیلن شخصلر اوزلرینده بیر هیمت، قووت تاپیب، خیابانی و اونون حقیقی تجدودو، اینتیپاه، آزادلیق طلبی ایله راضیلاشیب سازیشه گلیب، عوصیانی قووتلندیره بیلمه دی لر. بو دا شوبه سیز اینقیلابین اینکیشافینا، مؤحکملمه سینه آغیر ضربه ووردو. ^(۳)

حضرت علی (ع) بویورور: «یاخشیلیق ائدیگینیز آدمالارین شرنیدن اوزونوزو قورویون».

۱- قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. س. علی آذری. مقدمه سعید نفیسی. تهران ۱۳۴۶، ص. ۶.

۲- قیام شیخ محمد خیابانی. احمد کسروی. مقدمه محمد علی همایون کاتوزیان. ص. ۲۰-۲۸، ۱۹.

۳- س. علی آذری. قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، چاپ ۲، ص. ۴۰۸.

پروفیسور حمید محمدزادہ نین ماتمیندہ

● دوکتور جواد ہیث

بویوک اوستاد، عالیم، یازچی، آراشدیریجی و شاعیر، وارلیق درگیسی نین یازیچیلار ہیشتی نین عوضوو پروفیسور حمید محمدزادہ آذرین ۲۲ - ده زنجاندا اوزون سورن بؤیرک خسته لیگیندن تانری نین رحمتینه قووشموشدور. بو مونااسیتله اونون حورمتلی عایله سی، اولادلاری، قوهوملاری و وارلیق درگیسی یازیچیلاری و اوخوجولارینا باش ساغلیغی وئریر، اولو تانریدان او مرحوما رحمت و قالانلارینا صبر و دوزوم دیله ییزم.

مرحوم پروفیسور محمدزادہ ۱۳۰۴ - جو ایلده تبریزده آنادان اولموش، ایلک و اورتا تحصیلینی تاماملادیقدان سونرا باکی یاگندیب، اورادا قزئته چیلیک و ادبیات فاکولته لرینده تحصیلینه داوام ائتمیش و اونیوئرسیتهدن مآذون اولدوقدان سونرا دوکتورلوق و یوکسک دوکتورلوق دؤرلرینی باشاریلا قورتاریب، ادبیات پروفیسورو اولموش و اوزون ایللر فاکولته و آکادئمی نین شرق شوناسلیق شؤعبه لرینده موعلملیک ائدیب و بیر چوخ طلبه، دوکتور و پروفیسور یتیشدیرمیشدیر. او، بیر مودت نظامی موزسینده و الیازمالار انستیتوسوندا آراشدیرمالارینا داوام ائتمیش، بیر مودت آکادئمی ده ایران شوناسلیق شؤعبه سی نین مودیری اولموش و باکی دا و قوزئی آذربایجاندا گؤرکملی بیر اوستاد، عالیم و آراشدیریجی کیمی آد - سان قازانمیش و مشهور اولموشدور. پروفیسور محمدزادہ اوزون سورن چالیشمالاریلہ آذربایجان ادبیاتی نین بعضی قارنلیق ساحه لرینی آیدینلاتمیش، ایران ادبیاتینی خصوصیلہ اوستاد شهریار و اونون یارادیجیلیغینی قوزئیلی قارداشلاریمیزا تانیتمیش و بیر چوخ قیمتلی اثرلرین مولیفی و یا مترجمی اولموشدور.

او، میرزا شفیع واضحین ایستیباتمیش شعرلرینی آختاریب تاپمیش و اونلاری چاپ ائتدیرمیشدیر.

پروفیسور محمدزادہ باکی دا واقفین شعرلرینی و شهریارین تورکجه و فارسجا دیوانلارینی چاپ ائتدیرمیش، شیروانلی بهارین دیوانینی دا چاپا حاضرلامیشدیر. صابیرین هوپ - هوپ نامه سینی مرحوم شفائی ایله بیرگه فارسجایا ترجمه ائتمیشدیر. او عینی حالدا ایراندا ایلک دفعه پیئس (نومایشنامه) یازان میرزا آقا تبریزی نین بیر ارنی آدینا شوهرت تاپان بیرینجی نومایشنامه سینی تدقیق ائدیب، اونون میرزا آقا تبریزی نین اثری اولدوغونو ثبوت ائتمیشدیر.

حمید محمدزاده یونئسکونون سیفاریشیله فضولی نین اثرلرینی مرحوم حمید آراسلی ایله برابر آلتی جیلده حاضیرلامیش و بو کیتابلار باکی دا فضولی نین یوبیلثینه چاپ ائتدیرلمیشدیر.

پروفوسور محمدزاده جعفر جبارلی نین نومایشنامه لرینی فارسجا یا و صمد بهرنگی نین حکایه لرینی تورکجه یه ترجمه ائتمیش و اوزو ده بیر چوخ حکایه لر یازمیش و عینی زاماندا ابراهیم بگین سفرنامه سینی تورکجه یه چئویرمیشدیر.

پروفوسور محمدزاده عینی زاماندا گؤرکملی شاعیر اولموش، آنا دیلینده یازدیغی شعرلرینده غریب تخلوصونو سئچمیش و یازیلاریندا داهی غریب ایمضاسینی ایشلتمیشدیر.

شعرلرینده وطن حسرتی، هیجران موتیولری گوجللو اولدوغو غریب تخلوصونو نه دن سئچدیگینی گؤستریمکده دیر. شاعیر بو آدی ایرانا قاییداندان سونرا داهی ساخلامیش، دئمهلی تهراندا داهی غریب کیمی یاشامیش و نهایت وفاتیندان سونرا اوز وصیتی اوزره دوغما وطنی تبریزده باسدیرلمیشدیر.

پروفوسور محمدزاده ایسلام اینقیلابیندان سونرا عایله سیله برابر تهرانا قاییتدی و بیزیم دعوتیمیز اوزره وارلیق درگیسی ایله داواملی امکداشلیغا باشلادی. من اونو داها باکی دا یاشارکن گورموش و اونولا تانیش اولموشدوم. اونون آدی و علمی - ادبی ایشلریله اونولا گوروشمه دن اول تانیش ایدیم. باکی دا اونون نه قدر سئویلیب، ساییلدیغینا و آذربایجان ادبیات دونیاسیندا نه قدر حورمتله آیلدیغینا دفعه لرله شاهد اولموشام.

پروفوسور محمدزاده ایگیرمی ایله یاخین مودتده وارلیقلا یاخیندان امکداشلیق ائتمیش، علمی - ادبی مقاله لرله وارلیقین سوئه سینی قالدیرمیش و اوخوجولاریمیزین علاقه و محبتینی اوزونه درگیمیزه جلب ائتمیشدیر.

او، بیر مودت یول درگیسی ایله ده همکارلیق ائتمیش و یولون یولا دوشمه سینده و تانیما سیندا چوخ موثیر اولموشدور.

پروفوسور محمدزاده تهراندا چیخان ایسلام آنسیکلوپئدیسسی ایله ده همکارلیق ائتمیش و یوزه قدر مقاله سی اورادا چاپ اولونموشدور.

اونون بیر چوخ مقاله لری و مقاله لر توپلوسو هله ده چاپ اولمامیشدیر.

پروفوسور محمدزاده شاعیر کیمی هم عروض هم ده هجا وزنینده شعر یازمیش، شعرلرینده وطن پرورلیک، حسرت، هیجران و لیریکا چوخ گوجللو اولموشدور.

او، بوتون موفقیتلری و علمی ناآلیتلریله برابر سوزون تام معناسیله بیر اینسان هم ده چوخ متواضع و یومشاق خویلو بیر اینسان ایدی.

الله اونا رحمت ائله سین، نور ایچینده یاتسین ■

عصریم، طالعیمنیم
● کریم مشروطه چی «سؤنمز»

بیرجه دانا «سنگل آوا یوردو، عاشیق آلماسی» نی^(۱) آرادان بولسن، آلمانین عینی آغاجدان، عینی کؤکدن توره نیب، قیدالاندیغینا گوره، هر ایکی بولومون دادی، مزه سی و خاصیتی عینی اولسا دا، اونون آغاجدا گونشه طرف دوردوغو حیصه سی نین قایغی، گونشدن آلدیغی ایشیقین، حرارتین پایی قدر قیزارمیش و گول لنمیش اولاجاقدیر. گونثیلی - قوزئیلی آذربایجان شعرینی ده، عاشیق آلماسی کیمی یارییا بولوب، هر ایکی بولومونون منظره سینه، گؤرونوشونه باخاندا، بئله بیر حال دقتیمیزی اوزونه چکیر.

قوزئی آذربایجاندا ایگیرمینجی عصرده، گونشیده کی آغیر و دهشتلی شرایطه رغماً، آنا دیل و میلی ادبیاتین ورهولاندیغی بیر دؤرده یارانمیش آذربایجان شعرى ده اولدوقجا گلیشیب، چیچکلنمیش و چاغداش

آذربایجان شعرى نین تملینی تشکیل اتمیشدیر. بو دؤرون گؤرکملی شاعیرلر نسلینه منسوب اولان زینال خلیل (۱۹۷۳ - ۱۹۱۴) اوز ادبی حیاتی بویو ایگیرمی جیلدن متجاوز اثر نشر ائتدیرسه ده، بوگونه کیمی ایراندا اونون کیتابلاریندان بیزیم الیفبادا هئچ نه یایینلانمامیشدی. سون گونلرده، شاعیرین دوغما و قدردان اوغلو اعتبار بگین ایستگی، آرزوسو و آقا محمدرضا هیئتین همتی و امگی ایله تهراندا نشر اولونموش «عصریم، طالعیمنیم» آدلی سئچلمیش شعرلر تۇپلوسو الیمیزده دیر.

۱- «حیدربابا سلام» ۹- جو بند.

کیتابین اؤن سۆزۆ جناب دوکتور جواد هیثین «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» آدلی اثریندن آییناراق نقل ائدیلیمیش بو کیتابا ۳۰ پارچا اؤزونلو - قیسالی شعر داخیلیدیر. بو کیتابی الوان چیچکلرله هۇرولموش بیر چلنگه بنزتسک، اونون اۇلوشدوغو گوللرین هرهسی نین اؤزونه مخصوص رنگی، عطری، رایحهسی و منظرهسی وار. بیز بورنگارنگ شعر اینجی لری نین آنجاق بیرجه پارچاسینی، اونون تام آکتوال اثر کیمی سسلندیگینه گۆره، اینجه لهیب، حۇرمتلی اوخوجولاری زینال خلیل یارادیجیلیغی ایله و اونون دونیا گۆرو شو ایله تانیش ائتمک ایستردیک.

معاصر انسان حیاتینا دوشوننده، قارشیمیزا قویولان اؤنملی پروبلملردن بیرسی، بلکه ده ان اؤنملیسی، انسانلا چئوره نین - یاشادیغی محیطین آراسیندا اولان ایلگی دن و بو ایلگی نین هر ایکی باشیندا دۇران عامیللرین بیر - بیرینه قارشیلیقلى تاثیریندن عیبارتدیر. بیز هرگون، هر هفته و هر آى یاینلانان قزتلرده، ژورناللاردا طبیعتین سخاوتله بیزه باغیشلادیغی یاشیل، سیخ مئشه لرین تکرار تالانیب، یاندریلما سیندان، چایلارین گونو گوندن زیاده لیل لندی ریلیب، زهرلنمه سیندن، نه واقتسا کؤچری قوشلارین دسته - دسته واقتسیز اۇلوموندن، فایدالی وحشی حیوانلارین، قایدا - قانونا اعتناسیز اولان اۇوچولارین یاراماز داوارانیشلاری نین نتیجه سینده قیریلما سیندان و بعضاً هانسی بیر نادر حیوانین نسلی نین یتر اوزوندن کسيلمه سیندن و انسانی دوشوندورن و کدرلندیرن بیر چوخ بو قبیل خبرلرین اوخوجوسو اولوروق. اؤزوموز ده، وطنیورولیک داشینی دؤشوموزه دؤیرکن، آنا تورپاغا حۇرمت یثرینه، اونون تمیزلیگی و طبیعی گۆزلیگی نی قۇرویوب، داها دا آرتیرماق عوضینه، اونا قصد ائله ییب، اونولا بیر دوشمن کیمی داواراندیغیمیز هامییا معلومدور.

وسعتی محدود اولان یتر کوره سینده جمعیتین ایلدن - ایله آرتماسی بیر طرفدن طبیعتده، چئوره ده موجود اولان مساعد حیات شرایطی نین انسان الی ایله تخریب اولوب، گوندن - گونه محدودلاشماسی دیگر طرفدن، اورگی انسان قایغیسی ایله چیرپینان هر هانسی بیر اینجه روحلو شاعیری، صنعتکاری دوشوندورمه سی کاملاً طبیعی و نجیب بیر قایغی کشلیکدیر.

شاعیر، اؤز دوغما و قدردان اوغلو اعتبارا خیطاباً یازدیغی شعرده یالئیز انسانلا چئوره نی یوخ، بلکه انسانلا دونیانین آراسیندا اولان ایلگینی دقت مرکزینه آکیر و سۆزون معناسینی داها دا گئنیشلندیره رک، دونیانی تکجه رقص میدانچاسی بیلیب، گنجهنی سحره کیمی اورادا ایله نیب، گوندولزی گون اورتا یادک یاتاقدا اۇیویان گنجلری آیلتماق ایسترکن دئیرر دونیا بو دئیل، اوغولوم! قوربانین اولوم! دونیا یول اوستونده کی منزیل ده، مسافیرخانا دا دئیل کی، بیر یسینی سئومه سن، باشقاسینا کؤچه سن. هر بیر مثبت تلاش، فعالیتله اکرهالا یاناشان تنبللری و سعادتینی سئحردن، اؤوسوندان اۇمان بوش بشینلری خولیا دان اویاندیرماق مقصدیله دئیرر: دونیا آت دا دئیل کی، یهرله ییب چاپاسان، سئحیرلی اوزوک تاخیب خزینه لر تاپاسان. دونیا یا گلکک نه قدر آساندیرسا و یا اؤز اختیاریمیزدان آسیلی دئیلسه، «دونیا دا قالا بیلکک یامان

زور ایستر اوغولوم! قوربانین اولوم! انسان اولادی نین بو قدرته، بو اختیارا مالیک اولدوغونا اینانان شاعیر، اونون حیات یولونو، آنجاق دئیوشده، مبارزه ده گؤرور و «دونیا اورکده، فیکیرده، گؤزده و سؤزده دئیوشدور» - دئییر. البته شاعیرین دئیگی «فیکیرده، اورکده، گؤزده و سؤزده دئیوش» دن مقصدی یالنیز انسانلا دونیانین آراسیندا گئدن مبارزه دئییل، هم ده انسانین اؤز ایچینده باش قالدیران و یا هارادانسا اونا آشیلانان بیر چوخ منفی فیکیرلر، دویغولارلا دئیوشمکدن عبارتدیر. یعنی حیات یولوندا قارشیا چیخان مانعهلر اونون اؤزونون دوشونجه طرزیندن توره نیرسه، فیکیرده دئیوشمه لی، باشقاسینا قارشى اورکینده قارا دوشونجه لر، کینه لر اورکینه کؤلگه سالیرسا، اورکده دئیوشمه لی، اؤزگه سی نین حلال یوللا الده ائتدیگی سعادتینی گؤره بیلیمیرسه گؤزده دئیوشمه لی و اگر دیلی نین آجیلیغیندان و یا منطیقی نین آخساقلیغیندان باشقا انسانلارین فیکرینه، اورکینه یول تاپا بیلیمیرسه، سؤزده دئیوشمه لی - انسان کیمی دانیشماغی اؤیرنمه لی و یا اؤزونون لازیمی بیلگیلره بییه لنمه لی اولدوغونو تاکید ائدیر. بیز بو فیکریمیزی، هم ده شعرین سون مصراعلارینا اساساً دئییریک: «دونیا هرواخت دونیا یا کئشیکده دورانیدیر. دونیا هرواخت دونیانی یئئیدن قۇرانیدیر!».

انسانسیز دونیانی تصور ائتمک ماحال دیر. چونکی تصور ائدن ده انسان اؤزودور، تصدیق ائدن ده. دونیا یالنیز انسانین وارلیغی، اولوشویلا معنا تاپیر. اونا گوره ده دونیانین کئشیکینده دورماق، انسانلاری تصدیق ائتمک، اونلاری قبول ائلمک و اونلارین حلال حقیندن، اؤز حقی کیمی مدافعه ائتمک دئمک دیر.

بئله لیکله دونیانین، حیاتین دیالکتیکاسینی دقتله معین لشدیرن هومانست شاعیر، دونیانین دئییشکنلیگینه و توره بیشلرین هر آن پوزولوب تزه دن اولوشماسینا^(۱) اینانارکن، دونیانین مالکیت وئیکه سینی - سندن، کئچن نسیللرین قویوب گئدیگی نین کئشیکینده دۇرانین و اونا هرگون نه ایسه بیر زاد آرتیرانین، اونو زنگین لشدیره نین، یعنی اونو یئئیدن قۇرانین آدینا امضالاییر.

زینال خلیلین اوغلونا یازدیغی بیر پوئتیک اؤبودو، یالنیز بیر آتانی اؤز اوغلونا یوخ بلکه بیر نسلین اؤزوندن سونرا گلن نسیللره اؤبودو، نصیحتی و اجتماعی، ملی حیاتدا آنا خطی کیمی سسله نیر. شاعیرین باشقا شعرلرینده ده اونون دونیا یا بو پنجره دن باخدیغی دؤیولور:

«بارینی یئدیگین آغاجی کسسن - اؤزون بارلی آغاج اولایلمزسن»

و یا «نامرد بیر کۆرپو سالدی - داغدا چایین اوستوندن - دئییرلرکی، آخمادی، چای قورودو او گوندن». و بیز بوتون باشقا شعرلرین اینجه له مه سینی حؤرمتملی اوخوجولارلا بوراخارکن قیسا یازیمیزی

بیتیریریک ■

۱- این جهان هر لحظه نو نو می شود. مولوی.

کتاب تائیتی می

محمد رضا هیئت

شیفاهی خالق ادبیاتیمیز لطیفه‌لر و مضحکه‌لرله دولودور. چوخ قدیم زامانلاردان اولکه‌میزده ایستیداد و زوراکیلیق حوکم سوردویونه گوره خالق اوز اورک سوزلرینی لطیفه و یا مضحکه شکلینده سؤیله‌میش و بونلارین چوخونو، مولانصرالدینه و یا بیلجی بهلولا ایستاد ائتمیشدیر. ۱۹- جو عصرین سونلاریندان باشلایاراق بویوک طنز شاعیرلری تنقیدی فیکیرلرینی طنز صورتینده سؤیله‌میشلر. اوتایدا حاج سید عظیم شیروانی، میرزا علی اکبر صابر، سؤیم قولو، عبدالرحیم حق و ئردی یف، موللا نصرالدین و بوتایدا میرزا علی معجز، بی‌ریا، اعتماد و باشقا طنز یازان شاعیرلر جمعیتده اولان چاتیشمازلیقلاری و نوقصانلاری آچیب گؤسترتمیشلر. غدار پهلوی دؤرونده آذربایجاندا دیلیمیز یاساق اولدوغونا گوره دئییلن شعرلر و یا نثریله یازیلان ساتاشمالار گون اوزو گورمه‌ییب‌دیر. ایسلام اینقیلابیندان سونرا بو تای آذربایجاندا قودرتلی طنز شاعیرلری اورتایا چیخیب. تبریزده یالقیز، نجار اوغلو، تهرانداساپلاق، رحمتلیک دوکتور کامیار و نهایت شهرک «میرزا» بئله شاعیرلردن بیر

کیتابین آدی: دالدان آتیلان داش
یازان: محمد حسین طهماسپور شهرک (میرزا)
ناشر: اندیشه نو
باسقی سایبسی: ۲۰۰۰ جیلد
باسقی تاریخی: ۱۳۷۷
صحیفه: ۲۸۸

دلدان آتیلان داش

محمد حسین طهماسپور

شهرک (میرزا)

اندیشه نو

آذربایجان زنگین و قدیم تاریخه مالیکدیر. خالقیمیزین دنیا باخیشی، فلسفی، سیاسی، ایجتیماعی فیکری، معنوی عالمی و عنعنه‌سی، حاق و عدالت اوغروندا آردی کسلیلمز موبارزه‌سی، حیات طرزى و معیشتی، ساتیرا (طنز)، یومور (مضحکه) بورادا اوز عکسینی تاپمیش و یا اوز ایزینی بوراخمیشدیر.

یارانمیشدیر. بو اثرده شیفاهی خالق ادبیاتی نین یازیلی ادبیاتا بخش اتدیگی معنوی وارلیق دیقت مرکزینده اولموشدور».

اؤزوموز و سؤزوموز

انلچین و ولایت قلی یف

کؤچورن: باب الله آذری اجیرلو

بو کیتاب ۲۶۰ صحیفهده حاضرلانیب فولکلورا عاید بوتون تشرمینلری و اونلارین اطرافلی ایضاحینی ایچینه آلماقدادیر. بو کیتاب بسو ساحهده یازیلان ان دولغون و ان ساده کیتابلاردان بیر اولموش و موقدیمهده یازیلدیگی کیمی گئیش اوخوجو کوتلهسی، عالیملر و اؤیرنجیلر اوچون نظرده توتولموشدور. عینی زاماندا کیتابین سونوندا چتین کلمه لرین معناسینا دا آیریجا یئر وئرلمیشدیر.

آنچاق چوخ ماراقلیدیر کی، همین کیتابین قیسادیلمیش متنی «ادی سبکلر» آدیله دوکتور علی حسین زاده «داشقین» طرفیندن نشر اندیلمیش و اورادا هئچ بیر قایناق وئرلمه دن کیتابین قایبغیندا علی داشقین و ایچ صحیفه سینده مولیف اولاراق اوچ نفرین آدی چکیلیمیشدیر. و بو دا اثرین حقیقی مولیفلری نین

دیر. او اؤز کیتابیندا بو بارهده چوخ معنالی و اورگه یاتان شعرلریله نوقصانلاریمیزی چوخ گؤزل بیر شکیلده قلمه چکبیدیر. او، موختلیف شعرلرینده جمعیتیمیزده اولان نوقصانلارین و چاتیشمازلیقلارین اوستونو چوخ مهارتله آچیر و اوخوجویا گؤستیر. اوخوجو بعضاً بو شعرلره گولدویو حالدا آغلاماق ایسته ییر.

کیتاب آغ کاغیذ اوزره چوخ یاخشی کیفیتله چاپ اولوبدور. بیز حؤرمتملی شاعیریمیزه مسووقیتلر آرزو لاییب، اوخوجولاریمیزا بو کیتابی اوخومالارینی توصیه اتدیریک.

عزیز محسنی

کیتابین آدی: اؤزوموز و سؤزوموز

یازانلار: انلچین و ولایت قلی یف

کؤچورن: باب الله آذری اجیرلو

ناشیر: شیخ صفی الدین (اردبیل)

باسقی سایسی: ۲۰۰۰ جیلد

باسیقی تاریخی: ۱۳۷۷

قیمت: ۹۸۰ تومن

آدی کئچن کیتابی کیریل حرفلریندن ایقبامیزا کؤچورن باب الله آذری، کیتابا یازدیگی قیسا اون سؤزده مولیفلرین امگینی بئله دیرلندیریر: «انلچین و ولایت قلی یفین ذکا و قلملری نین گوجو سایه سینده معنوی وارلیق اولان شیفاهی خالق ادبیاتی دریندن تدقیق اولونوب بوگونکو اهمیتی دویولوب و بو گؤزل اثر یازیلیب،

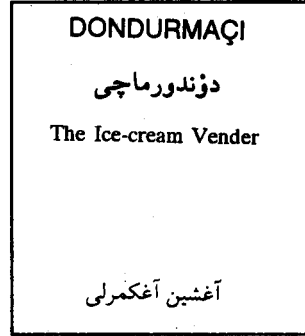
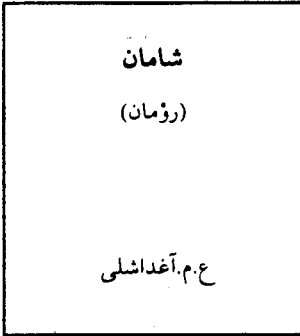
ایجیمه سینه سبب اولموشدور.

حرحالدا بو کیتابین اوخونماسی فولکلور اوزریسنده چالیشان بوتون ماراقلیلار و تدقیقاتچیلار اوچون یارارلی دیر.

زاماندا لاتین قرافیکلی تورک الیفباسینی اؤیرنمک ایمکانینی دا ساغلاماقدادیر. بو کیتابی اوخوماغی بوتون اوشاقلارا تۆصیه ائدیریک.

کیتابین آدی: دؤندورماچی
یازان: دوکتور آغشین آغکمرلی
ناشیر: گزینش
باسقی سایسی: ۳۰۰۰ جیلد
باسقی تاریخی: ۱۳۷۹
قیمت: ۷۰۰ تومن

کیتابین آدی: شامان
یازان: ع.م. آغداشلی
ناشیر: استاندارد
باسقی سایسی: ۵۰۰۰ جیلد
باسقی تاریخی: ۱۳۷۹
قیمت: ۵۰۰ تومن

تورکجه رۇمان ژانری نین ایراندا یثنی اؤرنکلریندن اولوب، اوخوجولار طرفیندن رغبتله قارشیلانان بو کیتاب، اصلینده معیشت و کند حیاتی نین چتینلیکلری و کئچمیشده موجود اولان ارباب - رعیت مونا سییترلی موضوعوندا یازیلیمیش و داستانین قهرمانی ساییلان شامان آدلی بیر گنجین اطرافیندا باش وئرن حادثه لری عکس ائتدیرمکده دیر. ۱۲۸ صحیفه ده و کیچیک (جیبی) اؤلچوده ترتیبه نن اثر، اوزریسنده

آدیندان دا بللی اولدوغو کیمی بو کیتاب اوشاقلار اوچون یازیلیمیش بیر حکایه دن عیبارتدیر. بو حکایه هم تورکجه هم ده اینگیلیزجه اولاراق ایکی دیلده حاضیرلانمیش و تورکجه قیسمی عینی زاماندا لاتین حرفلریله ده وئریلمیشدیر.

کیتابین گؤزل کیفیتله هم ده ایکی دیلده و ایکی الیفبادا نشر اولونماسی اوشاقلارا آنادیللریله یاناشی اینگیلیس دیلینی و عینی

حکمت»، ۱۲-۱۱- جی عصرلرده یازیلیمیش ان گؤزل و مضمونجان درین اثرلردن بیر کییمی بسؤیوک اهمیتته مالیک اولان تورکجه شعر مجموعهسی دیر. بو اثرین ایراندا نشرینی ساغلایان میرزه رسول اسماعیلزاده اولموشدور. کیتاب، ایکی الیفبادا و ۲۳۵ + ۱۹۲ صحیفهده باسیلمیشدیر.

کیتابین آدی: ثعلیه
 یازان: محمد باقر خلخالی
 تۈپلایان: فرهنگ خاکنژاد
 ناشیر: الهدی
 باسقی سایسی: ۳۰۰۰ جیلد
 باسقی تاریخی: ۱۳۷۹
 قیمت: ۷۵۰ تومن

ملا محمد باقر خلخالی
 ثعلیه
 (و باشقا شعرلر)
 تۈپلایان: فرهنگ خاکنژاد

آذربایجان گؤرکملی شاعیری محمد باقر خلخالی نین مشهور ثعلیه (تولکو داستانی) اثری و شاعیرین باشقا شعرلرینی احتیوا ائدن بو کیتاب، ایکی الیفبادا (کیریل و تورک) حاضرلانیلمیش و تورکجه شعرلرین ترجمهسی

یازیلدیغی کییمی شامان رۇمانی نین بیرینجی جیلدی اولوب، ایکینجی جیلدی ایسه چاپا حاضرلانیماقدادیر. بو کیتابین حاقینداکی تحلیلی و تنقیدی فیکیرلر جناب عزیز محسنی و م.ر. هیئت طرفیندن گلهجک ساییمیزدا باسیلاجاقدیر.

کیتابین آدی: دیوان حکمت
 یازان: خواجه احمد یسوی
 ترتیبجیلر: رسول اسماعیلزاده،
 قوآنشی بک قاری، غالیه قمبربکؤوا
 ناشیر: الهدی
 باسقی سایسی: ۳۰۰۰ جیلد
 باسقی تاریخی: ۱۳۷۹
 قیمت: ۱۵۰۰ تومن

(بیر ترکستان)
 خواجه احمد یسوی
 دیوان حکمت
 انتشارات بین المللی الهدی

بیر ترکستان (تورکستان پیری) آدیله مشهور اولان و تورک تصوف شعرینین قوروجولاریندان ساییلان خواجه احمد یسوی نین شعرلرینی ایچینه آلان «دیوان

ایچینه آیر. اوچونجو و دوردونجو حیصهده شاعیر، چاغداش غزل و سربست شعرلرینی درج ائتمیش و هر بؤلومون سؤنونا موعتین آچیقلامالاردا علاوه ائتمیشدیر. کیتابین حجمی ۶۰۰ صحیفه جیواریندادیر.

کیتابین آدی: فولکلور خزانه سی

توپلایان: ع. ظفرخواه

ناشیر: یاران

باسقی سایسی: ۱۵۰۰ جیلد

باسقی تاریخی: ۱۳۷۹

قیمت: ۱۳۰۰ تومن

فولکلور خزانه سی

ع. ظفرخواه

نشر یاران

آدی کئچن کیتاب، فولکلور و موزون آرز آراشدیرلیمیش قیسمینی یعنی اوشاغین دیل آچماسیندان تۆتموش موختلیف اویونلار، اوشاق ماهنیلاری، اسکی حاماملار، ساتیجیلارین ایشلتدیگی ایفاده لر، ناغیلار، آتالار سۆزلی، دئیملر، نزاکتدن اوزاق ایفاده لر و س. قدر چئشیدلی. موضوعلاری ایچینه آلمیش و حقیقتاً بیر فولکلور خزانه سی اورتایا چیخمیشدیر. بو کیتابین اوخونماسی هرکسه لازم و فایده لیدیر.

ده و ثریلمیشدیر. رثداکتورون کیتابا یازدیغی اؤن سۆزدن آنلاشیلدیغی کیمی، فرهنگ خاک نژاد بو کیتابی یوکسک لیسانس تئزی کیمی حاضرلامیش و قدیمی جنابلاری نین تشبوئو و رسوزاده جنابلاری نین رثداکتورلوغو ایله نشر ائدیلمیشدیر.

کیتابین آدی: پیر و مغان

شاعیر: مغان

ناشیر: دانشمند

باسقی سایسی: ۳۰۰۰ جیلد

باسقی تاریخی: ۱۳۷۹

قیمت: ۲۴۰۰ تومن

پیر و مغان

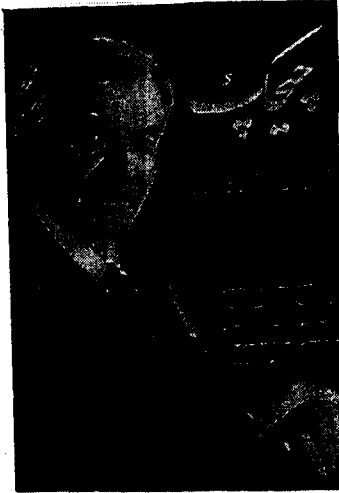
دۆرد دفترلیک شعر

انتشارات دانشمند

کیتاب دۆرد حیصه دن (دفتردن) عیبارت اولوب شاعیرین عروض و سربست شعرلرینی احتیوا ائدیر. سولطان ساوالان آدلانان بیرینجی حیصه ده ساوالان داغی و اونون چئوره سی باره ده شعر دیلیله اوخوجویا بیلگی و ثریلیر. ایکینجی حیصه بابک آدیله آدلانیب داها چوخ حماسی و تاریخی رنگله بویانمیش سربست شعرلری

اؤیرنجی درگیلرینه قیسا بیر باخیش

(باش سؤز)، دده قورقود کیتابی، تاماشا، با
اصلاح طلبان از قلعه بابک تا قره کلیسا، اودلار
دیاری نین ایگیدی، فرقه دموکرات آذربایجان،
گفتگوی تمدنها در خارج آری، در داخل نه،

سون ایللرده مطبوعات عالمینده الده ائدیلن
نیسی آزادلیق نتیجه سینده اونلارلا یوکسک تیراژلی
فارس دیللی نشریه نین یانیندا بیر نتجه ایکی دیللی
(تورکجه - فارسجا) هفته لیک و آیلیق درگی ده
یاینلانماغا باشلادی. بو آرادا ان چوخ دیقتی
چکن، تورک اؤیرنجیلرین بوتون چتینلیکله رغماً،
گتجه - گوندوز چالیشاراق نشر ائتدیگری گؤزل
درگیلر و اؤزل ساییلار دیر. بیز بو سایمیزدا
اونلاردان بعضیسنی (الیمیره کئچنلرینی) قیسا
تانیندیریب، قالانلارینی ایسه گله جک سایمیزا
بؤراخیریق. م.ر. هیئت

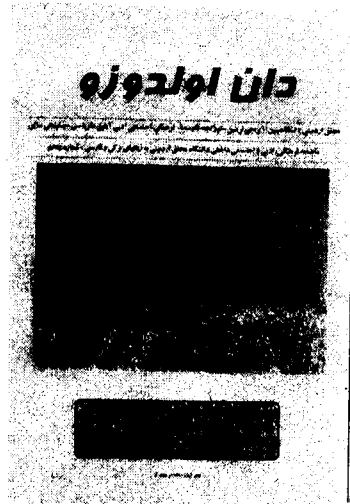
● چیچک درگیسی تهرانین طیب علملری بیلیم
یوردونون (دانشگاه علوم پزشکی تهران) آیلیق
درگیسی اولاراق نشر ائدیلمکده دیر. درگی نین
«آذر - دی ۱۳۷۹» تاریخلی ساییسیندا
یازیلدیغینا گؤره چیچکین امتیاز صاحبی و
مشول مودیری کمال امینی و یازارلار هییتی
تیمور اللهیاری، حسن م. جعفرزاده و امیر عقیقی
بخشایشی دن عیبارت دیر. درگی نین دوزنله مه
ایشلری روح الله باوفائی نین و ائدیت ایشلری ده
امیر عقیقی بخشایشی نین عؤده سینده دیر.
درگی نین همین نؤمره سینده «آغ» لار و «قارا» لار

سلسله بحثهای علمی درباره زبان، شهریار و
حبیب ساهر، تالانچیلار، اوزاق یثرین
دؤیمنجین...، آدیوی قویدوم «قارا»، آدیوی
قویدوم «باغ»، قانلی گؤل فاجیعه سی، مصاحبه با
احمد حکیمی پور، شاعیر تانیتماسی، شعرلر و
خبرلر کیمی چشیدلی یازیلار یثر آلماقا دیر.
درگی نین پؤست و ای - مثیل آدرسی آشاغیدا کی
کیمی دیر:

تهران، دانشگاه علوم پزشکی تهران، دانشکده
پزشکی، سالن شهدا، کانون نشر دانشجویی،

ماهانامه چیچک، تلفن: ۸۸۹۱۵۳۸ و ۶۹۵۲۶۶۶،
E-mail: chichekd@hotmail.com

شاهین هلالی خیایوی و همین سایینین
حاضرلانماسیندا امگی کئچنلر بهنام عشایری،
عباس نصرالله نژاد، زهره فرمانی و خاناش
نوری دن عیبارت اولموشلار. درگی نین تایپ و
صحیفه لرینی دوژنله مه ایشلرینی ایسه ایلقار
قروبو یثرینه یثتیر میشدیر. دان اولدوزونون بو
ساییندا من، سارای، فیکیر قاتاری، تابلو، سون
درس، شعرلر، بررسی تأثیر دوزبانگی بر
سازگاری عاطفی و اجتماعی کودکان دو زیانه،
موغام لایلاسی، قانتورالی، سومثرلر، تورکمن
آتا سؤزلری ایله آذربایجان تورک آتا سؤزلری نین
موقایسه سی، خبرلر، سؤنمز، پیشنهادات قارغا
و س. کیمی یازیلار درج ائدیلمیشدیر.
درگی نین پوست و یا E-mail آدرئسی
یازیلما میشدیر.

● دان اولدوزو آدینا هم اردبیلده هم ده اصفهاندا
ایکی درگی چیخماقدادیر. بیرنجیسی اردبیلین
محقق اردبیلی بیلیم یوردونون (دانشگاه محقق
اردبیلی) اؤیرنجیلری طرفیندن آیلیق اولراق نشر
اولونماقدادیر. بو درگی نین الیمیزده اولان
«اوچونجو ایل، ۸- جی سایین» نوسخه سینده
یازیلدیغی کیمی مسؤل مودیری حکمعلی
فیضی، باش یازاری شیدا دانشور، یازارلار هیئت
مریم منازاده، نواب کریمی، ماهرخ جوانشیر،
زهره فرمانی، معصومه اسمعیلی، اصغر فروتن،

● اصفهانین پؤلی تشکنیک بیلیم یوردونون
(دانشگاه صنعتی اصفهان) آذربایجانلی
اؤیرنجیلری طرفیندن آیلیق اولراق
یایینلا دیقلاری دان اولدوزو درگیسی نین مسؤل
مودیری و باش یازاری سید جلال کسائی کیوی،
یازارلار هیئتی نین عوضولری ایسه مهدی لیاقتی
مطلق، حسین پیرزاد، مهندس صمد مرادپور،
مهران رزقده اولموشلار. درگی نین الیمیزده

عکسینی تا پمیشدیر: سخن نشریه، اؤیرنجی باخیشی، مصاحبه با دانشجویان، صدا و سیما - بحران هويت، آذربایجانلیلار ایرانین صحنه و پرده لرینده، پروفوسور زهتابی نین یازدیغی مقاله لره اؤتری بیر باخیش، آنا دیلی، سرگذشت ستارخان، وضعیت تحصیلی کودکان در ایالت هسه آلمان، زینب پاشا، وارلیغیمیز، دفاع مردگان از میراث فرهنگی ما، گزارش، ایشیقلیق، شعرلر، مشکلات آذربایجان به زبان آمار و ارقام، رتبه بندی استانها، اخبار.

درگی نین آدرئسی بئله دیر:

تهران، میدان ولیعصر، خیابان دمشق، خوابگاه
دانشجویی شهید شرفی، اتاق ۵۰۶.

EMAIL: Oyrenci@yahoo.com

و ترمیش و صحیفه اعتباریلره داها ایری حجمه مالیک اولموشدور. درگی نین اوچونجو ساینیدا اؤن سؤز، اورتا عصر آذربایجان کیتاب مدنیتی، حاج محمدعلی بادامچی، مقایسه ای بین حیدربابای شهریار و اشعار ویلیام وردزورث، دلیکلی داش، آذربایجاندا نوروز مراسیمی، مراسم عروسی در خوی، قاییش قویدو (خالق او یونو)، تأملی بر رساله افلاطون، گفتگو با دکتر حسین محمدزاده صدیق، ساختار شناسی فولکلور در گفتگو با حمید شهنقی، رامیز روشن، ارکین اربوی، شعرلر، حنجره لال، گونو (حکایه)، بریندار، در دامنه های آلو اتان ریواسی نروئیده است کیمی یازیلار درج اولونموشدور. درگی نین آدرئسی: تبریز، ص پ ۱۵۵ - ۵۱۶۶۵

● سحر درگیسی تبریزین طیب علملری بیلیم یوردونون (دانشگاه علوم پزشکی تبریز) اؤیرنجیلری نین چیخاردیققلاری درگی دیر. «سحر» نین مسئول مودیری محمد اسدی فانید، رئا اکتورو حمید شهنقی و یازیچیلار هیئت نین اعضاسی بهروز ایمانی، رسول سفیدگر شهنقی، محمد اسدی فانید، ستار دادخواه و جعفر صالحی دن عیبارت اولموشلار. باشقا اؤیرنجی درگیلری نین عکسینه اولاراق بو درگی ادبی، مدنی مؤضوعلارا داها گئیشیش یئر

چاغری

نویسنده: کوهان افشار، مترجم: علی محمدی، ناشر: نشر نی

اؤیرنمگی اؤزومه بیر وظیفه بیلدیم، یوردومون
قبیلهسی، بارتولد و تاریخ ترکستان، میلی و ادبی
شاه اثریمیز بیر نئچه عامیلملر اوزره، شعرلر،
مسابقه علمی، یکماه با جراید آذربایجان، این
ارک بلند تبریز من است و...

چاغری نین آدرئسی آشاغیداکی کیمی دیر:
تهران، ولیعصر، بالاتر از میدان ونک، تقاطع
میرداماد، خوابگاه ولیعصر، واحد ۹، نشریه
دانشجویی چاغری.

EMAIL: CHAGHRI@YAHOO.COM

اینترنتده:

<http://azbiltop.s5.com>

● بیرینجی سایسی چاپدان چیخان چاغری
درگیسی تهرانین خواجه نصیرالدین طوسی آدینا
صنایع بیلیم یوردونون (دانشگاه صنعتی خواجه
نصیرالدین طوسی) اؤیرنجیلری طرفیندن
یایینلانمیش و اوخوجولارا سؤنولموشدور.
درگی نین مسئول مسودیری ارکین موسوی
اولموش و درگی، یازیچیلار هیئتین نین نظارتی
ایله نشر اولونماقدادیر. چاغری نین بو ساییندا
آشاغیداکی یازیلارا یثر وثر یلمیشدیر:

چاغری نین سسی، حفظ زبان ترکی عزم ملی
می طلبد، به یاد بنیانگذار روابط عمومی نوین
ایران، ساوالان تانری داغیم، خنیاگران عشق، گؤز
یاشیندا قهقهه لر، پروفیسور محمد تقی
زهتابی نین حیاتی، تبریز گؤروشو، آنا دیلیمیزی

شعرلر

● آنامین ھۆروكلرى

باخیرام آنامین ھۆروكلرىنە
ایتیب پارلاقلیغی، سیغال - ئۇمارى
ئۇش اولوب زامانین كۆلکلرىنە
ساجلار پزمورده دیر، قارالی - آغلی

ھانى او سانباللی قۇمرال ھۆروكلر
آنامین بۆینونا یاراشاردیلار
قۇشا چایلار کیمی، چاغلار ھۆروكلر
اوزو آشاغیا آخیشاردیلار.

آنام بۆیو اۇزون بۇرلا خاتون تک
اۇجا بۆیلو ایمیش، اینجه بئلی ایمیش
آنام غیرتلی ایمیش، نیکار، ھجر تک
کیمسه قارشیسیندا بۆیون ایمه میش

آنام چوخ ستورمیش او ھۆروكلرى
الینده اوخشارمیش، سیغالایارمیش
آز اولوب، آنامین خوشبخت گونلری
اؤلوم آنامی دا واختسیز آپارمیش.

کیریگیله اؤد گۆتوروب، اوکلین
اری ییب شمع کیمی اوزو گولمه ییب
یولوندا جان قویوب او کۆرپه سی نین
هچ زامان اوزونو او دوشونمه ییب

باخیرام آنامین ھۆروكلرىنە

بۆیو دا الله ییل، بالاجلاشیب

باخیرام آنامین گۆچک اوزونە

یامانجا کۆرەلیب، لاپ اوشاقلاشیب ■

سوسن کریمؤوا

● منیم انا دلیم

منیم انا دلیم - منیم کیملیگیم
پاسپورتوم، اۆزومه اۆز حاکیملیگیم.
منیم منلیگیمین فۇسونکارلیغی،
دانشان کمالی، عاغلیدیر دلیم.
میلتین وارلیغی، یوردون وارلیغی
سنین وارلیغینا باغلیدیر، دلیم.
منی هم باباملا، هم ده نومه
باغلایب اوزانان تاریخ باغیمسان.
دونه نیم، صاباحیم، اوسته لیک هله
منیم سۆز ھونریم، سس بایراغیمسان.
داشلاردان سوزولدون سن زامان - زامان.
سۆیو صافلاشدیریر داشدان کچمه سی.
یاراندی دۆم دورو دامجیلاریندان
باياتی چشمه سی، داستان چشمه سی.
سۆزو اۆز یرینه قویماق تهرینی
اوستادلار اؤیرتدی بیزه بیر به بیر.

● چال قاداسى
چنگىز مەھدى اوغلو نا ايتحاف

الده سازىن چال قاداسى
مىضراب گرسىن تىلدىن - تىلە
اوزە دوشسون جان ياراسى
ياى سسىنى ائلدىن - ائلە
ائىل ياشاسىن گولە - گولە.
بىگلر كىمى بۇغون بۇروب
ياراشىقلا قىوراق دۇروب
كۆنوللىرى حىران قويوب
يوكسىل يىتە بىمدن زىلە
ائىل ياشاسىن گولە - گولە.
سئونلىرى چاغىر برى
تۇفارقاندان گلسىن پرى
دال گىردندە ھۇرمەلرى
سارسىن اۋزون اينجە بىلە
ائىل ياشاسىن گولە - گولە.
چال سئوگىمىز چىچىك آچسىن
سحر اولسون، گىشجە قاچسىن
يار جمالى ايشىق ساچسىن
نغمە دوشسون دىلدىن - دىلە
ائىل ياشاسىن گولە - گولە.
چال ائلىمىن اوزو گولسون
ماھنى اولسون سۆزۈ گولسون
عاشىقلارنىن كۆزۈ گولسون
نغمە دىسىن گول بولولە
ائىل ياشاسىن گولە - گولە.
اسماعىل جمىلى (كوپىنھاك)

سنىن قودىتىنى، سنىن سىھرىنى
گۆستردى دونيايا فضولى، صابر.
مىنىم آنا دىلىم، مۇعجوزەم، سىھرىم،
چىرلر داغىدار، قايلار قىرار،
بعضاً بىرچە كلەن، ان درىن فىكرىن
اوستونە نور سالىب جىلالاندىرار.
فرقىنى بىلمەيب آغدان قارانىن
آدام وار، بو دىلى ياد سايىر بوگون
دەھسى بو دىلدە جىھە يارانىن
اۋزو اۋزگە دىلدە بانالاير بوگون.
ھانسىنى سۆيلەيم؟ مىسىمى، دەيمىمى؟
يالىز اۋز سسى ابلە جىنگىلدەيمىمى؟
مىسى سسى بىزەم دەيم سسىنە
اونلارنىن دىلدىر اونلارنىن سسى.
بىزەم بولولون ترانە سسىنە
قارغا قارىلتىسى، ھوپ - ھوپ نغمە سسى.
نە يارپاق، نە كۆلك، نە مىتال، نە قۇش
سسىنمىر، اۋخومور اۋزگە دىلىندە.
بىس سىنە نە دوشوب آى دىلى يانمىش
ياد دىلدە اۋتورسنىن اۋز مەزىلىندە.
ناموسدان بى خىر، ويجداندان اۋزاق
وظىفە كورسوسو مرادىر سىنە.
وطنىن دىلىنى سئومەين آلچاق
وطنىن چۆرگى حرامدىر سىنە.
مىنىم مىلىكىمىن فوسونكارلىغى
دانىشان كمالى، عاغلىدىر دىلىم
وطنىن وارلىغى، خالقىن وارلىغى
سنىن وارلىغىنا باغلىدىر دىلىم.
بىختيار وامايزادە

جنگ ارامنه و مسلمانان قفقاز در سالهای ۶- ۱۹۰۵

● صمد سرداری‌نیا

در سال ۱۸۲۸ میلادی که قفقاز طبق معاهده ننگین ترکمانچای از ایران جدا گردید ارامنه به تدریج از کشورهای ایران و عثمانی کوچ کرده و با حمایت روسها در نقاط مختلف این خطه از جمله قره‌باغ کوهستانی اسکان یافتند. ولی تا قرن بیستم ارمنیان در نقاط مختلف قفقاز پراکنده بودند و بنا به نوشته آناهید ترمیناسیان: «آنها حتی در ایالت ایروان نیز از قلمرو ملی مشخصی برخوردار نبودند. این وضعیت در خوارسته‌ها و عملکرد آنها در خلال انقلاب ۱۹۰۵ مؤثر افتاد»^(۱) پس از تشکیل حزب داشناک مؤسسين این حزب که آنرا با هدف ایجاد ارمنستان بزرگ تشکیل داده بودند و قصدشان در گام نخست ایجاد یک کشور ارمنی مرکب از ایالات شرقی آناتولی و ایالت ایروان بود و در اواخر قرن نوزدهم چون در کشور عثمانی نتوانسته بودند، در این راستا کاری انجام دهند لذا تمام نیروی خود را به کار بستند که در قفقاز با راه انداختن آشوب بتوانند بخشی از برنامه‌های خود را پیاده کنند. داشناکها که مترصد فرصت بودند وقوع جنگ روس و ژاپن و شکست ارتش تزار از ژاپنیا و وقوع انقلاب ۱۹۰۵ روسیه این فرست را پیش آورد.

شکست دولت قدرتمند روسیه تزاری از یک دولت ضعیف آن روزی مثل ژاپن در عین حال که تعجب همگان را برانگیخت پوشالی بودن تشکیلات تزار را آشکار ساخت و منجر به وقوع انقلاب ۱۹۰۵ گردید. ساعد مراغه‌ای که در آن روزها در کنسولگری ایران در باطوم به عنوان به عنوان منشی مشغول کار بود و از نزدیک ناظر آن رویدادهای تاریخی بود در خاطراتش می‌نویسد:

«قشون شکست خورده که مواضع خود را تخلیه و به ژاپنی‌ها تسلیم می‌کرد از وضعیت خود و فرماندهان خود ناراضی بود. این ناراضی‌ها در داخله کشور اثرات نامطلوب داشت. عناصر ضد دولتی فرصت را غنیمت شمرده به فعالیت و تبلیغات خود افزوده، اولیای دولت را متهم می‌کردند که بی‌فکری آنها بود که جنگ را بد اداره کردند و از حیث اسلحه و خوراک و پوشاک سربازها را ناراضی نگاه داشتند و کشتی‌های ذیقیمت جنگی را به باد فنا دادند و چون امور دولت بدون نظارت ملت اداره می‌شود در کلیه امور لشکری سوءاستفاده‌هایی شده و باید ملت ناظر اعمال دولت باشد. در زمینه این تبلیغات اوراق پخش می‌کردند،

۱- آناهید ترمیناسیان - انقلاب ۱۹۰۵ در قفقاز - ترجمه کاوه بیات ص ۱۷ و ۴.

نمایشات می‌دادند که منجر به زد و خوردهای خونینی می‌شد. طولی نکشید موج نارضایتی تمام مملکت را فراگرفت، دستجات و احزاب و کارمندان دولت و کارگران در خواسته‌های خود اصرار می‌ورزیدند، آزادی می‌خواستند، مشروطیت می‌خواستند ولی گوش دولت به این حرفها بدهکار نبود. برای جلوگیری از این جریانات سرده‌ها و محرکین و عاملین و کسانی را که مورد سوءظن بودند حبس و تبعید می‌کردند و برای متفرق کردن دستجات و نمایش دهندگان دست به اسلحه می‌زدند. بعد شنیده شد که پیشوایان این جنبشهای ضد دولتی در جلسات محرمانه تصمیم گرفتند که با اعلان اعتصاب عمومی و ترور سرجنابان دولت کار دولتیان را فلج نمایند. در مسکو فرمانروای آنجا، در بادکوبه والی، در گنجه رئیس ژاندارمری و در باطوم، در مدت دو سه ماه سه رئیس شهربانی را کشتند. در اکثر ادارات دولتی، راه آهن، پست و تلگراف و غیره، کارمندان دولت دست از کار کشیدند. کارخانجات تعطیل شده، کارگران سر کار نمی‌رفتند، ناامنی و بی‌قراری به طوری شدت یافت که حتی شایع شد امپراتور روسیه می‌خواهد مقر خود را ترک و با خانواده‌اش به جای امنی پناهنده شود....

در باطوم و تمام شهرهای روسیه ناامنی به حد اعلا رسیده بود و تعطیل عمومی ادامه داشت. در این هنگام دولتیان به هزاران حيله و تدبیر متوسل می‌شدند ولی از قرائن برای علاج به جز قبول خواسته‌های عامه مردم چاره‌ای ندیدند و در ماه اکتبر ۱۹۰۵ فرمان امپراتور به اعلان مشروطیت صادر شد که در آن همه نوع وعده‌ها به ملت داده شده بود. انتخابات آزاد، تشکیل مجلس ملی (دوما) و غیره و غیره...»^(۱)

در این سالهای پر تب و تاب دست یافتن ملت‌های ساکن در قفقاز به یک بیداری ملی نگرانی دربار روسیه را فراهم آورده بود و سردمداران روسیه که این آگاهی ملی را تهدیدی بر علیه حاکمیت خود می‌دیدند دست به کار شده و آشوب‌هایی آفریدند. ژان ماری کارزو می‌نویسد:

«در سال ۱۹۰۵ در باکو درگیری خونینی میان ارامنه و مخالفین آنها به وقوع پیوست. ریشه این درگیری را باید در بیداری قفقاز که هر آینه می‌توانست یک خطر بالقوه عظیم برای وحدت ساسی امپراتوری بزرگ روسیه باشد جستجو نمود. مقامات روسی دریافته بودند که قفقاز در حرکت بیداری خود دارای گرایشات بسیار قوی ناسیونالیستی است و چون این گرایشات هر آینه ممکن بود به زیان نقشه‌های طراحان امپراطوری بزرگ روسیه تمام شود بنابراین می‌بایست به هر قیمت که شده در نطفه خفه و نابود شود»^(۲)

نیکلای دوم، آخرین امپراتور روسیه که از سال ۱۸۹۴ میلادی به سلطنت رسیده بود احساس می‌کند که رژیم رومانوف‌ها در معرض سقوط قرار گرفته است، لذا وی به ترفندهائی دست می‌زند تا بتواند از این رهگذر چند صباحی نیز به حکومت ننگین خود ادامه دهد. از جمله شگردهایش راه انداختن جنگ

۱- خاطرات سیاسی محمد ساعد مراغه‌ای، ص ۴۰

۲- ارمنستان ۱۹۱۵، ترجمه فریبرز برزگر، ص ۱۳۳.

داخلی میان اقوام مختلفی بود که در داخل قلمرو روسیه زندگی میکردند. تزار با راه انداختن جنگ داخلی به زعم خود میخواست این قومها را به جان هم انداخته و ضعفهای خود را لاپوشانی نماید تا بتواند با راحتی سلطنت کند.

لنین رهبر انقلاب اکتبر روسیه را زندان خلقها نامیده بود و عُزیر حاجی بگوف عقیده داشت: «در مملکت روسیه از مساوات خبری نیست و همه به یک چشم دیده نمی شوند. یکی را محترم می شمارند و به دیگری محل نمی گذارند. یکی برده می شود و دیگری صاحب سرا و در این میان احوال ما مسلمانان وخیم تر از همه است».

در روسیه تزاری مسأله ملی یک مسأله مزمن و حل ناشدنی بود و خلقها در عین حال که به یک چشم دیده نمی شدند، حتی برای جدا ماندن از یکدیگر به طور مستقیم و غیر مستقیم علیه کدنگ تحریک می شدند و در نتیجه تبلیغات دروغین، تصورات غلطی از هم دیگر پیدا میکردند و مثلاً یکی به تبلی دیگری به خرفتی و آن دیگری به خست شهرت می یافتند و حتی جوکهای ساختگی گوناگونی درباره هر یک از خلقها به منظور تحقیر آنان بر سر زبانها انداخته می شد. تزاریسم از این تفرقه اندازی و تصورات غلط پدید آوردن تنها یک هدف داشت و آن ابقای حاکمیت خونین خود بود. یکی از پدیده های شوم جنگ میان ارمنیان و مسلمانان آن سوی ارس بود.

در نخستین شماره روزنامه ملاتصرالدین کاریکاتوری کشیده شده بود که نشان میداد سلاح کشتار مسلمان و ارمنی مخالف هم را قزاق تزاری میداد و در مقابل جیب هر دو را خالی میکرد.

تحصنات مقامات شهرداری باکو از بروز اختلافات قومی سال ۱۹۰۵ و از فعالیت روسها نشانهای مقامات کشوری و لشکری پرده برداشت که تخم نفاق و حتی جنگ می پاشیدند. روسها با شایعه پراکنی در جمع آرامه یا ترکها مبنی بر اینکه طرف دیگر قصد تجهیز برای حمله دارد و ذکر اینکه پلیس در هیچگونه عملیات انتقامجویانه دخالت نخواهد کرد و با کوتاهی در برقرار کردن زمینه صلح و آشتی و با تعلق در انجام وظیفه (و گاهی عدم مداخله) به هنگام درگیریهای شخصی و یا زد و خورد های گروههای متخاصم نیات خود را عملی می کردند.^(۱)

سیاست ایجاد تفرقه و دشمنی میان اقوام مختلف قفقاز توسط دربار روسیه، از سده قبل و در واقع از هنگام جدائی قفقاز ادامه داشت. مؤلفین کتاب «ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز» در این زمینه می نویسند:

«سیاست تمیض آمیز روسها نسبت به آذربایجان و حمایت آشکارشان از آرامه موجب تشدید تضادهای

۱-رحیم رئیس بی، غریب و دو انقلاب، ص ۵۰

اجتماعی و اقتصادی مابین ارمنی و آذری گردید.

در سال ۱۸۷۲ در حالی که آذربایجانها فقط ۵٪ امتیاز نفت را کسب کرده بودند، سهم ارامنه ده برابر آذربایها بود. از ۱۶۷ موسسه نفتی، ۴۹ کارگاه کوچک از آن آذربایها بود، حال آنکه خانواده‌های ارمنی دارای ۵۵ کارگاه متوسط و بزرگ بودند. از سال ۱۹۰۰ میلادی به بعد از ۱۱۵ موسسه صنعتی موجود در «قوبرنیای» باکو ۲۹٪ از آن ارامنه و تنها ۱۸٪ از آن آذربایها بود. آذربایها کاملاً خارج از دایره رقابت قرار داشتند. در زمینه نیروی انسانی نیز همین عدم توازن وجود داشت. از کل کارگران باکو ۱۷/۵٪ ارمنی بودند و ۷۰٪ کارگران مسلمان آذری و غیره را تشکیل میدادند. در میان ارامنه گروه نسبتاً بزرگی کارفرما وجود داشت که در حدود ۴/۸۳٪ از جمعیت ارامنه را تشکیل میدادند. به طوریکه ۳۹٪ ارامنه در شهرها و ۶۱٪ در روستاها ساکن بودند.

علاوه بر تفاوت‌های فرهنگی و مذهبی که بین آذربایها و ارامنه وجود داشت موارد دیگری نیز بود که موضوع اختلاف بود. مثلاً سرمایه‌داری آذربایجان که در حال رشد بود ارامنه را مانع رشد خود می‌دید و کارگران آذری نیز در مقابل کارفرمایان ارمنی صف‌آرایی کرده بودند.^(۱)

«ارتباط روزافزون اجتماع ارمنی و روس در این دوران که باید عامل مهم و عمده آن را در مذهب، آداب و رسوم و اعتقادات مذهبی مشترک دانست، توانست در تفکرات ایدئولوژی توسعه طلبی روسیه تزاری به سمت جنوب، برای تحقق اندیشه آرمانی دسترسی به آبهای گرم موثر افتد. لذا می‌توان در این دوران ارمنیها را متحد طبیعی روسیه در این جریان سیاسی به شمار آورد. از سوی دیگر تغییرات سیاسی که در اجتماع روبه‌رشد ارمنیها پیش آمد توانست گروه کثیری از آنان را به سمت ناسیونالیسم و گاهی هم فراتر از آن سوق دهد....»

به رغم جهت‌گیری ناسیونالیستی ارمنی‌ها نوسازی محدود روسیه در مناطق تحت سلطه خود در ماورای قفقاز بیش از همه به نفع ارمنی‌ها بود. ورود آنان به خدمات دولتی و ارتش و جذب در جامعه روسی به مراتب شدیدتر از سایر اقوام بود. با رشد اقتصادی منطقه ارمنی‌ها توانستند صاحب منصبان خوبی در تجارت و صنعت و خاصه در استخراج نفت باکو شوند.

فرهنگ شهرنشینی، کارگران ماهر و افزایش تعداد صاحبان حرف و ارتباط آنان با غرب باعث افتراق شدید بافت اجتماعی در جامعه شد به ویژه که فعالیت‌های ملی‌گرایانه افراطی حزب داشناک به عنوان یک جنبش سیاسی به این تفرقه دامن زد.^(۲)

افراط‌گرایی حزب داشناک در ملی‌گرایی آن‌ها را رو در روی حکومت روسیه قرار داد. به اعتقاد عالیه

۱-مینیزه تراب زاده و... ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز، ص ۶۹.
۲-عالیه ارفعی، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، پائیز ۱۳۷۱، ص ۱۵۳.

ارفعی: «درگیریهای سیاسی و خشونت‌باری که بین ارمنیهای انقلابی و حکومت تزاری در سالهای آخرین قرن نوزدهم و اوائل قرن بیستم پیش آمد حاکی از تقویت اندیشه قوم‌گرایی ارمنیها در این دوران است.»^(۱) در جنگ ارامنه و مسلمانان در سال ۱۹۰۵ هرچند محرک، دربار روسیه بود ولی تندیهای دانشکاها و شتاب آنها در ایجاد ارمنستان بزرگ در به وجود آمدن این نوع درگیریهای خونین و فاجعه بار نقش عمده‌ای داشت.

محمد سعید اردوبادی که این جنگهای خانمانسوز را در کتابی تحت عنوان «قائلی سنه‌لر» (سالهای خونین) شرح داده در زمینه آغاز این پیکارها می‌نویسد:

«با هر فکر و اندیشه‌ای بود ارمنیها به فکر قیام علیه مسلمانان افتاده به ترفندهای مختلفی دست می‌زدند. آنان در هر سو مسلمانان را در تنگنا گذاشته با سخنان تلخ روابط را قطع نموده و برخوردهای ناهنجاری را آغاز کرده بودند. مسلمانان نیز عاقبت کار را با یک اندوه بزرگی پیش بینی کرده با حفظ آمادگی دفاعی خود، مراقب اوضاع بودند. حکومت محلی هر چند جنایات کوچک را زیر نظر داشت، لیکن هرگز به فکر جلوگیری از این رخدادهای مهم نبود. این واقعیت نشانگر آن است که هر دو ملت که علایق دوستی را قطع نموده بودند به درگیری رودروئی سوق داده می‌شدند. در این هنگام ارامنه شروع به ایجاد محدودیت‌های بیشتر بر علیه مسلمانان کرده بودند. هر چند بخشی از ارامنه از ایجاد اغتشاش استقبال نمی‌کردند لیکن افراد با نفوذ و قدرتمند آنها عقیده داشتند که اگر درگیری امروز آغاز گردد بهتر از فرداست. آشوب طلبان چون از کمیته‌های حزب بودند سخنانشان بی‌تأثیر نبود به طوری که چنین هم شد.

در دوم فوریه آقا رضا نامی از مسلمانان توسط کمیته ارمنیان در میدان قویا به قتل رسید. با وقوع این فاجعه رقت‌انگیز، مسلمانان حیثیت ملی خود را تحقیر شده دیدند و بدین ترتیب آیا ممکن بود جلو احساسات مسلمین را گرفت؟ در حالی که این گونه اعمال مسلمانان را بی‌نهایت ناراحت نموده و آنها را به هیجان آورده بود، لیکن از سوی سران آنان حکمی برای انتقام گرفتن داده نشد ولی بی‌گناه کشته شدن یک مسلمان زندانی به دست یک سالدات ارمنی هنگام بردن برای بازجوئی و یا دیگر جنایاتی از این دست مسلمانان را بیشتر داغدار کرد.

آن روز ششم فوریه بود که جریان حوادث ما را به سوی دریای خون سوق داد. آن روز روزی بود در حالی که ارمنیان خواهان ایجاد آشوب بودند، مسلمانان در حیرت و شگفتی فرو رفته بودند. هر دو همسایه که قبلاً با هم مهربان بودند روابط خود را قطع کرده و به قتل یکدیگر کمر همت بستند. بالاخره بمبی که از خیلی وقتها پیش در وجود هر دو ملت جا گذاشته شده بود منفجر شد و سراسر قفقاز از شدت انجار آن

بمب سوخت. باید دید که آن مواد منفجره در حقیقت بمب بود؟ بلی این بمب فاجعه باکو بود که در ششم ماه منفجر گردید و آتش آن از این جا به سراسر قفقاز سرایت کرد....

"تیروهای پلیس در این آشوب‌ها نیز مداخله‌ای نمودند. دامنه این ناآرامیها تا ایروان و نخجوان و شوشا کشیده شد. نهایتاً به گنجه و تفلیس هم سرایت کرد. در این آشوبها ۱۲۸ روستای ارمنی نشین و ۱۵۸ روستای آذری نشین مورد غارت و تخریب قرار گرفت شمار کشته شدگان بین ۳۱۰۰ الی ۱۰۰۰۰ نفر تخمین زده شده‌است. تعداد آذریهای مقتول بیش از ارمنه بود. در باکو و نخجوان آذریها غالب آمدند و در ایروان و اوچ کلیسا ارمنه غلبه کردند.

بی‌طرفی روسها چندان طولی نکشید و با آمدن ورتسوف داشکف به سمت والی فرمان حمله بر علیه آذریها صادر شد و نخستین دوره زد و خورد های ارمنی - آذری پس از یکی دو سال خاموش شد..."^(۱) این جنگ خانمانسوز که در اغلب شهرهای آن سوی ارس خسارت جانی و مالی فراوانی بر جای گذاشت شهر شوشا را دوبار به خاک و خون کشید. نخستین بار از ۱۶ تا ۲۱ اگوست ۱۹۰۵ و بار دوم از ۱۲ تا ۱۸ ژوئیه ۱۹۰۶ به طول انجامید. در آن روزگار شهر شوشا توسط فرمانداران نظامی اداره میشد و در آن سالها "ژنرالهایی که برای اداره شهر شوشا منصوب گردیدند عبارت بودند از: تاگاش ویلی، فلیشر و گالا شجایوف. هر یک از اینها به شدت مشغول عیش و عشرت بودند و هیچگاه به خود زحمت نمیدادند که به کاری رسیدگی کنند. آنها آشکارا و از طرق مختلف در حال بدست آوردن رضایت طرفین بودند."^(۲) محمد سعید اردوبادی که فجایع شوشا را نیز در دو فصل از کتاب خود شرح داده در زمینه چگونگی وقوع این حوادث مینویسد:

"اگر به وضعیت، حرکات و طرز زندگی ارمنه شوشا در گذشته و حال نگریسته شود اکثریت آنها را در حال فراهم کردن تدارکات برای آینده نشان خواهد بود. هدف آنها برای وارد شدن در یک جنگ بزرگ و یک اقدام وحشتناک، مثل روز روشن بود. هر ماه و هر روز تلاشی که آنها برای جمع‌آوری آلات جنگی از خود نشان می‌دادند چشمگیر بود.

به علت عدم شجاعت بیش از حد و ناجوانمردی ارمنه مسلمانان شوشا باور نمی‌کردند که ارمنیان بر علیه مسلمانان قیام کنند. به نظر مسلمین ارمنه به غیر از تجارت برای کار دیگری برانزده نبودند و در بین آنها جوانی که بتواند سلاح بردارد وجود نداشت. مسلمین این را گفته و با این غفلت و بی‌اعتنائی در پی کارهای خود بودند....

۱- ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز پیشین - ص ۷۰

۲- سالهای خوبین

قبل از وقوع حوادث جانگداز ارمنی - مسلمان در منطقه قفقاز، مسلمانان دورادور اخبار آشوبهایی را از ارامنه که از نظر تعداد کم ولی از لحاظ حمیت قوی بودند و هر هفته در خاک یک دولت فتنه بر پا میکردند، در روزنامه‌ها و سایر نشریات می‌خواندند.

مسلمانان کشتار ارامنه در شهر استانبول ترکیه و فجایع سامسون و زیتون را شنیده، می‌گفتند "تقصیر ارامنه نیست این کشتار در نتیجه فاناتیزم ترکیه است."

این افکار فریبنده را به این مسلمانان صافی ضمیر، ارامنه که برای صلح و آرامش به مسلمانان قفقاز محبت ظاهری نشان میدادند القاء میکردند. از طرف دیگر این مثل واهی که ارمنی، پهلوان از آب در نمی‌آید از پدران مسلمانان به اخلافشان رسیده و آنها را منحرف می‌کرد.

زمان گذشت، پس از سپری شدن سالها، مسلمانان چشمان خود را باز کرده و در چند نقطه، مثلاً در روسیه دیدند که ارامنه شب و روز بدون وقفه در حال تدارک هستند و در نتیجه انگشت تعجب به دندان گزیده و کمی به فکر فرو رفتند. این وضعیت در مسلمانان شوشا هم دیده میشد، ولی ارامنه در ترکیه و ایروان آنها را با یک رشته کارهای سود ده سرگرم کرده و زبان چرب و مسلمان فریبنده خود را به کار انداختند نخست اظهار داشتند که "این تدارک دیدنهای ما علیه مسلمانان و یا سایر ملتها نیست بلکه در روسیه برای گرفتن آزادی و خود مختاری است مسلمانان هم این ترهات را باور کرده و به دنبال کار خودشان رفتند. عجب!!"

.... ببینم! ببینم! استبداد روسیه نیز در مقابل این افکار غیر عقلانی ارامنه سکوت خواهند کرد، و در برابر سنگهایی که ارمنیان می‌اندازند صبر و شکیبایی پیشه خواهد نمود؟

نه! نه! از هر طرف سنگی پرتاب شود رد خواهد کرد و هر چقدر هم باشد پاسخ لازم را به آنها خواهد داد و هنگام رد شدن این سنگهای پرتاب شده احتمال خوردن و تصادم کردن آنها به یکی از ملت‌های قفقاز مثل روز روشن است. همچنان که مسلمانان می‌گویند: "چماق با آسیب پذیر می‌خورد" خوردن این سنگها به ما مسلمانان نیاز به اثبات ندارد. یعنی دولت روسیه از مقابله مستقیم با ارامنه خودداری کرده و یکی از ملت‌های قفقاز را با آنها رود رو خواهد کرد. آن ملت هم ماها، یعنی ما ملت مسلمان هستیم، زیرا از نظر فرهنگ و سواد، از تمام ملت‌هایی که در قفقاز زندگی میکنیم عقب مانده تر هستیم. برای اثبات این مدعا در مطبوعات سراسر قفقاز و بعضی از روزنامه‌های روسی می‌نویسند "مسبب این کارها دولت است" و این سخن را ادامه می‌دهند.

به نظر ما دولت، تنها مسبب نیست بلکه ارامنه و احزاب وحشی آنها را هم باید مسئول بشناسیم. بادر نظر گرفتن همه اینها، آمادگی مسلمین و در اوقات ضروری خود را از برخی بی‌حرمتیها حفظ کردن لازم و بلکه از واجبتین وظایفشان بود. مسلمانها اصلاً به این کارها فکر نکردند و در نتیجه حوادث باکو

و نخجوان رخ داد. همانگونه که مسلمانان برخی از ولایتها چشمانشان را گشودند مسلمین شوشا هم شروع به باز کردن چمانشان کردند. ارامنه این وضعیت را دیده و با به کار انداختن زبان چربشان گفتند: "جانم ما ملت‌هایی هستیم که هزار سال در یک وطن برادرانه زندگی کرده‌ایم. به ما چه که در باکو و نخجوان جنگ شده است. ما باز هم برادریم" خلاصه این گونه سخنان ملت را که تازه داشت چشمانش را باز میکرد به خواب میبرد. همزمان با آن ارامنه به برخی از دهات مسلمان نشین دست تجاوز دراز کرده و در آن سو، هر جا مسلمان‌نیراگیر می‌آوردند، بعد از لخت کردن به قتلش می‌رساندند.

بدین ترتیب در هشتم آگوست ۱۹۰۵ در حدود ساعت دو نصف شب، در کنج کوچه‌ای که بین ارامنه و مسلمانان واقع است با کشتن یک مسلمان ایرانی که چراغهای شهر را روشن میکرد، بین ارمنی و مسلمان، تخم جنگ جدیدی کاشته شد.

دور اول پیکارهای شوشا، ۱۶ آگوست ۱۹۰۵ شروع و چند روز ادامه می‌یابد. تا این که: "این وضعیت که تا ساعت ۱۲ (روز ۲۰ آگوست ۱۹۰۵) ادامه داشت نزدیک بود ارمنیان در شوشا نیست و نابود شوند که در این هنگام روحانیون ارمنی مأموران دولتی و سالدات‌ها، پرچم کلیسا و انجیل شریف در دست و خاج بر سر با موسیقی داخل مسجد شدند به محض ورود یکی از پرچمها را به مناره مسجد نصب کردند که ارامنه از برقراری صلح اطلاع پیدا کرده و تیراندازی را قطع کنند. در داخل مسجد رئیس ژاندارمری و دیگر مأموران دولتی گریه کرده و خیلی التماس کردند که مسلمین گناهان ارامنه را ببخشند. مسلمانها باز هم پیشنهاد صلح آنها را پذیرفتند، ولی هنگام رفتن به منازلشان از پناهگاههای ارامنه تیراندازی شده و یک مسلمان از پا در آمد. مسلمانان باز هم شکیبائی به خرج داده و نخواستند که شرایط صلح را زیر پا بگذارند. آن روز تا عصر از خانه‌های ارمنیان تیراندازی به شدت ادامه داشت. در روز ۲۱ آگوست ۱۹۰۵ مسلمین ارمنیانی را که در خانه‌هایشان نگهداشته بودند، سالم و تندرست برده و به ارمنیها تحویل دادند. ارامنه هم پنج شش نفر از مسلمانان را سالم آزاد کردند. پس از این آشتی، با بریدن سر ۱۷ نفر از کارگران ایرانی که به کار تعمیر مدرسه رئالنی مشغول بودند، باز هم مسلمین را پریشان حال میکنند. مسلمانها به این ارمنیها که تا این حد بی‌وجدان و غدار بودند، باز هم پاسخ نداده و در نگهداری صلح کوشا بودند.

پس از جنگ در زمان صلح معلوم گردید که در بخش مسلمان نشین همه دکانهای ارامنه سالم مانده‌اند. لکن همه مغازه‌های مسلمانان در بخش ارمنی نشین تاراج و ویران گردیده‌اند. در این کارزار کشته و زخمی‌های مسلمانان بیش از صد نفر نبود. ارامنه در شوشا هم می‌خواستند مثل همیشه آمار تلفاتشان را سری نگهدارند لکن به علت شمارش مرده‌ها توسط مسلمانان داوطلب توانستند.

در این نبردها بیست خانه مسلمانان سوزانده شد. از مغازه‌ها و منازل ارامنه هم خیلی سوخته و از بین رفته بود.

بدین ترتیب جنگی که در ۱۶ اگوست آغاز شده بود در ۲۱ همان ماه با اعلان صلح به پایان رسید در این پیکارها سالداتهای ارمنی از نزدیک به ارامنه کمک کردند دولت هم بی طرف ماند. (۱)

دور دوم این پیکارها نیز ۱۲ ژوئیه ۱۹۰۶ با توطئه ارامنه که ژنرال گالا شجایوف فرماندار نظامی شوشا را اغوا می‌کنند آغاز می‌شود. گالا شجایوف که با التماس از مسلمانان تقاضای صلح می‌کرد به پایان میرسد. محمد سعید اردوبادی پایان این دور از جنگها را نیز چنین شرح می‌دهد:

«در ۱۸ ژوئیه که صلح و آشتی بر پا گردید، مردانگی مسلمانان در هنگام نبرد بر ارامنه و قشون دولتی آشکار گردید. ارامنه در آخرین مصاف شرکت میکردند زیرا این بار پشتگرمیشان به نیروهای دولتی بود. آنها به عقلشان نمی‌رسید که مسلمانها مثل «سالدات آمد فرارکن» را از یاد برده و هر لحظه آماده دفاع از حقوقشان باشند....

خلق ما این را هم از یاد نخواهد برد که در دومین جنگ شوشا مسلمین از هفت ساله گرفته تا پیر مردان هفتادساله سلاح برداشته و مقاومت ارمنیان را در هم شکستند. در حین نبرد زنان هم به پناهگاهها و سنگرها ابزار جنگی می‌رساندند. بانوانی که در طول سالها روز روشن از خانه بیرون نمی‌آمدند روی دوششان نان و آب به سنگرها رسانده و به خاطر کمک به سربازانشان تحسین دنیا را جلب کردند. (۲)

بر اثر این جنگها که در تابستان ۱۹۰۶ بر اثر صدور فتوای ضد بشری گروه سیاه در شهر شوشا کشت و کشتار مسلمانان آغاز می‌شود و عده کثیری از آنان از هستی ساقط می‌گردد برای کمک‌رسانی به مردم شوشا که اغلب بیخانمان شده بودند، در شهر شاماخی، تئاتری روی صحنه می‌آید که میرزا علی اکبر طاهرزاده صابر شاعر نامدار آذربایجان یکی از گردانندگان آن بود. صابر در شعر "بین الملل خود نگرانش را از این درگیرهای قومی این چنین بیان می‌کند:

عصریمیز خواهش اندرکن اتفاق و اتحاد	جمله‌میز امنیت ایچره الماق ایستره مراد
بئینیمیزده یوخ ایکن بیر گونه اسباب تضاد	بو وطن اؤلادینا عارض اولوب بغض و عناد
مسلمانلا ارمنیلر بئینینه دوشدو فساد	یوخمو بیر صاحب هدایت یوخمو بیر اهل رشاد
ای سخندانان بو گونلر بیر هدایت وقتی دیر	الفت و اونسئته دایر خنطابت وقتی دیر

احمد کسروی عقیده دارد که جنگ ارمنی و مسلمان در قفقاز مایه تکان و خیزش در مردم این سوی ارس گردید. وی این ماجرا را چنین بیان می‌کند: "این جنگ را یا بهتر بگویم این خونریزی را کینه‌توزی برخی از ارمنیان پیش آورده بودند. دولت روس نیز به آتش آن باد می‌زد. زیرا در نتیجه شکستی که آن دولت را پیش آمده و شورش و آشوب در بیشتر جاها رخ داده بود بیم شورش قفقازیان نیز می‌رفت و دولت روس

۲- محمد سعید اردوبادی - سالهای خونین.

۱- محمد سعید اردوبادی - سالهای خونین.

برای جلوگیری از چنان پیش آمدی و برای سرگرمی مردم، بودن چنین جنگی را در میان مسلمانان و ارمنیان نیک می‌شمرد. نخست در ماه بهمن ۱۲۸۳ در باکو جنگی برخاست. بدین سان که روز یکشنبه ارمنیان آقارضی (به نوشته اردوبادی رضا) نامی را که از یک خاندان توانگری و خود جوان نیکی می‌بود کشتند و از همانجا خونریزی آغاز شد و چهار شبانه روز با سختی در میان می‌بود دسته‌های انبوهی از دو سو ناگناه و بی‌گناه کشته شدند و چند کاخ بلند و بزرگی خوراک آتش گردید. سرانجام به کوشش حاج زین‌العابدین تقی‌اف و شیخ‌الاسلام و دیگران آرامش و آشتی برپا شد ولی دلها از کینه پاک نمی‌بود و چند زمانی نگذشت که بار دیگر خونریزیهای سختی چه در باکو و چه در شهرهای دیگر قفقاز در گرفت و خدا می‌داند که تا چه اندازه مردان و زنان کشته شدند. این داستان در همه جا به مردم گران می‌افتاد ولی در آذربایجان به ویژه در تبریز به دیگر گونه می‌هنائید. زیرا گذشته از نزدیکی میان مردم هردو سوی ارس و گذشته از دلیستگی که آذربایجانیان را به قفقاز می‌بود چون گروه انبوهی از مردم اینجا در قفقاز می‌بودند و چنین آگاهی می‌رسید که از ارمنیان در کشتن مسلمانان، جدائی میان ایرانیان و دیگران نمی‌گذاشتند، اینها مردم را سخت نأسوده می‌گردانید. بیم می‌رفت که در اینجا نیز خونریزی رو دهد، ولی نگرهبانی دولت و جلوگیری برخی از علما و رفتار دور تدیشانه سران ارمنی جلو را گرفت. ارمنیان خود را ایرانی می‌خوانند و از رفتار همجنسان خود در شهرهای قفقاز بی‌زاری می‌نمودند و به علما نزدیک شده دل‌های آنها را به سوی خود می‌گردانیدند تا آنجا که در همان هنگام‌ها شیخ حسن ممقانی در نجف درگذشت و در شهرهای ایران برای او ختم گذاردند. در تبریز ارمنیان نیز همدردی نمودند و در مسجد قلعه بیگی ختم گذاروند.

باری این پیشامد به تکان و بیداری مردم بسیار افزوده و آنچه بیش از همه مایه پند آموزی گردیده و به زبان‌ها افتاده بود اینکه در آن خونریزی در باکو و دیگر جاها چند هزار تن ایرانیان بی‌گناه از بزرگانان، کارگران و دیگران کشته شدند و دولت ایران هیچ پروا ننمود و به گفتگویی درباره آن برنخواست، همین یکی به مردم بسیار گران افتاد و اندازه بی‌پروایی دولت قاجاری را نیک هوید گردانید. در همان سالها در آذربایجان یک داستان دیگری رخ داده بود و آن اینکه یک مسیونر انگلیسی در میان راه تبریز - ارومیه کشته شده و کشته او شناخته نگردیده بود. دولت انگلیس پافشاری نشان داده و دیر زمانی گفتگوی آن در میان می‌بود و کسان بسیاری رنج می‌دیدند تا سرانجام ۵۰ هزار تومان خون‌بهای و داده شده، مردم آن داستان را با این پیشامد قفقاز به سنجش گذارده و از اینکه خون هزاران ایرانی بی‌گناه ریخته شده بود و دولت در برابر آن جز خاموشی و بی‌پروایی نمی‌نمود سخت خشمناک و تومید می‌گردیدند. (۱)

فراخوان مسابقه نمایشنامه‌نویسی

شیخ محمد خیابانی

واحد نمایش حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی استان آذربایجان شرقی در راستای ارج نهادن به اندیشه‌های متعهد و پویا و نیز اشاعه فن نمایشنامه‌نویسی اقدام به برگزاری یک دوره مسابقه نمایشنامه‌نویسی در جهت شناخت شیخ محمد خیابانی نموده‌است. لذا از کلیه هنرمندان نمایشنامه‌نویس سراسر کشور جهت شرکت در این مسابقه دعوت به عمل می‌آید.

- آخرین مهلت ارسال آثار تا ۷۹/۱۲/۲۵ خواهد بود.

- اعلام نتیجه متون انتخابی ۸۰/۱/۱۷ مصادف با سالروز قیام شهید محمد خیابانی در تبریز خواهد بود.

شرایط: - آثار ارسالی در راستای اهداف و زندگی و مبارزات و ویژگیهای شخصیت آن بزرگوار باشد.

- آثار ارسالی در سه نسخه بصورت تایپ شده یا با خط خوانا در یک طرف صفحه درج شود.

- آثار ارسالی به مسابقه، اعاده نخواهد شد.

- در مورد تعداد آثار ارسالی محدودیتی وجود ندارد.

- آثاریکه بعد از تاریخ معین ارسال گردد در مسابقه شرکت داده نخواهد شد.

- درج آدرس دقیق و شماره تلفن شرکت‌کننده ضروری است.

جوایز: - به نفرات اول تا سوم به ترتیب ۱۰، ۷، ۵ سکه تمام بهار آزادی اهدا خواهد شد.

- به نفرات چهارم تا ششم در صورت دارا بودن امتیاز بالا جوایزی تقییس اهدا می‌شود.

- آثاریکه واجد شرایط لازم باشند در مجموعه نمایشنامه‌ای بنام شیخ محمد خیابانی بچاپ خواهد رسید.

- علاوه بر اهدا لوح تقدیر به تمامی شرکت‌کنندگان، به نفرات اول تا ششم لوح یادبود مسابقه ارسال خواهد شد.

آدرس: تبریز، میدان دانشسرا، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری، واحد نمایش، مسابقه

نمایشنامه‌نویسی شیخ محمد خیابانی، کدپستی: ۵۱۳۳۵، ص پ ۱۴۱۹، تلفن: ۵۲۷۲۰۰۳-۹

فاکس: ۵۲۱۱۰۲۰

مقبره شیخ شهاب‌الدین اهری

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبان‌های ترکی و فارسی

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

رداکتور و دبیر هیئت تحریریه: محمدرضا هیئت

آدرس: تهران - شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳

و یا تهران، خیابان فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، کدپستی: ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - PERSIAN AND TURKISH JOURNAL

CHIEF REDACTOR: DR. JAVAD HEYAT

REDACTOR: MOHAMMAD REZA HEYET

22 TH YEAR, 116-1, 117-2, APR. - SEP. 2001

ADD: 151, NORTH FELESTIN AVE, TEHRAN - IRAN

TEL: 021 - 6466366